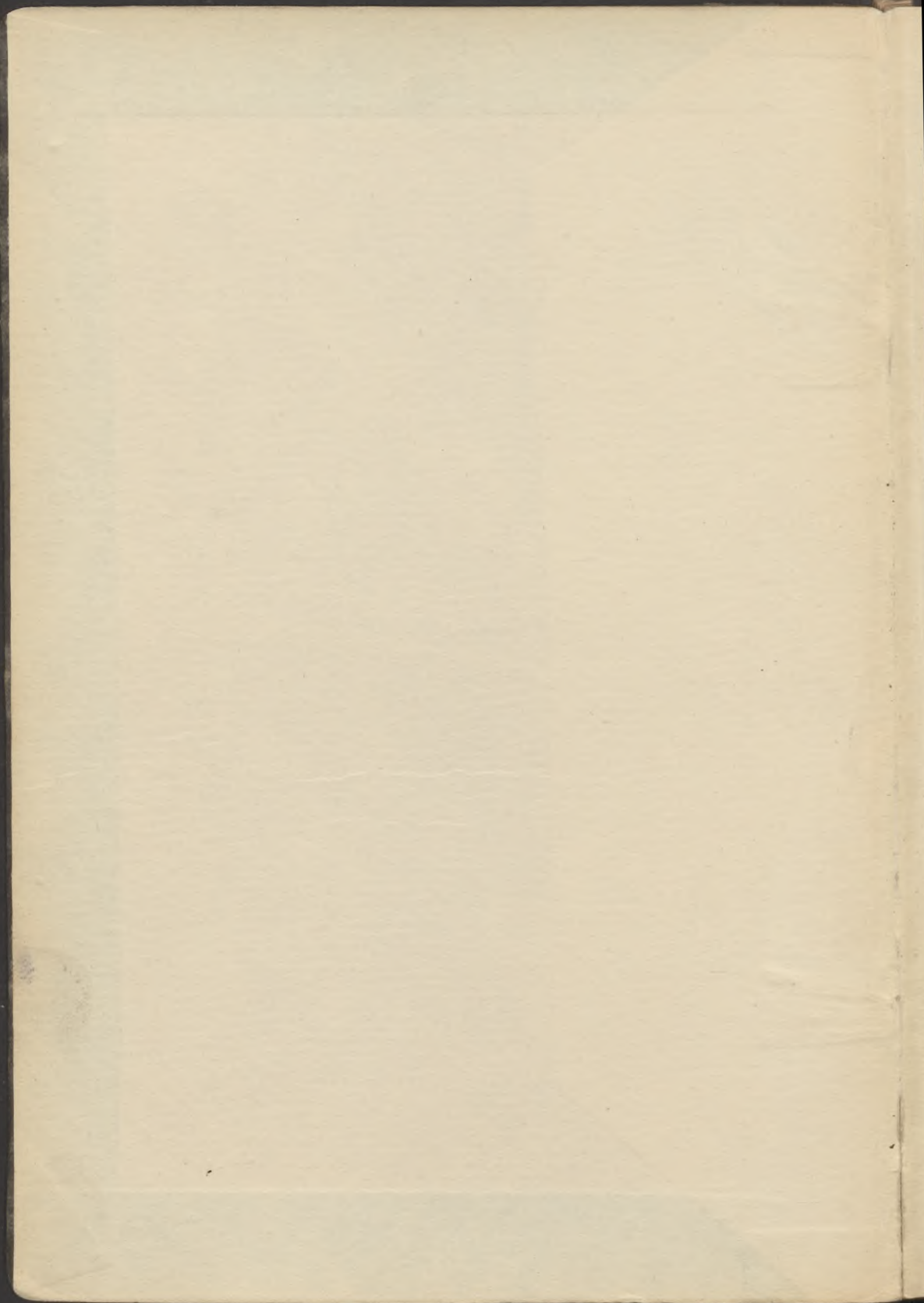
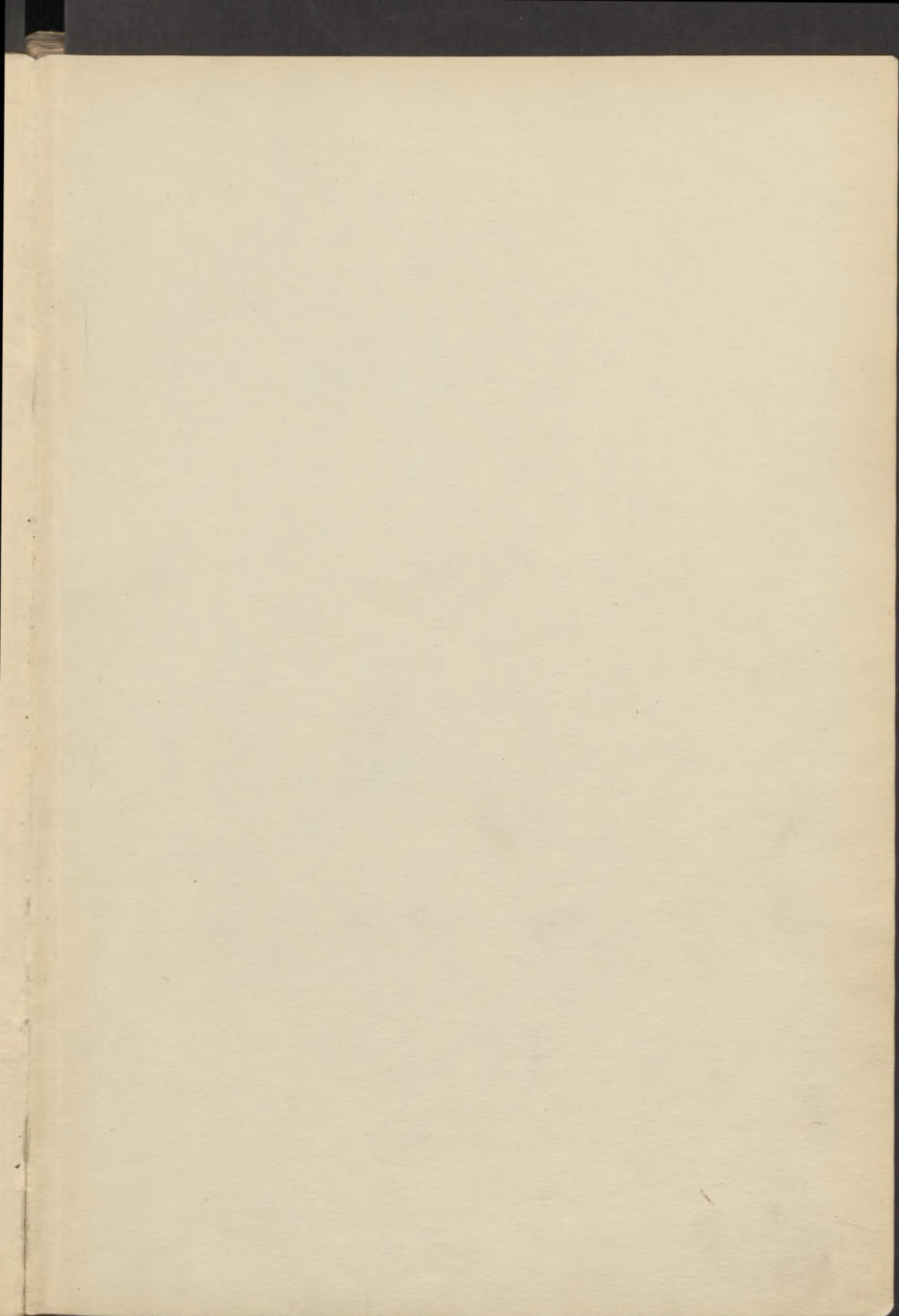

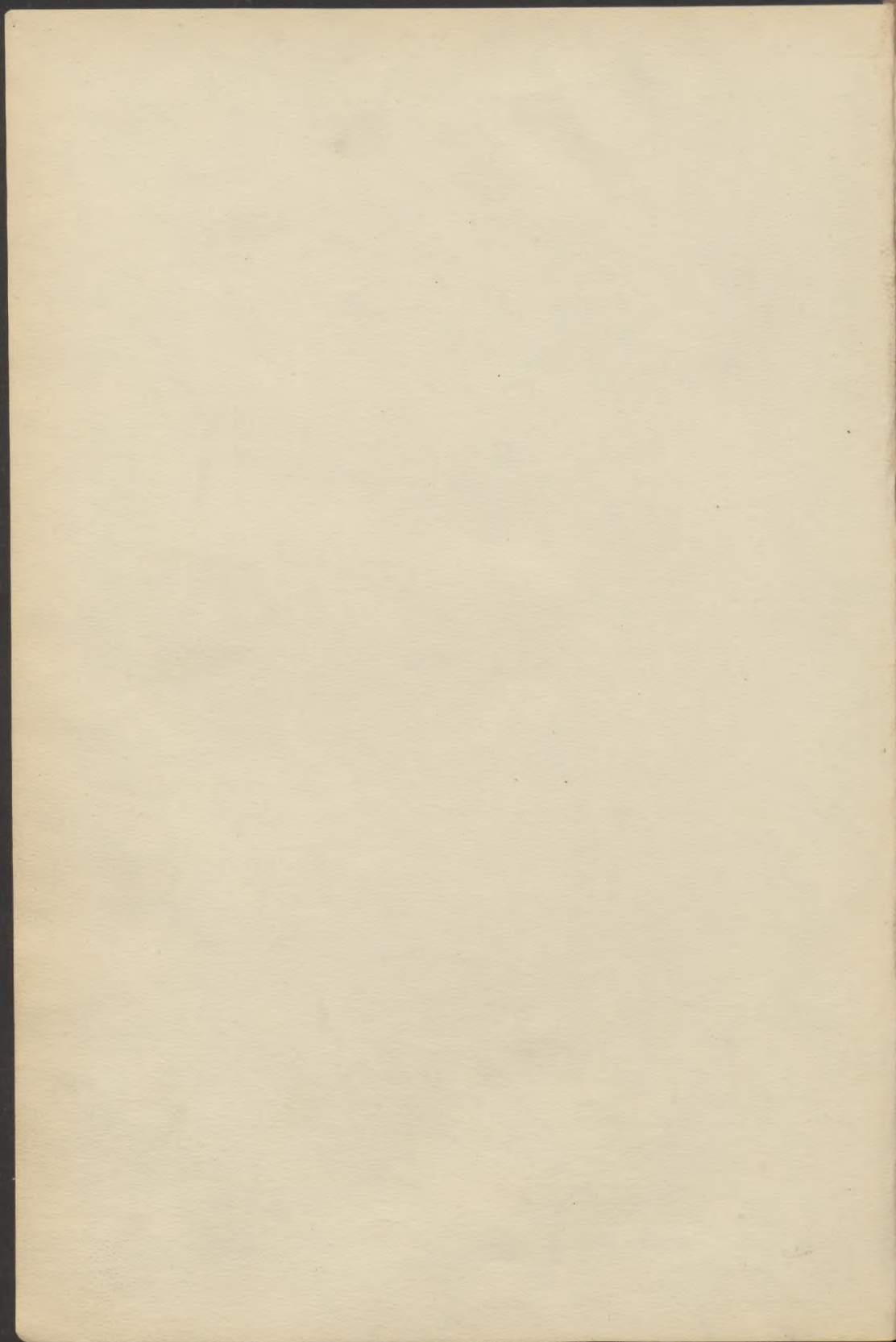
M

48061:2

KÉZAI SIMON MESTER KRÓNIKÁJA

— FORRÁSTANULMÁNY —

IRTA

DR. DOMANOVSZKY SÁNDOR

A FLÓR GYULA EMLÉKÉRE TETT ALAPITVÁNYBÓL KIADJA A
MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA

BUDAPEST

KIADJA A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA

1906.

Ára 3 kor. 20 fill.

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA KIADVÁNYAI:

Ábel Jenő dr. A bártfai Szt.-Egyed temploma könyvtárának története. Egy fametszettel	2 kor. 40 fill.
— A homerosi Demeter-hymnusról	1 » — »
— Az ó- és középkori Terentius-biographiák	— » 80 »
— Isota Nogarola	1 » — »
— Scholia recentia in Pindari epinicia. Pars prior	9 » — »
— és Vári Rezső. Scholia vetera in Nicandri Alexipharmaca. Adiecta sunt scholia recentia	3 » — »
Adalékok a M. T. Akadémia megalapítása történetéhez. I. Szilágyi István I. tagtól. II. Vaszary Kolos-tól. III. Révész Imre I. tagtól	1 » 20 »
Békefi Remig dr. A bolognai jogi egyetem XIV. és XV. századi statutumai	1 » 50 »
— A ciszterciek középkori iskolázása Párisban	1 » 60 »
— A debreczeni ev. ref. főiskola XVII—XVIII. századi törvényei	3 » — »
— A marosvásárhelyi ev. ref. iskola XVII. századi törvényei	1 » — »
— A rabszolgaság Magyarországon az Árpádok alatt	— » 80 »
— A sárospataki ev. ref. főiskola 1621-iki törvényei	1 » 50 »
Burckhardt Jakab. A renaissancekori műveltség Olaszországban. Két kötet. Kötve	3 » 60 »
Faguet Emil. A XVIII. század. Irodalmi tanulmányok. Ára füzve 6 kor. Kötve	6 » 80 »
Ferenczi Zoltán. Deák élete, 3 kötet. Ára füzve 12 kor. Kötve	14 » 40 »
Fináczy Ernő dr. A magyarországi közoktatás története Mária Terézia korában. I. kötet: 1740—1773	8 » — »
— Ugyanaz II. kötet: 1773—1780	8 » — »
Fraknói Vilmos. A magyar királyi kegyuri jog Szent Istvántól Mária Teréziáig	10 » — »
— Oklevéltár a m. kir. kegyuri jog történetéhez. Közlí	7 » 50 »
— A magyar országgyűlések története. 1526—1587. I—III. és V—VII. kötet	14 » 80 »
— A magyar országgyűlések története. I. Ferdinánd király alatt. 1526—1563	10 » — »
— Carvajal János bibornok magyarországi követségei 1448—1461	1 » — »
— Henckel János, Mária királyné udvari papja	— » 20 »
— Karai László budai prépost, a könyvnyomtatás meghonosítója Magyarországon	— » 60 »
— Mátyás király levelei. Külügyi osztály. I. kötet 1458—1479. II. kötet. 1480—1490. A két kötet ára	17 » — »
— Petrarca és Nagy Lajos	— » 30 »
— Réwai Ferencz nádori helytartó fiainak hazai és külföldi iskoláztatása. 1538—1555	— » 60 »
— Szent László levele a montecassinói apáthoz, Hasonmással	— » 40 »
Hampel József. A régibb középkor (IV—X. század) emlékei Magyarhonban. I. rész. 200 képestáblával és 48 ábrával 10 kor. II. rész. 162 képestáblával és 95 ábrával	12 » — »

48.067

KÉZAI SIMON MESTER
KRÓNIKÁJA.

és
A harmincadolva's eredet.
— FORRÁSTANULMÁNY. —

IRTA

DR DOMANOVSKY SÁNDOR.

A FLÓR GYULA EMLÉKÉRE TETT ALAPÍTVÁNYBÓL KIADJA A
MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA.

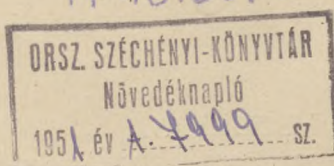

BUDAPEST.
KIADJA A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA.
1906.

M 48.061:2

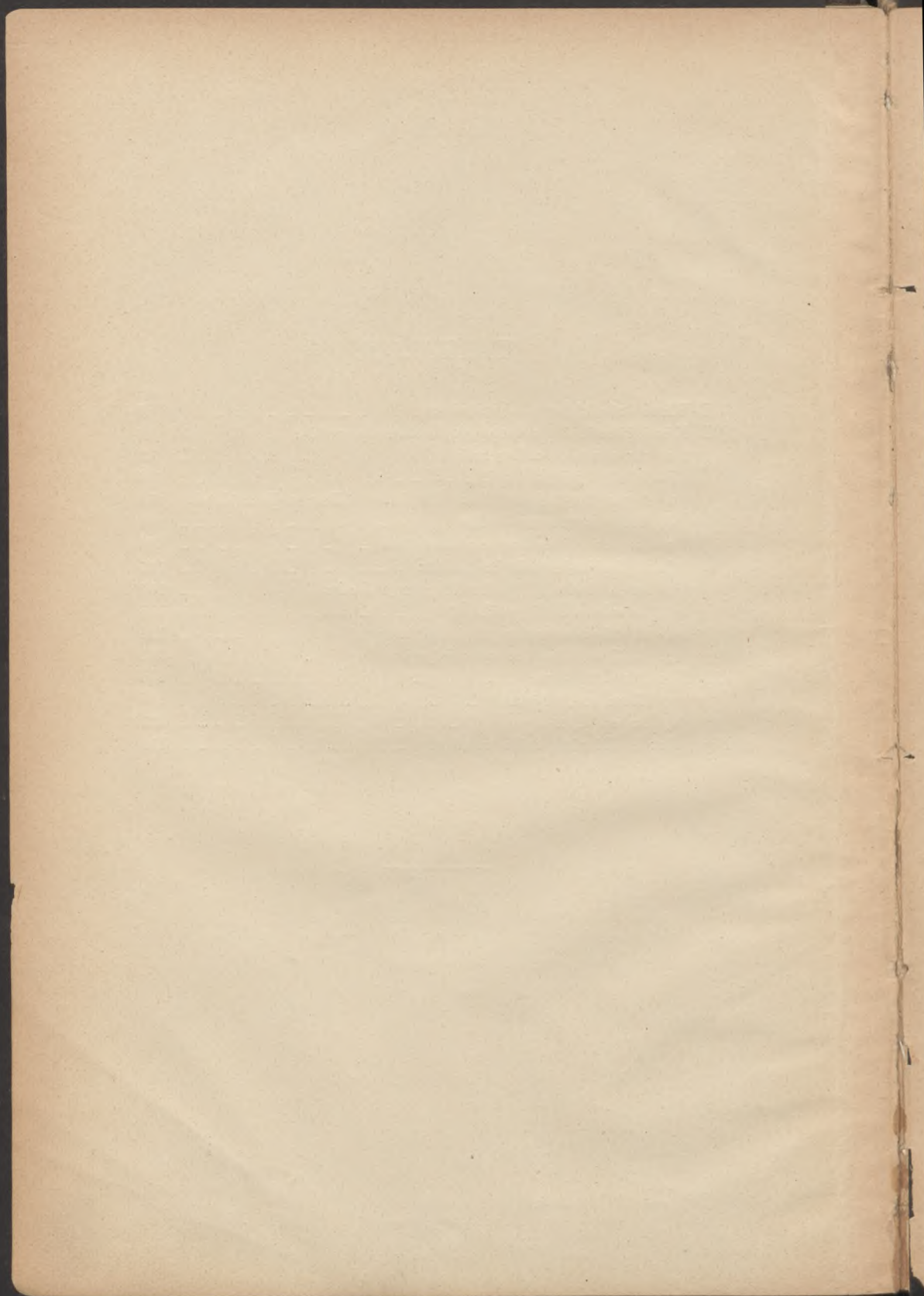

Budapest, az Athenaeum r.-t. könyvnyomdája.

TARTALOM.

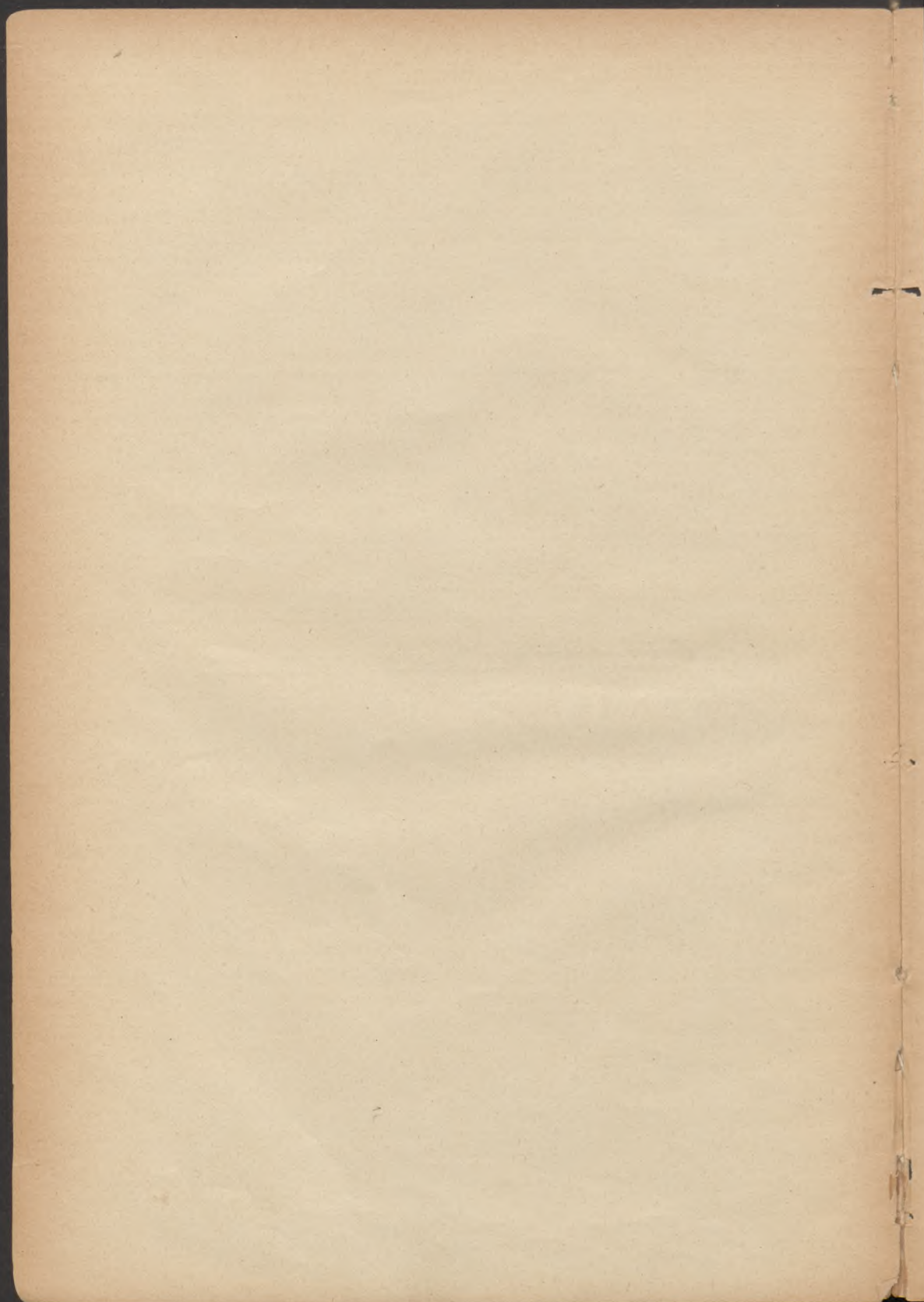
	Lap
I. Kézai krónikájának kéziratai	5
II. Kézai kölcsönzött szövegének bírálata és eredete	19
<i>a)</i> Az előszó és a bevezetés	22
<i>b)</i> A hűntörténet	33
<i>c)</i> A magyar történet Szent Istvánig és Regino használata ...	74
<i>d)</i> Szent István uralkodása	94
<i>e)</i> Az altaichi évkönyvek használata	98
<i>f)</i> A Gellért-legenda használata	105
<i>g)</i> Az I. Endrétől V. Istvánig terjedő rész	107
<i>h)</i> Az advenák függeléke	115
<i>i)</i> A tulajdonnevek nyelvészeti bizonyítékai	121
<i>j)</i> A Kézai által használt ősforrás	125
III. Kézai eredeti részei	135
<i>a)</i> Kézai eredeti részei	137
<i>b)</i> Az író	143
Függelék: A Kézairól szóló irodalom	151

I.

KÉZAI KRÓNIKÁJÁNAK KÉZIRATAI.

Anonymuson kívül nincs a magyar történetnek más írója, kiről annyit vitatkoztak volna, mint Kézairól. Egy évszázad mult el a vita megindulása óta, s ez évszázad alatt a legellentétebb vélemények állottak és állanak még ma is egymással szemben.

Az a kor, mely Kézai művét forgalomba hozta, nagyon kedvező volt arra, hogy a mult nemzeti nagylét ábrándjaiban ringatódzék, hogy ennek minden csekély emléke körül cultust teremtsen meg, s hogy a végletekig menő chauvinismussal bizonyítsa az újonan felszínre került emlékek nagy értékét.

Kézai is, nemsokára kiadatása után, mint minden magyar krónikák ősforrása szerepelt a tudósok előtt. Ma pedig értéke a minimumra süllyedt: higgadt ítéllettel nem lehet többre tartani egyszerű másolatnál, mely nagy részben még kivonatos is. Nagy híre szétfoszlott, akárcsak az Anonymusé. De míg Anonymus nagyságát a magyar íróknak köszönhette, Kézai nagy híre egy német nyelven író tudós, *Engel* művei alapján terjedt el, értéktelenségét pedig épen azok bizonyították, kik különben versenyeztek az újonan felfedezett történelmi és irodalmi emlékek dicséretében: *Toldy Ferencz*, *Szabó Károly* és *Kerékgyártó Árpád*.

Kézai ugyanis abban a különös helyzetben volt, hogy ép a nemzeti dicsőség szempontjából igyekeztek nagy hírét megsemmisíteni. Noha Engelt csak egy szerencsétlen tévedés ragadta oly nagyfontosságú kijelentésére: »dass Keza's Werk die Grundlage aller Chroniken mithin aller Geschichte von Ungarn sey«,¹⁾ a kérdés későbbi tárgyalói mégis, nem tudva, hogy ő

---

¹⁾ *Kovachich*: Sammlung kleiner noch ungedruckter Stücke. Ofen, 1805. XXVII. 1.

ezt tulajdonkép a Sambucus-codexről állította, levonták e tételből a legmesszebbmenő következtetéseket. Egyes német írók ennek alapján akarták bebizonyítani a bővebb szövegezésék értéktelenségét, a magyarok pedig belátva, hogy ez alapon a bővebb krónikákból mindazt el lehetne vetni, a mi Kézaiban nincs meg, mintegy kényszerítve tanulmányozták e kérdést. Igen hamar el is jutottak a helyes eredményhez. És mégis, midőn a német tudósok krónikáinknak az altaichi évkönyvekhez való viszonya alapján behatóbban kezdtek foglalkozni Kézaival és a rokon bővebb kéziratokkal, nem egyszer intéztek még heves támadást krónikáinknak Kézaiban meg nem lévő adatai ellen, habár német részről is oly helyes és világos szavak hangzottak el, mint a milyenek *Zeissbergéi* voltak.

A homályt növelte, hogy Kézai egy középkori kézírata sem maradt korunkra. *Horányi*, a krónika első kiadója, még ismert egy goth írású tizenkettedrét hártayakéziratot 69 írott columnával, melyet *Kósa Jenő* szent-ferenczrendi tartományfőnök fedezett fel s ez után rendezte kiadásait.¹⁾

Az Eszterházyak birtokában is volt Kézai művének egy hártayakézírata, melyet Kismartonban őriztek, erről azonban csak kézirati másolatai tudósítanak, a nélkül, hogy a codexet magát bővebben leírnák.

Podhraczký, ki 1833-ban rendezte sajtó alá a mű harmadik kiadását, már egyik kézírathoz sem férhetett hozzá, s a Kósa-féle példányról maga is úgy vélekedett, hogy azt a ferencziek rendjének eltörlésekor ellopták vagy talán elégették.²⁾

¹⁾ Simonis de Kéza Chronicon. Budae, 1782. 5. l. caractere gothico in membrana . . . quae Religiosissimus ac doctissimus Provinciae Pater Eugenius Kósa Ord. S. Francisci obscuro quodam Hungariae angulo delitescens et insignem vetustatem praeferebat, e tenebris eruit, mihiq[ue] utpote Cultori et Amico suo singulari humanitate ac benevolentia prelo subiicienda communicavit. Codex hic in forma duodecima novem et sexaginta columnis absolvitur . . .

²⁾ Simonis de Kéza . . . libri duo ed. Podhraczký. Budae, 1833. Vbi Codex iste per Alexium Horányi fideliter restitutus latitet, Eruditi ignorant, ea tamen vulgaris opinio est, regnante Josepho II. Aug. cum de PP. Franciscanorum abolitione ageretur a quodam Ordinis Religioso direptum fuisse. Vtinam, quod deterius esset ad amicum piper: aut inuido nobis fato, in cineres conuersum non sit.

A kárt, melyet a két kézirat elpusztulása következtében a tudományos kutatás szenvedett, csak némileg pótolhatják a múlt századok hangyaszorgalmú bűvárainak másolatai.

A *kismartoni példányt* már 1701. máj. 16-án lemásolta *Hevenessy Gábor*, s a másolatot ma a budapesti egyetemi könyvtár őrzi a Hevenessy-féle másolatok LXX-ik kötetében.¹⁾ És ezenkívül is még két másolata maradt ennek a kéziratnak.

A második *Cornides Dániel* másolata, de Podhraczký szerint ez a másolat már a Hevenessy másolatból készült.²⁾ A jeles tudós halála után *Teleky József* gróf koronaőr, Cornides egyéb másolataival egyetemben, ezt a kéziratot is megvette,³⁾ s ma a marosvásárhelyi Teleky-könyvtárban őrzik. fol. 1030. sz. alatt.

A harmadik másolat *Pray* birtokában volt, s ma szintén a budapesti egyetemi könyvtár tulajdona. (Pray-másolatok XXIX. kötet.)

Sokkal rosszabbul áll a dolog a második kézirrattal. A *Kósa-féle példány* egyetlen fennmaradt szövege Horányi két kiadása. Az első bécsi kiadás hibáit Horányi maga is elismerte a második kiadáshoz írt előszóban,⁴⁾ de a második kiadásban sem adta vissza a pontos Kósa-féle szöveget, hanem a *Sam-bucus-codex* és a *Budai Krónika* variánsaiból javította.⁵⁾ Igaz, hogy Horányi a corrigált szavakat megkülönböztetésül dült betűkkel szedette,⁶⁾ de még ezeknél sem tudjuk biztosan, hogy a dült írás csak javítást vagy betoldást jelent-e?

Az első és legszükségesebb kérdés ezek után, hogy mily viszonyban állnak egymáshoz e kéziratok és kiadások?

Hevenessy és Cornides maguk megjelölik a kéziratot,

¹⁾ 1—14. l.

²⁾ Daniel Cornides aequè ex Hevenessio copiam fecit. ed. Podhraczký IX. l.

³⁾ Engel: Gesch. d. ungrischen Reichs. Wien, 1813. 5. l. Kézai ed. Podhraczký IX. l.

⁴⁾ ed. Horányi. Budae. 16. l.

⁵⁾ ed. Horányi. Budae. 14. l.

⁶⁾ Hinc verba quae ex utroque accepimus *cursiva*, ut Typographis loqui placet, caractere a nostro codice distinimus.

melyet lemásolnak; ez a kismartoni Eszterházy-féle példány. Pray nem tudósít, hogy honnan másolt, de már Kollár és Podhraczký ezt a Hevenessy-másolat copiójának nevezték.¹⁾ Kollárnak tudnia is kellett volna, hogy honnan készült e másolat, ha azt Pray személyesen küldte neki, de összehasonlításaim eredményeként mégis kénytelen vagyok azt állítani, hogy a Pray-féle másolat nem a Hevenessy-félével egyezik, hanem sokkal inkább Cornidesével. Van két eset, hogy Cornides hosszabb passzust kihagy, és Praynál ugyanaz a hely hiányzik:²⁾

lib. I. cap. I. §. 5.... Civitate die ac nocte consueuerat, altera usque Lituaniam, tertia in Don fluvii litore, quarta vero Jadrae Civitate Dalmatie.

Civitate Dalmatie.

App. cap. II. §. 4.... Castri sunt pauperes Nobiles, qui ad Regem venientes, terram eis tribuit de Castri terris, ut pheuda Castri et Castrum KE. KH. K3.

Castri et ³⁾ castrum KM. KP.

van egy hely, melyet mindketten egyenlőképp változtatnak meg:

lib. II. c. II. §. 5. fugientes ad Cesarem locuti sunt contra Abam, dicentes KE. KH. K3.

fugientes ad Cesarem fugerant conquerentes ac dicentes KM. KP.

Ezek mellett nagyszámú varianst hozhatnék fel, mely a Cornides- és Pray-másolatokban egyenlő. Pl.

¹⁾ Cuius apographum ex ditissima penu Hevenessiana communicavit mecum G. Prayus e S. J... Kollár: Ad P. Lambecii commentariorum librum I. Vindobonae, 1766. 688. l. Cl. Georgius Pray apographi Hevenessyani copiam inter Ms. sua in fol. Tom. 29. p. t. et seq. retulit. Kézai ed. Podhraczký. IX. l.

²⁾ A szövegek jelölésére a köv. jeleket használom: Kézay Hevenessy-féle másolata a budapesti egyetemi könyvtárban: KE.; a Cornides-másolat Marosvásárhelyt: KM.; a Pray másolat: KP.; Horányi második kiadása: KH.; Podhraczký kiadása: K3. A fejezetszámokat Podhraczký kiadása szerint idézem.

³⁾ ut KM.

<i>lib. I. cap. II. §. 1.</i> Vela fuit Thelae filiae filius. ¹⁾	Vela fuit Filie filius.
ex genere Zemein. ²⁾	ex genere Teman.
<i>c. II. §. 2.</i> Deinde Sosdaliām, Rutheniam.	Deinde Sosdaliām, Partheniam.
<i>c. II. §. 3.</i> Panfiliam Frigiam. ³⁾	Panfiliam ⁵⁾ Tejgiam.
<i>c. II. §. 4.</i> qualitate et quantitate Huni.	qualitate, Huni.
<i>c. III. §. 1.</i> discurrens tam par- uissimus.	discurrens cum paruissimis.
<i>c. IV. §. 7.</i> prope fluvium Ratus. ⁴⁾	prope fluvium Patris.
<i>lib. II. c. I. §. 2.</i> Duci deberent unanimiter intendere KE. KH. K3.	Duci darent unanimiter intendere KM. KP.

Még számtalan kihagyást, változtatást és szórendváltoztatást sorolhatnék fel a Pray- és Cornides-féle másolatok között levő szoros viszony bizonyítására, de megelégszem azzal, hogy még az állandó, visszatérő különbségekre utalok. A többi szövegek *maximus* és *nobiles* szavait ugyanis Pray és Cornides rendesen *mixtus* és *nationes* alakokkal variálják. Ezek után, azt hiszem, nem szükséges tovább bizonyítani azt, hogy a Cornides- és Pray-féle másolatok a legszorosabb másolási viszonyban vannak.

A szövegből vett bizonyítékok alapján eldönthetjük azt is, hogy a Cornides-féle másolat semmi esetre sem lehetett a Pray-féle másolat forrása, mert míg a Pray-féle másolat tulajnevei rendesen megegyeznek a Hevenessy-féle másolattal, addig a Cornides-féle kéziratban gyakran modernizált, gyakran pedig torzult alakot találunk. Ha a Pray-másolat a Cornides-másolatról készült volna, Praynak a Cornides-másolatban talált eltérő alakokat Hevenessy alapján kellett volna visszaállítania, a mi absurd feltevés volna.

Vannak ugyan a Pray-féle kéziratnak egyes egyezései a Hevenessy másolattal is. Vannak a Cornides-féle másolatnak

¹⁾ filiae om. K3. Thele file KH.

²⁾ Zemem KE.

³⁾ Pheygiam KH.

⁴⁾ Racus KH.

⁵⁾ Pansiliām KM.

helyei, a hol az a Pray- másolattal szemben a Hevenessy-félével egyezik, de egyrészt oly jelentéktelenek, másrészt oly aránytalanul elenyészők, hogy az itt kifejtett rokonsági viszony ellen még csak komoly kételyt sem ébreszthetnek.

Három fennmaradt kéziratunk tehát mind a kismartoni Eszterházy-példányon alapszik. A Kósa-féle példánynak emléket csak *Horányi* két kiadása őrzi. Ezek közül is csak az egyik jöhet számba, mert hisz az elsőt maga Horányi is rossznak ismerte el,¹⁾ s épen azért adta ki a krónikát másodszor is. De ez a kiadás sem nyújtja a Kósa-féle példány hű szövegét, annyira nem, hogy Podhraczkyt épen e kiadás megokolatlan bővítései indították arra, hogy a Hevenessy-kézirat alapján újra visszaállítsa a szöveget eredeti, habár hibás, állapotába. A *Podhraczk*y-kiadás ennek következtében — néhány grammatikai hiba kijavításától eltekintve — alig több a Hevenessy-másolat lenyomtatásánál. Ily körülmények közt azután a szöveg megállapítására alig vannak eszközeink; a három kézirat és a Podhraczk-y-kiadás ugyanazon kézirat újabbkori — gyakran hibás, máskor önkényesen javított — reproductiója.

Ezekkel szemben Horányi kiadása állítólag más kézíraton: a Kósa-félén alapszik, de nem adja ennek eredeti szövegét. Szerencsére a javításokat és betoldásokat dült betűkkel szedette. És ha ezektől eltekintünk, arra a különös eredményre jutunk, hogy a Horányi-féle szöveg végig sokkal szorosabb viszonyban van a Hevenessy-féle másolattal és Podhraczk-y kiadásával, mint a Cornides- és Pray-másolat, mely szintén csak a kismartoni Eszterházy-féle példány copiája. Az egész különbség nem több egypár javításnál és eltérő olvasásnál, nem több két ugyanazon iratról készült másolat közti különbségnél, úgy, hogy az ember kénytelen felvetni a kérdést, vajjon különböző kéziratok voltak-e a Kósa- és Eszterházy-féle példányok?

A Kósa-féle példányról csak Horányi ír, a többiek utána igazodnak. E szerint a góth írású hártyacodexet *Kósa Jenő*, sz.-ferenczrendű provinciális fedezte fel Magyarországon valamely félreeső helyén, és ő bocsájtotta Horányi rendelkezé-

¹⁾ Kézai ed. Horányi. Budae, é. n. 16. l.

sére.¹⁾ Az Eszterháziak példányáról csak annyit tudunk Hevenessy és Cornides másolatainak széljegyzetéből, hogy azt a kismartoni könyvtárban őrizték, és hogy szintén hártýára volt írva.

Egyéb adatok nem tartalmaznak semmi oly külső ismerető jelt, melyből el lehetne dönteni, hogy tulajdonkép egy és ugyanazon, vagy két különböző kéziratról van-e itt szó?

Mindkettő hártýakézirat, ez az egyetlen közös vonásuk; a Kósa-féle tizenkettedrét és 69 oldalra terjed, az Eszterházy-félének sem alakját sem lapjainak számát nem ismerjük. Viszont az Eszterházy-példánynak ismerjük őrzési helyét, míg a Kósa-féléről nem tudjuk, hogy hol lelte azt a provinciális? A két kéziratot egy korban nem emlegetik; Hevenessy a XVIII. század első évében (1701) másolja az Eszterházy-példányt s Horányi a század végén erről tudomással sem bír. A Kósa-féle példány pedig nem is tulajdonosáról van elnevezve, azt sem tudjuk: honnan való vagy hova tünt, úgy hogy a szöveg feltűnő egyezését tekintetbe véve, — szerény nézetem szerint — minden valószínűség arra mutat, hogy ugyanazon kéziratról van szó mindkét esetben. A tévedést pedig ez esetben az okozhatta, hogy a későbbi írók azon kéziratot, melyet Kósa Horányihoz juttatott, Kósa tulajdonának tartották s így csináltak Kósa-féle példányt.

Nézetem támogatására még külső argumentumokat is óhajtok felhozni. *Kósa* szerzetének igen jelentékeny férfja volt (1714—1783.), ki a szerzet történetét is megírta az 1774-ik évig egy 500 oldalas, sűrűn beírt foliókötetben,²⁾ s így abban a helyzetben vagyunk, hogy az összeköttetést közte és az Eszter-

¹⁾ *Charactere gothico in membrana manu ex aratis Chronicis... quae... Provinciae Pater Eugenius Kósa Ord. S. Francisci obscuro quodam Hungariae angulo delitescens... mihi... communicavit. Codex hinc in forma duodecima novem et sexaginta columnis absolvitur. Kézai ed. Horányi 5. l.*

²⁾ *Czime: Fratrís Eugenii Kósa antiquarii Provinciae S. Mariae in Hungaria Ordinis Minorum S. P. N. Francisci Strictioris Observantiae Collectanea ab anno Aerae Christianae 1206 ad Annum usque 1774. — Részei: I. Provinciam ipsam exhibet (1—282. l.) II. Modernos Conventus exhibet (283—432. l.) III. Abalienatos et Desolatos exhibet (433—474. l.).*

házyak közt saját művéből vett adatokkal fedhetjük fel. Kósa 1768-ban lett első ízben provinciálissá. Tisztét szomorú körülmények közt foglalta el. Augusztus 2-án leégett a ferencz-rendűek Sz. Mihályról elnevezett kismartoni kolostora és temploma a gvardianatus és könyvtár kivételével, melyeket csak nagy erőfeszítéssel tudtak megmenteni.¹⁾ Kósát tehát első-sorban az újraépítés gondjai foglalták el.

A kismartoni zárda alapítói és kegyurai az Eszterházyak voltak. A leégett kolostor helyén a ferenczieknek ugyan már 1414-ben is volt rendházuk, de ezt 1526-ban elhagyni kényszerültek,²⁾ újraalapítását *Eszterházy Miklósnak* köszönhetette, ki ezt állítólag már 1622-ben, midőn Bethlen körülzártta, megfogadta, kiviteléhez azonban csak nádorrá való választása után, 1625-ben fogott.

1630 nov. 9-én már felszentelték a kolostort,³⁾ melyet az alapító fia, Pál nádor kitüntetésben részesített: ide temette 1682 márczius 31-én elhalt nejét, és maga is ezt az egyházat választotta ki temetkezési helyéül.⁴⁾ Még több ízben is elhalmozták az Eszterházyak adományaikkal a franciscanusokat. Már Pál nádor akart nekik ugyancsak Kismartonban, a kálvárián új templomot alapítani, melynek alapkövét azonban csak Eszterházy Antal tette le 1758 junius 4-én, míg a felszentelés Eszterházy Miklós jelenlétében 1766 julius 30-án ment végbe.⁵⁾ Pápai rendházukat szintén egy Eszterházy, Ferencz, Miklós fia, Pál testvére alapította.⁶⁾ Semmi sem volt tehát természetesebb, mint hogy Kósa ismét az Eszterházyakhoz, nevezetesen Eszterházy Miklóshoz folyamodott támogatásért.⁷⁾

Eszterházy ezt meg is ígérte, minthogy pedig a barátok a rendház kibővítését is tervezték, az ehhez szükséges 2000 frt előteremtésére gyűjtést indítottak. Kósa serénykedhetett is az

¹⁾ Id. mű c. 48. 273—4. l.

²⁾ Id. mű 352. l.

³⁾ Id. mű 353. l.

⁴⁾ Id. mű 354—5. l.

⁵⁾ Id. mű 402—4. l.

⁶⁾ Id. mű 391. l.

⁷⁾ Id. mű 274. l.

építkezések körül, mert még hivatalának letevése előtt 1771-ben készen állott az új épület.¹⁾

Provincialatusa alatt az újjáépítés munkálatai közt sokszor fordulhatott meg Kismartonban, a mi bennünket a könyvtár szempontjából érdekel.

Mint említettük, a tűz csak a gvardianatust és a könyvtárt kímélte meg. A könyvtár, úgy látszik, még az alapító Eszterházy Miklós jóvoltából keletkezett 1630-ban, gazdagodását azonban Pál nádornak köszönhetette, ki az Eszterházyak kismartoni könyvtárát rájuk hagyományozta (1713.). Az Eszterházyak mai kismartoni könyvtára csak 1866-ban alakult bécsi és eszterházyi könyvtáraik egyesítéséből.²⁾ Az Eszterházyak adományából keletkezett franciscanus könyvtár különben mai napig »*Bibliotheca Franciscana Eszterházyana*« címet visel. Ebben a könyvtárban kellett tehát meglennie Kézai azon kéziratának, melyet 1701-ben még Hevenessy a nádor könyvtárában lemásolt és Magyarország ezen szegletéből küldhette el azt Kósa Horányinak, még pedig második provincialatusának idejében (1777—1781.), mert Horányi a »*Memoria Hungarorum*« 1776-ban megjelent második kötetében még csak a bővült Kézait ismeri.³⁾ Talán épen a Memoria Hungarorum Kézaira vonatkozó sorai indították Kósát arra, hogy a kéziratot Horányi rendelkezésére bocsássa.⁴⁾ A kérdés az, hogy mi történt a kézirattal 1782 után, visszaküldte-e azt

¹⁾ Id. mű 275. l.

²⁾ Az Eszterházy-könyvtár történetére vonatkozó adatokért hálás köszönettel tartozom dr. Merényi Lajos levéltárnok úrnak, ki a legszívesebben segített munkálataimban. Az 1713-ban a franciscanusokhoz került könyvek jegyzékét még őrzik az Eszterházyak kismartoni levéltárában, Kézai azonban ily címen nincs benne. A ferencziek könyvtárának primitív katalógusa, mely szerzőt nem szokott megnevezni, szintén még az adományozás idejéből való lehet. — Mindkét jegyzékben benne van a »De ingressu Hunnorum e Scythia« (Hist. Prof. 103.) mely alatt a kéziratot sejtem, noha az a »Nucleus Rerum Hungaricarum« (H. Prof. 116.) vagy a »Heroes Hungariae« (H. Prof. 102.) alatt is rejtőzhetnék.

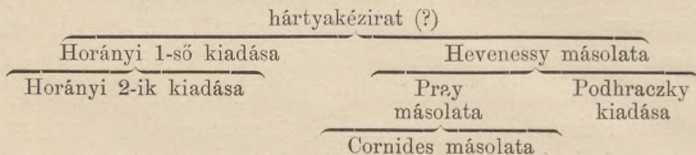
³⁾ Kézai vetustissimus Hungariae chronographus, ex quo anno Ch. MCCCLVII chronico suo, in membrana scripto plura inseruit anonymus auctor cuius simul et Kézai opus in aug. bibliotheca servatur.

⁴⁾ A Memoria Hungarorum a provincia pozsonyi könyvtárában megvan.

Horányi Kismartonba, vagy 1809-ben bekövetkezett halála után többi könyveivel együtt a piaristák budapesti könyvtárába került-e?¹⁾

Azt hiszem ez adatok elég meggyőzőek arra, hogy a két: *Eszterházy- és Kósa-féle kéziratot egy és ugyanazon kéziratnak tekintsük*, a melynek ösmert emlékei a szöveg bizonyítékai szerint így származtak egymásból:²⁾

¹⁾ Megkísérlettem a kézirat fölkeresését is, e téren azonban nagy akadályokba ütköztem. A kismartoni ferenczrendi, valamint a budapesti piarista könyvtár is a lehető legnagyobb rendetlenségben van, a hol a könyvek minden rendszer nélkül összevissza dobálva hevernek, a hol az ember semmiféle útmutatást nem kap, hogy e chaotikus zűrzavarban csak némileg is eligazodjék. Ehhez járul az ujjnyi vastag portól belepett könyvek egymás mögött és fölött való sűrű összezsúfoltsága s a kismartoni könyvtárban a szekrények czélszerűtlensége is. Bár a szekrények nem üvegesek, széles faráma van rajtuk s hogy az ember némely sorokhoz hozzáférjen, előbb e nagy fakereteket kell levennie. Pedig ez a könyvtár sok érdekes könyvet rejteget, hogy egyebet ne említsek, Oláh Miklós könyvtárának egy részét is: szép Aldinákat, görög és római auctorokat (köztük egy Homerost is) Oláh sajátkezű sűrű és bő megjegyzéseivel, oly bőrkötésekben, melyek a könyvkötészet legszebb produktumai közé számíthatók. — Nem kevésbé érdekes lehet a budapesti piarista könyvtár anyaga sem, a hol Horányi hagyatékán kívül még a szerzet más több nevezetes tagjának hagyatékát őrzik. A könyvtárnak nagy rendetlensége következtében azonban nagy elfoglaltságom mellett Kézai felkutatásának munkáját abba kellett hagynom. — Biztonság kedvéért még az ország összes franciskánus könyvtáraihoz kérdést intéztem, vajjon nem rejtőzik-e ott a kézirat, kérésemhez a megczimzett válaszlapot is mellékelve. Sajnos azonban, ez a kísérlet nem járt eredménnyel, a válaszokban, — melyekért ezennel köszönetet mondok, — tudósítottak, hogy a kézirat nincs meg, az andocsi (Somogy m.), boldogasszonyi (Moson m.), dunaföldvári, füleki, galgóczi, kolozsvári, nagykanizsai, szegedi és szécsényi házak pedig válaszra sem méltatták kérésemet, holott a Magyar Minerva szerint Szécsényben 65, Füleken 73, Kolozsváron 255, Szegeden 300 kéziratot őriznek.

²⁾ A Dubniczi Krónikáról szóló forrástanulmányom írásakor e viszonyról még nem volt helyes képem s e szerint a Kézai-kéziratokról szóló részt, mint hibásat ezennel visszavonom. (V. ö. Századok 1899. 239. l.)

A szövegek közül kétségtelenül a Horányi- és Hevenessy-félék adják a jobb textust, míg Cornides és Pray másolataiban a szöveg romlottságának igen nyilvánvaló bizonyítékai vannak, mint azt már az előbbi összehasonlításban észlelni is lehetett.

Minekeltette a mű tulajdonképeni tárgyalására áttérnénk, még egy igen fontos kérdés, mely hosszú időn át megtévesztette a Kézaival foglalkozó kutatókat, vár eldöntésre: t. i., hogy mily viszonyban vannak e szövegek a *Sambucus-codex*hez.¹⁾

Hisz Kézai felfedeztetése Wadding által²⁾ tulajdonkép a *Sambucus-codex* felfedezése.

Ezt a codexet említik Kézai krónikája néven egy századdal későbbben a magyar irodalomban Kollár,³⁾ Bod,⁴⁾ Engel⁵⁾ is, és szerepel e codex neve a Kézai-kéziratok közt a legújabb időkig; még történelmünk millenáris kiadásában is facsimiléje alá »Kézai első lapja« címet függesztettek.

Pedig a *Sambucus-codex* és Kézai több másolatban reánk maradt szövege közt bizony nagy eltérés van. Maga a nagyobb rész — úgyszólván csak csekély kivételekkel — a Budai Krónikával egyezik, habár mindig vannak oly eltérései a Budai Krónika szövegétől, melyek a Kézaival és a Pozsonyi Krónikával való szoros rokonsági viszonyt árulják el. A megtévesztő és zavart okozó csak az, hogy ez a kézirat Kézai előszavával és bevezetésével indul meg, sőt, hogy ennek jobb szövegét adja, mint a többi ránk maradt másolatok. De — s ezt kell először kiemelni — a *Sambucus-codex* Kézai másolata nem lehet, mert Kún László uralkodásának azon tíz

¹⁾ Horányinak csak második kiadását veszem tekintetbe, minthogy az első maga is hibásnak tartja. — Endlicher és Florianus kiadásai itt szintén nem jöhetnek tekintetbe.

²⁾ Waddingus: *Annales Minorum*. Romae. 1732. II. 166. l. és VII. 259. l. Akadémiai Értesítő 1855. 78. l. — Waddingus élt 1578–1657.

³⁾ Ad P. Lambecii *Commentariorum de Augusta Bibliotheca* librum I. Vindobonae. 1766. 688–691. l.

⁴⁾ Magyar Athenás. 1766. 141. l.

⁵⁾ Kovachich: *Sammlungen kleiner noch ungedruckter Stücke* XXVIII. V. ö. a függelékekkel 155. l.

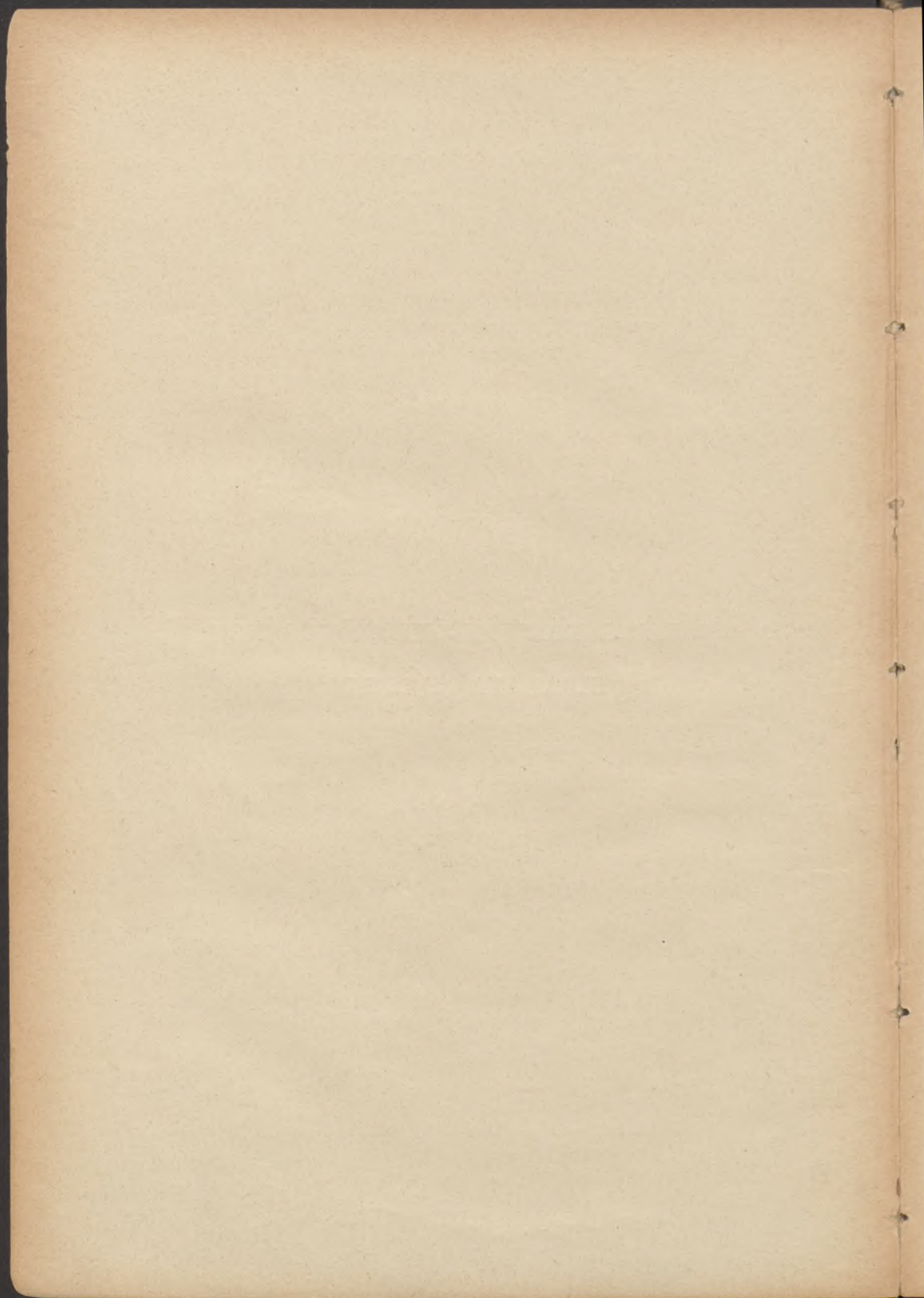
esztendejét, melyek történetét Kézai megírta, nem innen veszi át, hanem erre vonatkozólag is a többi krónikák e ponton sokkal szegényebb és gyarlóbb elbeszélésével egyezik. Ez az egy argumentum is elég annak bebizonyítására, hogy a ránk maradt rövid Kézai-szövegek nem lehetnek kivonatok egy Kézaitól származó, esetleges bővebb krónikából, melyet a Sambucus-codex tartott volna fenn, mint azt egy időben Engel hitte.

II.

KÉZAI KÖLCSÖNZÖTT SZÖVEGÉNEK
BIRÁLATA ÉS EREDETE.

Feladatomban most már első sorban az lesz, hogy megvizsgáljam *Kézainak a többi krónikához való viszonyát*, különösen abból a szempontból, hogy mit meríthettek azokból, vagy azok mit meríthettek belőle.

Az összehasonlítandó codexek közt első helyen — természetesen — a *Sambucus-codex*¹⁾ fog állani, mellette pedig a vele egy családhoz tartozó *Budai Krónika*,²⁾ *Acephalus-codex*³⁾ és *Dubniczi Krónika*.⁴⁾ Ezekkel szemben a *Bécsi Képes Krónikát*⁵⁾ és rokonait a *Kaprinai*,⁶⁾ *Teleki*,⁷⁾ *Béldi*-⁸⁾ és *Csepreghy-codexeket*⁹⁾ és a már fentebb említett, és Kézaihoz szintén sokban közel álló *Pozsonyi Krónikát*¹⁰⁾ kell még bevonni az összehasonlítás keretébe. Hogy pedig elkerüljem azt a gyanút, hogy csak azon pontokat használom fel tanulmányomban, a melyek talán egy előre megalkotott nézet bizonyítására alkalmasak, nem fogom érveimet azon sorrendben felsorolni, melyben logice egymásra következnének, hanem végig fogom venni Kézai egész szövegét s minden pontnál rá fogok mutatni arra, a mit belőle következtetni lehet, természetesen oly esetekben is, midőn az az ellentétes vélemények bizonyítékául szolgál.

¹⁾ Idézeteknél S.-el fogom jelölni.

²⁾ Jele: BK. Hess 1473-iki kiadás után.

³⁾ Jele: A. Bécsi császári könyvtár 545. cod.

⁴⁾ Jele: D. Budapesti Nemzeti Múzeum könyvtára. Cod. Lat. Med. Aevi. 165.

⁵⁾ Jele: BKK. Bécsi császári könyvtár 405. cod.

⁶⁾ Jele: K. Budapesti egyetemi könyvtár. Stephani Kaprinai Collectaneorum Manuscripta in 4-to B. tom. VII.

⁷⁾ Jele: T. Budapesti akadémiai könyvtár Lat. Cod. 4-r. 12. sz.

⁸⁾ Jele: B. Egri érseki könyvtár.

⁹⁾ Jele: Cs. Marosvásárhelyi Teleki-könyvtár fol. 1029. sz.

¹⁰⁾ Jele: P. Pozsonyi káptalani könyvtár.

a) Az előszó és a bevezetés.

Az előszóban Kézai elmondja, hogy a király megismerni óhajtván a magyarok történetét, ez őt arra indította, hogy a különböző országokban szétszórt adatokból összehasonlítsa azt, de nem utánozta *Orosiust*, ki igazságtalan a magyarok iránt és azokat gonosz szellemek: aliorumnák ivadékainak mondja, czáfolja ez állítást a biblia alapján és azzal is vádolja *Orosiust*, hogy elvakultságában csak a magyarokra kedvezőtlen eseményeket jegyezte fel. Ő nem fog így tenni, czélja az igazságot keresni: »*veritatem imitari*«.

Hogy a származásról szóló ama mese nem *Orosius*nál, hanem *Jordanes*nél és *Sigebertus Gemblacensis*nél van meg, és hogy ama vád *Orosius* ellen, hogy a fél ezredévvél később élt *Ottónak* akart kegyeiben járni, óriási anachronismus, nem változtatja meg ezen ajánlás értékét. A középkori írók azon kevés eszközök mellett is, melyek tudásuk kibővítésében rendelkezésükre állottak, szerették fitogtatni nagy tudományukat, s így aztán nem is csodálhatjuk, ha néha helytelenül alkalmaztak valamit, ha néha cserben hagyta emlékező tehetségük. *Jordanes* különben is az aliorumna-mondánál tényleg *Orosius*sra hivatkozik, a mi nagyon érthetővé teszi e hibát.¹⁾ Érdekesebb már az érvelés ez ellen a mese ellen, de tulajdonképp az egész előszónak csak annyiban van értéke, hogy megtudjuk belőle a szerző nevét, a kort, melyben ír és az iratás okát. Hisz maga az előszó azután vajmi kevés összefüggésben van a tulajdonképeni művel; még czélja a »*veritatem imitari*« is csak egy odadobott szép frázis, melyet azonban a középkor chauvinista embere nem tudott elérni.

Mindennél fontosabb azonban ránk nézve az a viszony, melyben az előszó két fenntartója, *Kézai* és a *Sambucus-codex* egymáshoz állanak, mert itt mindjárt kitűnik, hogy a helye-

¹⁾ Post autem non longi temporis intervallo, ut refert *Orosius*, Hunorum gens omni ferocitate atrocior exarsit in Gothos. Nam hos, ut refert antiquitas, ita extitisse comperimus. Következik az aliorumnáknak *Filimer* által történt kiűzése.

sebb szöveget a Sambucus-codex tartotta fenn és hogy Kézai — legalább a mint ma ismerjük — csak rossz másolat. Pl.

Cum *uestro* cordi affectuose adia-
ceret Hungarorum gesta cognoscere.

... et id *mihi* veraciter consti-
tisset.

... nationis eiusdem *ystorias*.

... quae diversis *scartabelis* ...
sparse sunt.

... mulieres, quae *patrio* nomine
Baltrame nominantur.

... per deserta *loca siue* litora
plaudis meotide.

... fiat falsissima *primo* per
textum comprobatur S.

Cum *nostro* cordi affectuose ¹⁾ adia-
ceret Hungarorum gesta cognoscere.

... et id *etiam* veraciter consti-
tisset.

... nationis eiusdem *victorias*.

... quae diversis *sparsa* ²⁾ *bellis*
... sparse sunt.

... mulieres, quae *generatio* ³⁾
nomine *Baltucme* ⁴⁾ nominantur.

... per deserta litora paludis
Meotidis.

... fiat falsissima *porro* per
textum comprobatur. ⁵⁾ KE. KM.
KP. K3. KH.

Mindezekből az értelemzavaró különbségekből világosan látszik, hogy a Sambucus-codex jobb szöveget tartott fenn, ha egy-két helyen a többi kézirat helyesen is ír egy-egy a Sambucus-codexben levő értelmetlenséget.

Még sokkal érdekesebb ez a viszony a következő szakaszban, a bevezetésben, mert itt már egy harmadik szöveg is maradt fenn: a *Pozsonyi Krónikáé*, mely a Sambucus-codex minden legcsekélyebb eltérésénél a Kézai kéziratoktól, mindig az előbbivel egyezik.

... *in* etate sexta.

... *diuersas diuersi historias* ⁶⁾
descripserunt.

... Orosius *aliique* quamplures
S. P.

... *sub* etate sexta.

... *diuersas historias* diuersi
descripserunt.

... Orosius et *Gotfridus* ⁷⁾ *aliique*
quamplures. ⁸⁾ KE. KM. KP. K3. KH.

¹⁾ affectusse KP. KM.

²⁾ sparta KP. sparsae K3.

³⁾ generato KM. KP. generationes K3. Horányi pedig érezve ennek helytelenségét, a *quaedam* szóval helyettesíti.

⁴⁾ Baleneme KM.

⁵⁾ probatur KM.

⁶⁾ istorias S.

⁷⁾ Gotfredus KM.

⁸⁾ complures KP.

De nemcsak ezek az eltérések bizonyítják, hogy a Sambucus-codex és a Pozsonyi Krónika tartotta fenn az eredetibb és helyes szöveget, hanem különösen az e fejezet végén a Sambucus-codexben és a Pozsonyi Krónikában levő az a passzus, mely a Kézai kéziratokból teljesen hiányzik: »*Ego autem in illo tempore illius mundi illud opus inchoavi, quando caritas refriguerat, iniquitas abundauerat*¹⁾ *et omnis caro ad malum, quam ad bonum pronior erat*«. ²⁾

Ez a krónika is, mint a többi régi magyar kútfőnk, Augustinus felfogásának hódol, s ezen katolikus-keresztény szempont szerint a nemzet származtatását Noétól vezeti le; tehát az aetas secundával kezd. A *genesis* történetét különben krónikáink kétféleképp tárgyalják. Az egyik csak rövid vázlatos elmondása a leszármazásnak, mely a Semtől, Kámtól és Jáfettől származott nemzetségek számának elmondása után mindjárt a Bábel tornyának építésére tér át. A másik bő, részletes felsorolása az egyes nemzetek származásának. Természetesen mindkettő biblikus alapon áll. Az előbbi, rövidebb változat a Budai Krónikában, Sambucus-codexben és a Pozsonyi Krónikában van meg; az utóbbi, bővebb változat pedig a Bécsi Képes Krónikában és rokonaiban: a Kaprinai-, Teleki-, Béli- és Csepregy-codexekben, továbbá a Dubniczi Krónikában, mely itt még a Bécsi Képes Krónika nyomán halad. Kézainál szintén ama rövidebb változatot olvashatjuk.

Az egyes krónikák egymáshoz való viszonyára már itt bepillantást enged vetnünk, hogy a különböző kéziratok hogy osztják fel a *hetvenkét nemzetséget* Sem, Kám és Jáfet közt. A magyar krónikákban a Sem, Kám és Jáfettől származott nemzetségek számainak összege gyanánt az augustinus-tanokkal elterjedt 72-es számot kell keresnünk, ha esetleg a végösszeg nem is tesz ki éppen 72-öt. Végösszeg gyanánt különben valamennyi magyar krónikában egyhangúan hetvenkettő áll. De már a részleteknél vannak eltérések. Isidorus felosztásának a Bécsi Képes Krónika számarányai felelnének meg, hogy t. i. Jáfettől 15, Kámtól 30, Semtől pedig 27 nem-

¹⁾ habundauerat. P.

²⁾ prompcior P.

zetség származott.¹⁾ Ha nem tudnók, hogy a Bécsi Képes Krónika genesisé épen Isidorus és Hieronymus alapján megváltoztatja a genesiset, s annak eredetibb formája ellen polemizál, úgy ezt tartanók az eredeti változatnak. A Budai Krónikáról szóló tanulmányomban azonban kimutattam a Bécsi Képes Krónika szövegének a Budai Krónika szövegéből való átalakulását,²⁾ s így itt a Budai Krónika és Sambucus-codex változatát kell krónikáink eredeti számfelosztásának tekintennünk. E szerint pedig Semtől 22, Kámtól 33 és Jáfettől 17 nemzetség származott.³⁾ Kézai és a Pozsonyi Krónika számarányain határozottan meglátszik, hogy szintén ebből torzultak el, még pedig a Pozsonyi Krónikában az által, hogy az író Jáfetnél megismételte a Semhez tartozó számot, Kézainál pedig, hogy a Sem 22 nemzetségből 25, a Kám 33 nemzetségből pedig 37 lett; oly hibák, melyek a római számok másolásánál könnyen fordulhattak elő. Így azután a tulajdonképeni végeredmény a Pozsonyi Krónikában 77, Kézainál pedig épen 79 lett volna, de azért mindketten csak 72-öt írtak végösszeg gyanánt, mi mindkettejük gondatlan másolásának bizonyítéka.

A rövid genesisel szemben áll a Bécsi Képes Krónika családjának igen bő leszármazási táblája, mely saját vallomása szerint *Josephus*⁴⁾ és *Hieronymus*⁵⁾ után készült.

Ezzel kapcsolatban tárgyalják krónikáink a *Bábel tornyának* építését s e torony építőjének, *Nimród*nak történetét is. A kettéválás még itt is megvan. Magát Nimród a Bécsi Képes Krónika és a családjához tartozó codexek a Genesis X. része alapján hatalmas és kegyetlen vadásznak jellemzik, kinek uralma Babylontól a tengerig terjedt, s a bibliának még azon szavait is átveszik, melyek szerint a hatalmas vadászokat közmondásszerűen Nimródoknak nevezték. A másik variációban, melyet Kézai is követ, mindez hiányzik; de megegyezik a két változat abban, hogy mindkettő őt tekinti a Bábel

¹⁾ Ugyanígy osztja fel. D. K. T. B. Cs.

²⁾ Századok 1902., 729—752. és 810—831. l.

³⁾ Ez a számarány a német Múgelnnél is.

⁴⁾ Josephus Flavius: De antiquitate Judeorum libri XX.

⁵⁾ Quest. Hebr. in Genesim.

tornya építőjének, a mi szintén az egyházi atyák befolyásának tulajdonítható, kik tényleg ezzel a hatalmas fejedelemmel hozták kapcsolatba a Bábel tornyának építését.¹⁾

⟨Kézai, a Budai Krónika, a Sambucus-codex és a Pozsonyi Krónika ugyanis elbeszéli, hogy 201 évvel a vízözön után Nimród óriás, Thana fia, a Jáfet nemzetségből megkezdte a torony építését, hogy egy esetleges hasonló veszedelem elől oda menekülhessen. Ezt követte isten haragja és a nyelvzavar. A toronyban pedig az istenek (*Deorum*) temploma volt a legpazarabb kivitelben, melyet le is ír. A torony szélessége 15.000 lépés volt, hossza ugyanannyi, s a hold köréig akarták emelni. *Nubia* és *Egyiptom* között feküdt, romjai pedig *Memphis* és *Alexandria* közt láthatók.

Ezeket a nagyon is különböző adatokat, melyek a toronyt *Nubia* és *Egyiptom* közé teszik, romjait pedig *Egyiptom* másik végében látják, *Krausz* igyekezett összekapcsolni és megmagyarázni.²⁾ A középkori tudósok felületessége és tudáskossága mellett az ilyes tévedések könnyen megeshettek.

Már az évszám is helytelen; *Isidorus*-nál 134 áll; *Josephus*-nál 411; a *Septuaginta*-ban 431 jön ki, tehát a magyar krónikák 201-ik éve egyikkel sem egyezik.

Különben az egész elbeszélés ellentétben áll a bibliával, mert e szerint Nimród nem Thana fia, hanem *Kusé*,³⁾ s a toronyépítés oka sem a veszedelem elleni menhely keresése, hanem a dics- és hírvágy. A krónika forrása itt *Josephus* lehetett, a kire a krónika hivatkozik is; ő említi ezt az okot,⁴⁾ s az ő előadásával egyeznek más vonások is. A torony alatt a babyloni *Bél templomot* kell érteni. Ennek leírása *Herodotos* leírásán alapszik, onnan tudja a krónika, hogy a torony négy-

¹⁾ Hieronymus: Quest. Hebr. in Genesim. »Nemrod filius Chus, arripuit insuetam primus in populo tyrannidem, regnavitque in Babylone, quae ab eo, quod ibi confusae sunt linguae turrim aedificantium Babel apellata est.«

²⁾ *Krausz*: Nemzeti krónikáink bibliai vonatkozásai. 21—30. l.
³⁾ Gen. X. 8.

⁴⁾ *Josephus* Flavius. Antiqu. Jud. Lib. I. c. 4. 2. πύργον γὰρ οἰκοδομήσειν ὑψηλότερον ἢ τὸ ὕδωρ ἀναβῆναι δυσχερὲς μετελεύσεσθαι δὲ καὶ τῆς τῶν προγόνων ἀπωλείας. A nyelvzavar u. ott. 4. 3.

szögletes és onnan tudja, hogy 15.000 lépés széles és hosszú,¹⁾ csak hogy egész Babylon nagyságát alkalmazza a torony nagyságára.²⁾ A fekvés meghatározásánál a krónikás az *Aethiopia* nevet felcserélte Nubiával, az afrikai Aethiopia nevével. Ha azonban a torony nem az ázsiai Aethiopia és Egyiptom közt feküdt, akkor nem is volt Nimród birodalmában. A krónikás tehát áttette Bábelt Afrikába, és ott összezavarta — Krausz nézete szerint — a hibás olvasás útján keletkezett, de a bibliában bennlevő Syene tornyának fogalmával. Ezt Isidorus Thebaissal kapcsolatban említi: »*Sienites circa Sienem vel Thebas nascitur, trabes ex eo fecere reges*«,³⁾ s így okot szolgáltat a kettő összezavarására.

Ez az összezavarás azonban szerény nézetem szerint még a krónikás forrásában mehetett végbe, s talán ott is egyszerűbben. Nem tehetjük fel, hogy a krónikás ismerte volna Herodotost; ő ez adatokat legjobb esetben másodkézből merítette, s — azt hiszem — a zavar itt Herodotos leírásán alapszik. A Bél templomnál ugyanis leírja a torony tetején levő szentélyt s az ahhoz kötött hitet és czeremóniát, azután megemlíti, hogy így van ez Thebaisban is, s áttér ezen thebaisi szentély és hit ismertetésére.⁴⁾ Csak hogy ehhez még hozzájárul, hogy az író Thebaist összecserélte Egyiptom másik királyvárosával, Memphissel. Így lehetett Bábel tornyából Syene tornya vagy thebaisi templom és ebből Memphis, vagyis a Bábel tornyából egyiptomi piramis.

Említettem már, hogy a biblia szerint Nimród Chus fia volt és nem Thanaé, kinek neve nincs is a bibliában.⁵⁾ És ép ezen a különbségen alapszik a két variáció különbsége. A Bécsi Képes Krónika írója jól ismerve a bibliát és az egyházi atyákat, különösen Hieronymust, megbotránkozik azon, hogy Nimród Thana fia legyen, és ezzel ellentétben azt állítja: »*Porro*

¹⁾ 15000 lépés = 120 stadium, mert egy stadium 125 lépés.

²⁾ Babylon leírása I. 179., a templomé I. 181.

³⁾ Etym. Lib. XVI. 5. 11.

⁴⁾ Herodotos I. 182. ... καὶ περὶ ἐν Θήβῃσι τῇσι Αἰγυπτίῃσι καὶ τὸν αὐτὸν τρόπον, ὡς λέγουσι οἱ Αἰγύπτιοι.

⁵⁾ Krausz a Berossus kháld történetírónál előforduló Tanais folyóval akarja e nevet kapcsolatba hozni. Id. mű 25. l.

Chus genuit Nemproth«. Polemizál azon nézet ellen, hogy a magyarok Nimród utódai, tehát hamiták legyenek: »*Ex quibus apparet omnibus dictum illorum esse verum,*¹⁾ *qui dicunt, quod Hunor et Magor patres Hungarorum fuerint filii Nemproth, qui fuit filius Chus, qui fuit Cham, qui fuit a Noe maledictus: tum quia non essent Hungari de genere Japhet, secundum dictum beati Hieronymi; tum etiam quia Nemproth nunquam habitavit circa fluvium Thanay, qui est ad orientem, sed ad mare oceanum*«.

Nem érdekelhet bennünket az, hogy az érvek mennyiben helyesek,²⁾ sokkal fontosabb, hogy ezzel ellentétben már most mily leszámazást fog felállítani az író. »*Ergo sicut dicit sacra scriptura et sancti doctores Hungari descenderunt a Magog*³⁾ *filii Japhet, qui post diluvium anno quinquagesimo VIIIo, sicut scribit sanctus Sigilbertus episcopus Antyocheus in cronica Orientalium nacionum, intravit terram Evilat et ex coniuge sua Eneth genuit Magor et Hunor, a quibus Magari et Huni sunt nominati*«. A krónikás tehát, hogy Hieronymus állításához, a magyarok japhetita eredetéhez visszatérjen, Magogot teszi meg ősatyánknak, őt költözteti Eviláth földjére és ő vele véteti el Enethet is.

De ép ez a polemizálás a kéziratok rokonságára is fényt vet. Ha a másik változat nem lett volna meg előbb, úgy a Bécsi Képes Krónika szerzőjének nem lett volna alkalma érvelni. Az eredeti tehát mindenesetre a genesis rövidebb változata, mely a Budai Krónikában, a Sambucus-codexben, a Pozsonyi Krónikában és Kézainál van meg. A Bécsi Képes Krónika ezzel szemben a bővebb változatot, Hieronymus, Isidorus és Josephus alapján csak azért hozza, hogy kimutassa a jafetita eredetet; és ez a változat ment át a Bécsi Képes Krónika többi rokoncodexébe: a Teleki-, Béldi-, Kaprinai- és Csepreghy-codexekbe is, valamint a Dubniczi Krónikába is.

¹⁾ A következő mondatok értelméből világos, hogy a *verum* szó itt helytelen s hogy a másolók vagy kifelejtették a *non-t*, vagy a *vanum*-ot másolták *verum*-nak.

²⁾ Kifejti Krausz id. mű 36—37. l.

³⁾ Magor BKK. Mogol K. Mogrus B.

Ha nem tudnók, hogy ez utóbbi csak az 5-ik fejezetig ¹⁾ másolja a Bécsi Képes Krónikát s azután csak a 21, 22 és 24. fejezeteket veszi még át onnan, különben pedig szorosan a Budai Krónikához tartja magát, hogy ez utóbbiból veszi át Róbert Károly történetének végét: a visegrádi conferentiát, Károly halálát és temetését is, mely fejezetek a Budai Krónikán kívül egyik codexünkben sem maradtak fenn, ha nem tudnók, hogy ezek után a Dubniczi Krónika még Küküllei művét hozza, még pedig azon alakban, a mint az a Budai Krónikában fennmaradt, hogy hozza a Budai Krónika Nagy Lajos halála utáni részét is, mely minden valószínűség szerint magának Hess Andrásnak szerzeménye, úgy azt hinnők, hogy a Dubniczi Krónikának és Bécsi Képes Krónikának esetleges közös őse, melyet azután a Bécsi Képes Krónika kibővített, eszközölte a genesis szövegének ezen kijavítását.²⁾ Ez azonban ki lévén zárva, világosan áll előttünk az az eredmény, hogy *a rövidebb változat az eredetibb.*

Krónikáink bővebb szövegezésének (melynek legbecsesebb, de nem legtisztábban fennmaradt emléke a Bécsi Képes Krónika) compilatora megbotránkozott azon, hogy az előtte fekvő krónika Josephus és Isidorus czégére alatt a magyarok hamita eredetét hirdeti, elővette a nevezett egyházi atyákat, és belőlök megszerkesztette az igazságnak és felfogásának jobban megfelelő tant a magyarok jafetíta eredetéről. Ezzel kapcsolatban jutott krónikáinkba a 72 nemzetségnek Isidorus szerinti felosztása Noe három fia között is.³⁾

Ezek után áttért e nemzetségek felsorolására s kezdte Jáfet fiaival, a mint hogy Josephus és Hieronymus is vele kezdik. Meghatározta e két egyházatya művei alapján a jafetíta-népek őshazáját, de tévedésből Josephus nevét illesztette Hieronymus meghatározása elé, és Hieronymus nevét

¹⁾ Florianus Dubniczi Krónika kiadása szerint. Fontes Domestici III.

²⁾ V. ö. a Dubniczi Krónikáról írt tanulmányomat. Századok 1899.

³⁾ Isidorus: Etymologiarum Lib. IX. 2, 2. V. ö. fentebb e számok változásait krónikáinkban.

Josephus szavai elé.¹⁾ Innen szorosan Hieronymushoz ragaszkodva vezeti le a nemzetségtáblát, azonban kihagyva Gomer fiai közül Rifátot és Togarmát, Javán fiai közül pedig Kittimot és Dodánimot. Kámnál érdeklődése még hamarabb csappant meg, unokái közül csak Kúsnak, Nimród atyjának fiait említi, ezek közül is elhagyva Rahámát és Sabtékát, míg Semnek még fiait sem méltatta említésre. A mint Nimródhoz eljutott, elvesztette a fonalat és már csak vele és a magyarok eredetével foglalkozott.

Polemiájához talán *Isidorus* szolgáltathatta az alapot. A magyar és scythia ugyanis a középkori tudósok szemében legalább is rokon fogalmak voltak, hiszen a krónika szerint is Scythia a magyarok hazája volt. Ez a Scythia pedig *Isidorus* szerint Jafet fiáról Magogról volt elnevezve,²⁾ a scythák egyenesen Magogtól származtak,³⁾ és a magyarok testvérnemzete a hún is, — a kit *Isidorus* az Egyiptomba betörő scythákkal is összekever, — a jafetíták területéről, a Tanais mellől tört elő.⁴⁾

¹⁾ Josephus Flavius: Antiquitates Jud. Lib. I. c. 6. 1. καιτοιχοῦσι δὲ οὗτοι ἀπὸ Ταύρου καὶ Ἀμάνου τῶν ὄρων ἀρξάμενοι καὶ προήλθον ἐπὶ μὲν τῆς Ἀσίας ἄρχι ποταμοῦ Τανάιδος, ἐπὶ δὲ τῆς Ἰουρώπης ἕως Ταδεΐρων γῆν ἣν ἔτυχον κατὰ λαμβάνοντες, καὶ μηδενὸς προσατοικηκότος τὰ ἔδρη τοῖς, αὐτῶν ἐκάλουν ὀνόμασιν. Hieronymus: Quest. Hebr. in Gen. . . . qui possederunt terram in Asia ab Amano et Tauro, Syriae coeles et Ciliciae montibus usque ad Fluvium Tanain. In Europa vero usque ad Gadirā nomina locis et gentibus relinquentes.

²⁾ Etym. XIV. 3. 31. Scythia sicut et Gothia a Magog filio Japhet fertur cognominata, eius terra olim fuit ingens, nam ab oriente India, a septentrione per paludes Meotides inter Danubium et Oceanum usque ad Germaniae fines porrigebatur.

³⁾ Etym. IX. 2. 27. Magog; a quo arbitrabantur Scythas et Gothos traxisse originem.

⁴⁾ Etym. IX. 2. 66. Ugnos antea Hunnos vocatos, postremo a rege suo Avaros appellatos, qui prius in ultima Maeotide inter glaciale Tanaim et Massagetarum immanes populos habitauerunt. Deinde peruibibus equis Caucasi rupibus, ubi feras gentes Alexandri claustra cohibent eruperunt, et orientem viginti annis tenuerunt captivum et ab Aegyptiis et Aethiopibus annum vectigal exegerunt. *Isidorus*nak a befolyását vélelem ugyanis e fejezet egy másik helyén is konstatálhatni, a hol a krónika Gomerről és a galatákról beszélve áttér a gallokra s eredetüket aránytalanul nagy terjedelemben mondja el: Franciotól, Páris fiától származtatja s Trója pusztulása után Pannóniába költözteti őket, a hol

A származás kérdésével kapcsolatban rátérhetünk a *prologus* kérdésére is. Hogy a Bécsi Képes Krónika s az utána induló codexek lendületes előszava szintén a genesis megváltoztatásával egyszerre történhetett, az több mint valószínű. A genesis rövidebb változata mellett azonban többféle prologus van: a Budai Krónika előszava Karai Lászlóhoz van intézve, a Pozsonyi Krónikában egyáltalán nincs előszó; egyezik azonban a Sambucus-codex és Kézai prologusa.

Minthogy a Sambucus-codex prologusa tünteti fel az eredetibb, jobb szöveget, azon kísértésbe jöhetnénk, hogy a Sambucus-codex tartotta fenn tulajdonképen a teljes Kézait, s hogy a többi kézirat csak kivonat. Minthogy azonban előre bocsájtottam, hogy a Sambucus-codex Kún László uralkodásának első éveit nem Kézai szerint írja le, hanem a többi codexek összesen pár sornyi tudósításait veszi át, — ennek lehetősége ki van zárva.

Eldöntetlenül marad azonban az a kérdés, hogy a prologust ki írta: azon ősforrás szerzője, melyet a Sambucus-codex is, meg Kézai is használt, vagy pedig a két forrás valamelyike. Ha ezek közül a Sambucus-codexnek vagy ősé-
nek alkotása volna az előszó, — mert mindig figyelembe kell venni, hogy nem beszélhetünk tisztán a kezünkben levő kéziratról, hanem ki kell terjesztenünk figyelmünket arra az alapszövegre is, mely esetleg többszörös másolás útján jutott el az illető codexhez, a nélkül, hogy lényegi változás történt volna, — ha tehát a Sambucus-codexnek vagy ősé-
nek alkotása volna az előszó, úgy Kézai csak kivonat lehet. Ha pedig Kézainak conceptiója lenne, akkor csak úgy kerülhetett volna a Sambucus-codexbe, hogy ez lemásolta Kézai előszavát s azután a bővebb, talán prologus nélküli szöveget írta utána.

E mellett szól a dedicatio: »*Invictissimo et potentissimo*

Siccambriát alapítják s a honnan azután mai hazájukba jutnak el. Isidorus szerint sem jutnak a francziák egyenesen Franciaországba, hanem előbb Cyprus szigetén telepsznek le »*ibique urbem nomine antique patriae Salaminam condidisse (perhibetur)*«. Etym. Lib. IX. c. 2. 110—111. Valószínűleg épen a miért Isidorus görög eredetűeknek mondja őket, írja a krónikás: »Pannonia, que olim tempore Alexandri Magni, superior Graecia nuncupabatur.«

domino Ladislao tertio gloriosissimo regi Hungarie magister Simon de Keza, fidelis clericus eius, ad illum aspirare, cuius pulchritudinem mirantur sol et luna.» Minthogy itt Kézai neve határozottan ki van téve, ez csak tőle származhatik, de ez nem zárja ki azt, hogy a prologus ezután következő részét más nem írhatta volna, hogy az ne lehetett volna esetleg az utána következő egységes mű számba menő hűnhistóriának bevezetése,¹⁾ a minek ugyan némileg megint az mond ellent, hogy ez a prologus nincs meg a Pozsonyi Krónikában.

Igy a prologus eredetének kérdését eldöntetlenül kell hagyni. A »*Multipharie multisque modis*« szavakkal azonban egy új szakasz kezdődik, melyet a prologustól eddig is mindig *bevezetés* néven különböztettem meg. Ez a szakasz ugyan szintén hiányzik a Budai Krónikában, de az a körülmény, hogy megvan Kézainál is, a Sambucus-codexben is és a Pozsonyi Krónikában is, azt bizonyítja, hogy ez a krónika első szerkesztésének idejéből való lehet. Itt vannak megnevezve a krónika forrásai: Josephus, Isidorus, Orosius is.²⁾ Szerény véleményem szerint az is a mellett szól, hogy ez a rész benne volt az eredeti ősi szövegezésben, hogy ép ezen írók alapján polemizál a Bécsi Képes Krónika a hamita eredet ellen és lehet, hogy Kézai prologusába is innen került bele Orosiusnak oda nem illő neve.

Ha ezt minden kétségen felül be lehetne bizonyítani úgy világos volna, hogy ezen rövid bevezetés volt a krónikák tulajdonképeni előszava, mint a hogy az a Pozsonyi Krónikában és Mügelnnél; ez elé függesztette Kézai a maga előszavát IV. Lászlóhoz, a melyet a Sambucus-Codex másolója is átvett. Elhagyták azután az előszót a Budai Krónika, mely Karai Lászlóhoz szóló és a Bécsi Képes Krónika, mely lendületes citátumokban bővelkedő, vallásos szellemű előszóval helyettesítette azt.

¹⁾ Erre engedne talán következtetni az is, hogy célja megjelölésénél tulajdonkép csak a vándorlás történetét nevezi meg: »*sripturus quoque ortum prefate nationis, ubi et habitauerint, quot etiam regna occupauerint et quotiens immutauerint sua loca.*«

²⁾ Kézai még hozzáteszi Gottfriedust.

Az azonban mindenkép bizonyos, hogy Kézai szövege a legromlottabb; de a legromlottabb Kézai variánsa nem csak itt az előszóban és bevezetésben (*Multipharie — pronior erat*), hanem a genesis tárgyalásában is.

Romlottsága mellett azonban felismerhetjük még, hogy miből romlott el, s ez által újabb útmutatást nyerünk, hogy hol keressük az eredetibb, jobb szöveget. A genesisnél is segítségünkre jön ennek bizonyításában a Kézai-kéziratok számtalan eltérése a többi szövegtől. Nem akarok felesleges összehasonlításokat közölni, s ezért csak Kézai legnagyobb eltérését iktatom ide:

sublevata arctabatur, ut preem-
nens pondus posset levius sustentare
grossitudo fundamenti. BK. S. P.

sublevata arctabatur, quod gros-
sities inferior pondus promineus
sustineret. KE. KM. KP. KH. K3.

Ez elég világosan beszél.

b) A hűntörténet.

A Nimród történetét követő *csodaszarvas mondájával* már áttérünk a hűnök történetére. *Heinemann*,¹⁾ *Kaindl*²⁾ és *Karácsonyi János*³⁾ ezt Kézai compilatiójának tartották s majdnem általánosan elfogadott nézet, hogy tényleg egységes, önálló és különálló munkának kell tekintenünk. A kik a hűntörténettel a hűn monda szempontjából foglalkoztak, többnyire e nézetet vallották: még a krónikába való beolvasztás előtt külön is létezett munkának tekintették. Mondatörténeti szempontból legélesebben *Sebestyén Gyula*⁴⁾ foglalt állást a hűntörténet önállósága mellett, de noha nem emelik ki annyira, különálló alkotást láttak benne pl. *Petz Gedeon*⁵⁾ és *Bleyer*

¹⁾ Neues Archiv der Gesellschaft für ältere deutsche Geschichtskunde. XIII. 1887. 74. l.

²⁾ Archiv für österreichische Geschichte. Bd. LXXXVIII., II. Hälfte. 401—408. l.

³⁾ A székelyek eredete és Erdélybe való települése. Budapest. 1905.

⁴⁾ A magyar honfoglalás mondái. I. 265—267. l.

⁵⁾ A magyar hűnmonda.

*Jakab*¹⁾ is. Az Árpádkori történet kiváló kutatója, *Pauler Gyula* is kimondta, hogy *külön mű és gondolkodó író műve.*²⁾ Kézai és a hűntörténet közt azonban szorosabb kapcsolatot, — a három említett írón kívül — még azok sem véltek találhatni, a kik különben e rész önállósága mellett lándzsát törtek.³⁾

A történetírót feltétlenül érdeklik a kútfők forrásai. Érdekes volna a krónikáinkban lévő hűnhistória eredetét és forrásait is kutatni, mindazonáltal itt, a hol a kútfő történelmi hiteléről kell szólnunk, nem terjeszkedhetünk ki részletesen egy a történelmi igazsággal vajmi keveset törődő rész mondai hitelére; nem tehetjük ezt különösen egy olyan nagy multú kérdésnél, mint a milyen a hűnmonda, melyről *Wenzel*,⁴⁾ *Toldy*,⁵⁾ *Ipolyi*,⁶⁾ *Thierry*,⁷⁾ *Húnfalvi Pál*,⁸⁾ *Riedl Frigyes*,⁹⁾ *Heinrich Gusztáv*,¹⁰⁾ *Petz Gedeon*, *Karácsonyi János*, *Sebestyén Gyula* és *Bleyer Jakab* a legellentétebb véleményeket állították fel.

De nem is szükséges ezt tennünk. *Petz*, *Sebestyén*, *Karácsonyi* és *Bleyer* igen értékes adatokat hordtak össze s mind a mondákat, mind a történelmi feljegyzéseket alaposan összehasonlították és megbírálták. Munkájuk mindenütt segítségünkre jön s nekünk csak a kútfő története szempontjából bennünket különösen érdeklő helyekkel és kérdésekkel kell behatóbban foglalkoznunk.

¹⁾ A magyar hűnmonda germán elemei. Századok. 1905. és külön a Magyar irodalomtörténeti értekezések 7—8. fülete gyanánt. (A lap-számot ez utóbbi szerint idézem.)

²⁾ A magyar nemzet története az Árpádházi királyok alatt. Budapest. 1893. II. 488. l., »az első könyvben valami névtelen a hűnök történetéről, Attiláról szolt« u. ott.

³⁾ *Marczali* is mondja: »Különben azt kell hinnünk, hogy a második könyv egészen másnak köszöni eredetét, mint a hűnök története.« Magyar tört. kútfői. 52. l.

⁴⁾ *Reguly Album*. 1850. I. l.

⁵⁾ *Irodalomtörténet*. 1852. 44. l.

⁶⁾ *Magyar mythologia*. 1854. XVI. és 153. l.

⁷⁾ *Attila-mondák*. *Ford. Szabó K.* 1864.

⁸⁾ *Magyarország Ethnographiája*. 293. l.

⁹⁾ *Budapesti Szemle*. 1881. XXVIII. 321. l.

¹⁰⁾ *Etzelburg és a magyar hűnmonda*. Budapest. 1882.

Az egész rész mondai hiteléről és keletkezéséről pedig *Petz* pályanyertes értekezésében oly ítéletet hozott, a melynek alapján az eredményeket röviden összegezhetjük.

Petz említett munkájában ugyanis bebizonyította,¹⁾ hogy a hűnhistória három elem összeolvasztásából alakult meg. »Alapja a *történeti tények* és az azokhoz fűzött hagyományok előadása, a melyre nézve a külföldi történetírók munkái szolgáltak forrásul. E történeti előadás hézagainak betöltésére a krónikás az előtte ismeretes néphagyományból merített és valódi *mondai vonásokat* szőtt a történeti anyagba. E mondai részletek eredetökre nézve kétfélék: egyrészt német, másrészt magyar hagyományon alapulnak. A *Detréről* és *Krimhildről* szóló *német mondai elemeket* nem vehette írónk sem a *Niebelung-ének*ből, sem más ismeretes német költői forrásból, hanem minden valószínűség szerint a hazánkban lakó németiség élő hagyományából, melynek több elemét — krónikáink tanúbizonysága szerint — átvette a magyar nép is. Ehhez hozzáfűzött *magyar mondai elemeket*, vékony szálaít egy gazdagabb hagyománynak, melyet népünk nem hozott őshonából, hanem az új hazában vette át a húnokra következő népektől. E mondai elemek egy része nem is a húnok viselt dolgaira, hanem későbbi történeti eseményekre vonatkozott. Krónikásunk e különmemű elemek összefűzése közben *saját felfogását* is érvényesítette, hol változtatva a meglevő anyagon, hol hozzáadva lényegtelen vonásokat.«²⁾

¹⁾ Id. mű. 86—101. l.

²⁾ Id. mű 101. l. Hasonlóan magyarázza Heinrich is: »A krónika szerzője kombinálta és egyeztette a rendelkezésére álló anyagot, természetesen egészen külsőleg és kritikai szellem teljes híjával, kiegészítette, a mennyire lehetett a traditio hézagait, hozzáfűzte elbeszélését tudásának és hitének ősi forrásához a bibliához, magyarázatott és etymologizált — rendesen igen naiv, sokszor nevetséges módon, de nagyon is sokat, még pedig korának szempontjából nem sok rosszat, hanem nagyon sok jót teszünk fel róla, ha költőnek képzeljük, ki phantasiájából merítette, vagy ha úgy tetszik, újjából szopta elbeszélésének lényeges részeit. A magyar krónista készen találta nemcsak saját népénél, hanem nyugati szomszédoknál is a magyarok és húnok összetartozását; készen találta a történeti szempontból kifogástalan feljegyzések mellett a külföldi költészet és a hazai monda anyagát. Ez össze nem kapcsolható elemekből próbált ő egészet alkotni; csodálhatjuk-e, hogy ez nem sikerült.« Etzelburg és a magyar hűnmonda. 27. l.

Kétségtelen, hogy a krónikást műve megírására csak a magyar monda, nevezetesen a hún-magyar rokonságnak már az új hazában kifejtett mondája ösztönözte. E nélkül a húnhistóriára a magyar krónikában szükség nem lett volna, s bizonyára nem is jutott volna senkinek sem eszébe, hogy a húnok történetét a magyarokéval kapcsolatban megírja.

De kétségtelen az is, hogy a krónikásban megvolt az a középkori tudákos gőg is, a mely korának legtöbb íróársát jellemezte s a melylyel Anonymus is »az énekmondók csacska énekeit és a parasztok dőre meséit« lenézte. Ezért kutatott írott forrás után, a melyben szintén megtalálhatja azt, a mit a parasztok meséi megörökítettek. Ha talált ilyesvalamit, azt örömmel át is vette nagytekintélyű, tudós elődeitől, de a hol nem talált, minthogy elvégre is a kapcsolatot el nem ejthette, ott azután kénytelen volt a magyar mondához folyamodni.

Ez a magyar monda ugyan Petz szerint az ország német lakosai révén terjedhetett a magyarság körében, Sebestyén és Bleyer kutatásai után azonban aligha kell itt a csak a magyarok megtérése után betelepült németek közvetítését feltételeznünk, mert el kell ösmernünk, hogy a húnmonda Pannóniában, Attila szereplési területén, a húnok bukása után is fennmaradt, élt és népről-népre átöröklődött, mígnem a magyarok is átvették és új magyar elemekkel bővítették.

A húnhistória különböző forrásai közül a magyar és az új hazában talált mondai elemeket vizsgálódásainknál nagyrészt figyelmen kívül kell hagynunk, mert nem nyújtanak oly szilárd alapot, a melyen következtetéseket vonnunk lehetne. Vizsgálódásunk főleg arra fog szorítkozni, hogy a történeti tényeket az író mily külföldi *történetírók* munkáiból vette s esetleg mennyiben alakította azokat át saját felfogása?

Ki kell emelnem, hogy egyelőre csupán a *szöveg keletkezésének* kérdésével fogok foglalkozni, és már itt figyelmeztetem a szíves olvasót arra is, hogy egy bizonyos külföldi kútfő következetes használata *nem mutatható ki* s hogy a külföldi írók használata mindig igen *szabadon* történik, minek következtében kétségtelen direct átvételeket nem igen találunk. *Karácsonyi* véleménye szerint az író *Viterboi Gottfried* és *Troppaui Márton* műveit használta, szabadjon azonban ezzel

szemben már most *Jordanes* és *Sigebertus Gemblacensis* hatására is a figyelmet felhívnom.

Vizsgálódásaink czélja tehát, hogy a hűnhistoria mily alakot öltött Kézainál, a mihez viszont szükséges tudnunk azt is, hogy mily alakban van meg a többi krónikában. Első sorban pedig figyelemmel kell kísérnünk, hogy a hol Kézai és a többi krónika közt eltérés nyilvánul, melyik a helyesebb, vagy inkább az eredetibb a két variatio közül.

Ez a munka elég nehéz, mert ép a hűnhistoria krónikáinknak az a része, a hol a különböző kéziratok a leginkább megegyeznek.

A hűn monda első fejezete (minthogy a genesistől, mely mintegy e fejezet bevezetéséül szolgál, eltekintünk) a *csodaszarvas mondája*, melynél Kézai és a többi krónikák közt mindössze csak a Maeotis földjének leírásánál van némi csekély eltérés, mely azonban a codexek rokonsági viszonyára mégis érdekes fényt vet, a miért is ide iktatjuk:

fluuiis ¹⁾ currentibus, ²⁾ herbis, siluis, piscibus, volucris et bestiis copiat. BK. S. P. BKK. B. T. K. Cs. D.

fluminibus penitus carens, herbis, lignis, volatilibus, piscibus et bestiis copiat. KE. KM. KP. KH. K3.

A többitől eltekintve vegyük figyelembe a *fluuiis currentibus* kifejezést, mely kétségtelenül értelmileg és grammatikailag csak ezen a Budai Krónikában levő alakjában helyes. A Sambucus-codexben, melynek szövegét a Budai Krónika javította, ennek helyén az eredetibb *fluuiis currens*, tehát eltorzult szöveg áll, de ezt veszi át a Bécsi Képes Krónika, a Teleki- és Csepreghy-codex és Dubniczi Krónika is, bebizonyítva ez által ezen varians eredetibb voltát. A Béli- és Kaprinai-codex írói azonban észreveszik, hogy a két szó nincs megegyeztetve, javítani akarnak tehát, de eltorzítják a másik szót is s nem veszik észre, hogy a *fluuius currens* nem illik bele a mondatba. Észrevette a Pozsonyi Krónika is a *fluuiis currens* kitétel hibás voltát, de ő grammaticae jobban javított,

¹⁾ fluuius B. K.

²⁾ currens BKK. T. B. Cs. K. D. carens P.

midőn a különböző természeti áldásokkal szemben azt írta, hogy *Scythia fluminis carens*. Egy ily, ez utóbbi értelemben tett változtatás szolgáltathatta csak azután az alapot Kézai variánsához: *fluminibus penitus carens*. A mi különben a Maeotis ingoványait illeti, kétségtelen, hogy ez alatt a Maeotis tengertől, — a mai Azowi tengertől — keletre, a Kaukázustól éjszakra fekvő területet kell értenünk. Erre a területre vándoroltak be *Priskos Rhetor* tanúsága szerint az V. század közepén az akkor még onoguroknak nevezett magyarok szorítatva a mögöttük lakó sabírok által.¹⁾ Innen törhettek be *Kolchisba* is, hol *Agathias*²⁾ szerint egy *Onoguris* nevű város őrzi ama győzelem emlékét, melyet a kolchisiak az onogurok betörő csapatai felett arattak.³⁾ Erre vall e területnek bősége tavakban és ingoványokban is;⁴⁾ és így pozitív argumentumokat is hozhatunk fel Kézai »*fluminibus penitus carens*« kifejezése ellen, a mi nem állhat arra az országra, mely északon valószínűleg a *Donig* (*Tanais*) terjedt, s melynek folyói közül elég a *Kubánt* (*Hypanis*), *Jegorlikot*, *Jeját* (*Rhombites*) és *Kumát* (*Udon*) említeni. És hogy tényleg ezt a területet kell értenünk, kitűnik a krónikák azon kitételéből is, hogy az ország Perziával határos.⁵⁾ Dissonáns hang csak egy van ez ország leírásánál, t. i. hogy e területet egy gázló kivételével minden oldalról tenger veszi körül, a minek magyarázatát adják különben a mocsarak és a krónikák: »*aditus illic difficilis et exitus*« kifejezése.⁶⁾

¹⁾ Corp. Script. Hist. Byzant. I. 158. l. vagy Kuun: Relatio II. 71. l.

²⁾ Élt 536—582.

³⁾ Kuun: Relatio II. 85. l. V. ö. Thúry: A magyarok eredete, őshazája és vándorlásai. Századok 1896. 789. l.

⁴⁾ Mocsarak határolják a Volga deltás és mocsaras alsó folyásától délre az ergeni dombok felől is. A Manyts egész folyásán végig mocsaras; a Kaspi-tenger mellett a Kuma és Terek torkolatvidéke, valamint az Azovi tenger melletti, a Tejától a Kubánig terjedő partvidék is csupa mocsár és tó.

⁵⁾ Regio quidem Meotida Perside provincie est vicina.

⁶⁾ Jelentheti ez azt is, hogy e területről észak felé csak a Manyts és Kuma vagy a Don és Volga közti keskeny földterületen, délre csak a Derbenti kapun át lehet közlekedni.

Scythia leírásában azonban már a legnagyobb ellenmondások egész tömege hemzseg. Krónikáink ugyan *Justinus* nyomán e tartományt a tenger és *Rif-hegyek* közé teszik, de a tengert (*Pontus*), — a mely alatt csak a *Pontus Euxinus*, a déli határt érthetjük, — északi tengerre: *Pontus* (!) *Aquilonaris*-ra magyarázzák. Kétségtelenné teszi, hogy a Fekete-tengert kell értenünk a *Pontus* alatt *Anonymus* megfelelő helye is: »finis cuius ab aquilonali parte extenditur usque ad nigrum pontum«. ¹⁾ A tévedés, úgy látszik, *Jordanesen* alapszik, — kinek hatása itt több helyen kimutatható, ²⁾ — s a ki azt írja: »ab arctoo id est septentrionali circumdatur Oceano«. ³⁾ E tévedés következtében, minthogy krónikáinkban a keleti határ Ázsia, a nyugati a déli Phasusból átalakított *Etul id est Don*, a *Rif-hegység* (*Ural*, *Altai*, *Tien-sán*?) ⁴⁾ délre kerül, s *Scythia* északi ország lesz, a mi éles ellentétben áll az ország napbarnította, meleg égövi népének leírásával.

Kézai »a zona torrida distans«-nak mondja *Scythiát*, s ebben egyezik *Anonymusszal* (»torrida zona remotior«) noha mindjárt megint kitűnik, hogy krónikáink nem északi tartományt írnak le. A szomszédos országok ugyanis kelet felé *Jugria* (az *Ural* és *Ob* folyó közti vidék), *Tarasz* (*Tarsia*, a *Balkhas* tótól délnyugatra) és *Mongolország*, délről *Khowarezm* (*Corosmina*) és *India* (*Aethiopia*). A *Don*, északi tenger és *Ural* közt fekvő ország tehát egyszerre a *Kirgiz-steppére* költözött át.

S a *Kirgiz-steppére* ösmerünk egy más helyen is. A krónikák ugyanis leírják *deinde inter meridiem et cursum Don fluvii est desertum immeabile...*, a mi, ha tekintetbe vesszük, hogy a *Don*: *Etul* ezután következő leírásában a *Volgára*

¹⁾ *Aristeas* a *Thien-sán*-t vagy az *Altait* nevezi így. *Tomaschek*: »Über das arimaspische Gedicht des Aristeas«. 53. l. — *Kuun*: *Relationum* etc. I. 31. l.

²⁾ *Anonymus* c. 1.

³⁾ *Jordanes* c. 5.

⁴⁾ V. ö. *mare rotundum—rotunda forma*. *Jord.*; *Scythia... multum patula in longitudine et latitudine*, *Anonym.* c. 1. — *longe se tendens, lateque aperiens*. *Jord.* c. 5. továbbá a *Maeotis*nál *nec ulterius iam cuidam licuit ire aut redire*, és *natura reddidit impervium*. *Jordanes* c. 4.

ösmerünk, lehet a Kirgiz-steppe vagy a legrosszabb esetben, ha e pusztaságot Scythiát határoló vidéknek vennők, az *Ust-Urt*, hozzá értve a Kirgiz-steppe nyugati részét.

Lejebb pedig Scythia keleti szomszédai — noha feljebb már Jugriát, Tarsiát és Mongoliát mondta azoknak — a besenyők és fehér kúnok, míg nyugaton *circa... Mare Aquilonis... usque Susdaliam est desertum silvestre*, a mivel megint északi vidéket ír le.

Eredetileg pedig a nyugati határ a Phasusból átalakított *Etul id est Don*. A magyarok ugyan a *Volgát* hívták Etulnak, de e nevet más folyókra is alkalmazták. A Donra különben nem illik rá a leírás, Daczára, hogy előbb a nyugati határnak nevezte, most a szerinte délen fekvő, de Justinus szerint északi Rif-hegységből származtatja,¹⁾ s a Rif-hegyeken Scythia határán való áttörése után magyar Etul nevének elvesztével Donnak nevezi és délre (!) folytatva a *mare rotundumba* torkoltatja. Hogy e leírás a Volgára jobban illik, a *mare rotundum* is bizonyítja; a Káspi-tengerről Jordanes is azt írja: »*rotunda forma*«. ²⁾

Még zavarosabb a másik folyó, a *Togatha-Togora* leírása. Ez Scythiából eredve ködös, sötét vidékek közt *Ircanián* át, — így nevezték a Káspi-tenger mellékét, — az északi tengerbe ömlik.³⁾

És betetőzi a zavart, hogy a *Maecotis* leírását is előrántják megint. E zavaros szöveg azonban teljesen egyező krónikáinkban, csak Kézaié tér el tőlük. Mindjárt a fejezet elején van egy lényeges eltérés:

¹⁾ A Rif-hegység a középkor mesés északi hegysége, a melyet nem lehet mai hegységeinkkel azonosítani. Még Marino Sanudo térképén is a Keleti-tengertől China partjáig terjed. V. ö. Peschel: *Gesch. der Erdkunde*.

²⁾ Jordanes c. 5. Az Etul néven különben a X. század arab földleírói a Volgát csak a Káma beömléséig nevezik, innen a Bjelaja beömléséig a Káma és végül a Bjelaja viseli az Etil nevet. V. ö. Honfoglalás kútfői. 470. l. 2. jegyz.

³⁾ Ezért Pauler a Pecsorát érti alatta. Kuun a Volgára vonatkoztatja azon középkori hitre támaszkodva, hogy a *mare Hyrcanum* az Északi-tengerrel összeköttetésben van. *Relationum etc.* I. 42.

Ab uno latere (scil. Scythiae) Ponto ¹⁾ Aquilonari ²⁾ ab alio vero Ripheis ³⁾ montibus includitur, cui ⁴⁾ de oriente Asia ⁵⁾ et de occidente fluuius Etul, ⁶⁾ id est ⁷⁾ Don. ⁸⁾ BK. S. P. BKK. T. B. Cs. K. D.

ab uno vero latere ponto aquilonali, ab alio montibus Rifeis includitur, a zona torrida distans. De oriente quidem ⁹⁾ Asie iunguntur. ¹⁰⁾ Oriuntur etiam in eodem duo magna flumina uni nomen Etul et alterius Togora. KE. KM. KP. KH. K3.

Ez a hely nézetem szerint szintén Kézai szövegének romlottsága mellett szól, sőt többet mondhatunk: bizonyítja, hogy Kézainak ismernie kellett a többi krónikában meglevő bővebb szövegezést. Mert csak, ha felteszszük, hogy nem értette meg, hogy mit akar a krónika kifejezni a »cui ¹¹⁾ de oriente Asia et occidente fluuius Etul, id est Don«, passzussal, érthetjük meg, hogy a »cui de oriente Asia«-ból »De oriente quidem Asie iunguntur«-t csinált vonatkoztatva e mondatot, mint az állítmányból: »iunguntur« látszik a »montes Ripheis«-re. Így azután még az »Etul id est Don«-t kellett megmagyarázni, a miben úgy segített magán, hogy ide iktatta a Scythiában eredő ama két folyó nevét, melyről a krónika alább, de még ugyan-ezen fejezetben bővebben emlékezik meg.

Már Petz — kinek műve lépten-nyomon segítségünkre jön Kézai bírálatánál, — utalt rá, hogy ez a leírás Justinus előadásának felel meg, s ha Justinus e helyét akár az eredetiből akár Regino átvételéből összehasonlíttjuk krónikáinkkal, úgy kétségtelen, hogy Kézai tényleg félreértette a szöveget, melyet másolt és úgy magyarázta azután félre:

Justinus: ¹²⁾

Scythia autem in orientem porrecta includitur ab uno latere Ponto ab altero montibus Ripheis, a tergo Asia et Phasi ¹³⁾ flumine.

Krónikáink szövege:

Ab uno latere Ponto Aquilonari ab alio vero Ripheis montibus includitur, cui de oriente Asia et de occidente fluuius Etul id est Don.

¹⁾ ponte K.

²⁾ aquilonari T.

³⁾ niueis P. D.

⁴⁾ cum P.

⁵⁾ Asya BK. BKK. Cs. K. D. Assya B.

⁶⁾ Ethul BKK. B. Cs. K.

⁷⁾ loco »id est« habet »et« K.

⁸⁾ Dun T.

⁹⁾ quid KM.

¹⁰⁾ iungitur KH. K3.

¹¹⁾ scil. Scythie, kiegészítendő sunt.

¹²⁾ Justinus: Trogi Pompei historia l. II. c. 2.

¹³⁾ Reginonál: Ithasi.

Az »Etul id est Don«, mint határmegjelölés pedig valószínűleg az »Etul et Don«, Volga és Don kifejezésből torzult, a minthogy a Kaprinai-codexben tényleg ez az alak van meg.

Scythia elfoglalásánál említik krónikáink az *Alprosurokat*, a miben szintén *Jordanes* hatása ösmerhető fel. *Jordanes* írja ugyanis Scythia leírásával összefüggésben: »Nam mox ingentem illam paludem transierunt, illico *Alpidzuros*, *Alcidzuros*, *Itimaros*, *Tuncaros* et *Boiscos*, qui ripae istius Scythiae insidebant, quasi quidam turbo gentium rapuerunt.«¹⁾ Krónikáink a magyarok Scythiába vándorlásánál említik »...dum adissent, *alprosuros qui nunc pruteni nominantur*, in eo habitantes inuenerunt«, a mi Kézainál »*Alpzuros et Prutenos* in eo invenerunt habitantes« alakban van meg.

A szövegek egymáshoz való viszonyára azonban több fényt vet e fejezet egy másik eltérése:

propter quod²⁾ ipsi³⁾ Scythe⁴⁾ nulli imperio, nec⁵⁾ etiam⁶⁾ Macedonico, aliquo tempore sunt subiecti.⁷⁾ Et pro tanto vocamus eos demptos,⁸⁾ id est⁹⁾ exemptos¹⁰⁾ ab omni potestate. Dicimus¹¹⁾ etiam¹²⁾ dentes¹³⁾ a dentositate;¹⁴⁾ quia¹⁵⁾ sicut dentes¹⁶⁾ omnia corrodunt et tritulant:¹⁷⁾ ita ipsi omnes alias nationes tritulant.¹⁸⁾ Unde Romani eos vocabant¹⁹⁾ flagellum Dei. BK. P. S. BKK. T. B. Cs. K. D.

Propter quod nec Romani Caesares, nec Magnus Alexander, quamvis attentassent, potuerunt²⁰⁾ in eam introire. KE. KP. KM. KH. K3.

A mi e passzus elejét illeti, a hol Kézai eltér a többi krónikától: ez nézetem szerint szintén *Justinuson* alapszik, ki

1) *Jordanes* c. 24.
2) hoc BK.
3) ibi B. Cs.
4) Scithe S. P. Scyte D. Scythie K. Scythie BKK. Scitie B.
5) nisi P.
6) in D.
7) subiecti sunt P. subiuncti D.
8) demtos Cs.
9) loco »id est« habent »et« P. K.
10) exemptos K. exceptos D.

11) eos add. BK.
12) et S.
13) demptos S. BK. dentes P. T. Cs.
14) dentositates P. demptositate S. densitate Cs.
15) quod K.
16) demptes S.
17) tritulant K. anulant P.
18) tritulant K. vexant P.
19) vocabant eos K.
20) potuerint KP.

ezt írja: »*ipsi perpetuo ab alieno imperio aut intacti, aut invicti mansere... Darium regem Persarum turpi ab Scythia summovertunt fuga; Cyrum cum omni exercitu trucidaverunt: Alexandri Magni ducem Zopyrionem pari ratione cum copiis universis deleverunt. Romanorum audire, non sentire arma*«. ¹⁾

És azt hiszem, hogy ez esetben szintén azt a következtetést vonhatjuk le, hogy Kézaié az átalakított szöveg, mert csak nem állítaná, hogy Nagy Sándort győzték le, ha a forrásában tisztán ki van téve, hogy egy vezére volt a legyőzött. És *Anonymus*nak, ki mindenesetre Kézai előtt írt, hasonló megjegyzése, hasonló kapcsolatban szintén ezt látszik bizonyítani. *Anonymus* leírja ugyanis Scythiát, s ott szintén beszél a dentumogerekről (v. ö. dentes), és ugyancsak ezzel kapcsolatban teszi azt a megjegyzést, hogy »*et nullius unquam imperatoris potestate subacti fuerunt*«, ²⁾ a mi határozottan krónikáinkkal (a Kézaival szemben álló variánszal) rokon eredetre vall.

Ugyanily viszonyban van a két szöveg e fejezet egy kevésbé feltűnő, Scythia leírásánál előforduló, értelmileg igen fontos eltérésénél is:

Don grandis fluvius est, ³⁾ in Scythia ⁴⁾ oritur, ⁵⁾ ab Hungaris Etul ⁶⁾ nuncupatur, et ⁷⁾ ibi ⁸⁾ montes niveos, qui Scythiam ⁹⁾ cingunt ¹⁰⁾ transcurrit, ¹¹⁾ ammisso nomine ¹²⁾ Don vocatur, circa enim ¹³⁾ meridiem iuxta ¹⁴⁾ ipsum ¹⁵⁾ iacet gens Kytanorum ¹⁶⁾ et gens Alanorum, tandem in mare Rotundum cadit tribus ramusculis. S. P. BK. BKK. T. B. K. D. ¹⁷⁾

Fluvius siquidem Don in Scythia ¹⁸⁾ oritur, qui ab Hungaris Etul nominatur, sed ut montes Rifeos transit diffuendo Don est appellatus. Qui tandem in planum effluens currit terram Alanorum ¹⁹⁾ postea vero cadit in rotundum mare ternis ramusculis. KE. KM. KP. KH. K3.

¹⁾ Trogi Pompei historia I. II. c. 3. és Regino ad. ann. 889.

²⁾ *Anonymus* c. 41.

³⁾ est om. P.

⁴⁾ Scitia BK. S. Scytia D. BKK. T. K. Scitya B. Cicia P.

⁵⁾ ac add. BK.

⁶⁾ Etull P. Ethul T. K.

⁷⁾ id est D.

⁸⁾ ubi D.

⁹⁾ Scitiam BK. S. P. Scytiam BKK. T. K. D. Scithyam B.

¹⁰⁾ scingunt P. fluvius add. P.

¹¹⁾ qui add. P.

¹²⁾ nemine BK.

¹³⁾ etenim D.

¹⁴⁾ circa BK. inter P.

¹⁵⁾ ipsam B.

¹⁶⁾ Kythanorum BK. Kitano- rum S. Quitanorum K.

¹⁷⁾ Cs.-ben itt egy hosszabb rész hiányzik I. Századok 1899. 248 l.

¹⁸⁾ Scitia KH. Schythia KP.

¹⁹⁾ Manorum KM. KP.

A világosabb szöveg ugyan Kézaié, de meglátszik rajta, hogy hogyan javították a másikból.

Végül e fejezetnek még egy eltérését kell említenem. Kézai t. i. a Scythia felosztására (három országra és 108 provinciára) vonatkozó részt a maga helyén kihagyja s a fejezet végére teszi, alig egy szót változtatván rajta, hanem hozzá függesztve: »*Centum enim et octo generationes pura tenet Hungaria, et non plures, alie autem, si que ipsi sunt coniuncte, advene sunt ultra*¹⁾ *ex captivis oriundi. Quoniam ex Hunor et Magor in palude Meotida centum et octo progenies absque omni*²⁾ *missitalia fuere generate. Quorum ergo aduenarum generatio in fine huius libri apponetur seriatim*«, a mi világosan a mű céljainak megfelelő átalakítás.³⁾ Ha a többi krónika bővítette volna ki Kézait, bizonyára nem cserélte volna fel a sorrendet, Kézai céljának azonban megfelelt a változtatás, hogy nemzeti büszkeséggel utasítsa el a 108 nemzetség kötelékein kívül állók igaz magyar eredetét.

Maga a csodaszarvas mondája megvan *Priscos Rhetornál* s tőle *Procopius*⁴⁾ és *Jordanes*⁵⁾ is átvették. Kétségtelen azonban, hogy itt nem pusztán tudós átvétellel van dolgunk. A csodaszarvas mondája élt a nép száján is, a mit különböző helyen — mint pl. Anonymusnál Bors vára alapításánál vagy krónikáinkban a váci székesegyház alapításánál — való feltünése is bizonyít. Régi hagyomány volt, a mely ősi szokásokkal forrott egybe, s a melyet eredete felé visszakisérni itt nagyon kizökkentene kerékvágásunkból.⁶⁾ Az is valószínű azonban, hogy a tudákos krónikás, a ki *Jordanest* különben is használta, itt is felütötte nagytekintélyű forrását és felhasználta azt,

¹⁾ vel KH.

²⁾ tamen KH.

³⁾ Marczali Kézai azon szavaiból indulva ki, hogy a húnok és magyarok »*tantummodo parum differunt in loquela, sicut Saxones et Turingi*« valószínűnek tartja, »hogy a húnok történetének első redactionját német ember írta«. (Honfoglalás kútfői 478. l. 3. jegyz.) Az itt közölt sorok pedig Kézai magyarsága mellett bizonyítanak.

⁴⁾ Procopius: *De bello Gothico*. l. IV. c. 5.

⁵⁾ Jordanes: *De rebus Geticis* c. 24.

⁶⁾ V. ö. Sebestyén: *Honfoglalás mondái* I. 323—358. l.

a mit ott talált. Hogy Jordanesnél a szarvas a vadászokat épen fordítva Maeotisból vezette Scythiába,¹⁾ a hún történet íróját nem nagyon zavarhatta. És az sem lehetetlen, hogy talán ép ez a tényező segítette elő az őshaza leírásánál is Scythia és Maeotis összezavarodását.

A csodaszarvassal szorosan összefügg az eredetmonda másik mozzanata: a *nőrablás* is, mely szintén igazi mondai eredetű s olyan ethnikai mozzanat emléke, mely az új törzs-alapításnak volt eszköze, vagy legalább is ősi szokása a házasságkötésnek. De itt is feltűnő a hasonlatosság a *Jordanes-féle aliorumna-mondával*, melyet Kézai előszava ösmert, s a melyet az író minden valószínűség szerint szintén ösmert — sőt hatása alatt is állott.

Kézai itt csak két jelentéktelen kihagyással tér el a többi szövegtől:

uxores ac pueros²⁾ filiorum Berreka³⁾ cum festum tube colerent et choreas ducerent ad sonitum simphonie casu reperierunt...⁴⁾

... uxores ac pueros filiorum Belar⁶⁾ casu reperiunt.⁷⁾

... deduxerunt. Hec fuit prima preda post diluvium.⁵⁾ Accidit... BK. S. P. BKK. T. B. Cs. K. D.

deduxerunt. Accidit... KE. KM. KP. KH. K3.

De itt is valószínű, hogy a bővebb szöveg az eredetibb. Különösen az első helynél; mert ha helyes *Sebestyénnek* az a magyarázata, hogy a midőn a magyarság és bulgárság a VII. században délebbre szorult és a Kaukázus aljában székelő alánok s a Meotis melléki kozárok szomszédságába került, hogy akkor a monda is az új hatás alatt átalakult, hogy itt

¹⁾ ... venatores, dum in interiores Meotidae ripam venationes inquirerent, animadverterunt, quomodo ... cerua se illis obtulit... Mox quoque Scythiae terra ignotis apparuit, cerva disparuit. Jordanes c. 24. v. ö. Petz. id. mű 28. l.

²⁾ filios BKK. T. B. Cs. K. D.

³⁾ Berreba B. Bereska K. wereta P.

⁴⁾ repererunt S. BKK. T. B. K. Cs. D.

⁵⁾ Beza KM.

⁶⁾ repererunt KH.

⁷⁾ post diluvium om. P.

lett a bolgár *Dulából* alán fejedelem, s hogy ugyanígy a bolgár nők is átváltoztak a kozárok zsidózó előkelőinek nejeivé, a kiknek ünnepélye alatt a *Tisri*, a törvénytevő szombat *kürttel* hirdetett ünnepe értendő, — akkor kétségtelen, hogy a bővebb szöveg, a melynek írója e vonatkozásokról annyit sem tudhatott, mint Kézai, e helyet bele nem construálhatta Kézai rövid szövegébe.¹⁾

Bár már eddig is sok érv szólott a mellett, hogy Kézai előtt a krónika egy bővebb szövegezésének kellett feküdnie, még sem akarok elhamarkodott következtetéseket levonni, hanem folytatni fogom az összehasonlítást.

Annál szükségesebbnek tartom ezt, mert *Kaindl*, ki legújában azt vitatta, hogy a húnhistoria szerzője Kézai, mégis azt állította, hogy Scythia leírásánál krónikáink és Kézai is Reginóból merítettek. Még a látszatát is el akarom tehát kerülni annak, mintha ezen részből, melyről egy vélemény azt vitatja, hogy tulajdonkép nem a húnhistoriához tartozó rész, vonjak le a húnhistoriára vonatkozó következtetéseket.

De el kell mellőznünk az apróbb eltéréseket, mert ezek mindegyikére itt úgy sem terjeszkedhetünk ki. A következő fejezetekben ugyanis ilyen eljárást kell követnünk, mert Kézai szövege ezekben már nem szóról szóra egyezik a többi krónikáival, hanem csak lényegileg, megváltoztatván a mondat-szerkezetet s egyes szavakat is synonymákkal cserélvén fel.

Különösen áll ez a dunántúli csaták leírásánál, a hol az író elmondja, hogy *Pannonia* lakosai miként kértek segítséget a római birodalomtól, s hogy a húnok hét vezére Detre és Macrinus ellen mily harczmódot folytattak a potentiánai, sicambriai, tárnokvölgyi, tulnai és cezunmauri csatákban.

Itt történeti hitelről nem, csak mondai hitelről lehet szó. Kétségtelen is, és ebben valamennyi kutató megegyezik, hogy e helyen igazi mondával van dolgunk.

Hogy ez a mondai anyag hol keletkezett és milyen köz-

¹⁾ Bereka nevét Petz egy Berich nevű góth királylyal akarja kapcsolatba hozni. Id. mű 29. l. Thury és Sebestyén e nevet bolgárra magyarázza s utal a bolgár fejedelmi névsor *Duló* nemzetségre, melynek királyai az onogurok felett uralkodtak. Századok 1896. 796. l. Honfoglalás mondái. I. 319—323. l.

vetítés révén jutott hozzánk, azt *Petz*, *Sebestyén* és *Bleyer* ellentétesen magyarázzák. *Petz* szerint »krónikáinknak az egész élő mondai anyagból kellett meríteniök, azon mondákból, melyek hazánk lakosságának, főleg német lakosságának ajkain éltek«. ¹⁾

Sebestyén véleményébe is, hogy az egész hún monda hún-avar közvetítés révén került a magyarságba, ez a rész különösen beleillik és minthogy különösen *Tulln* és *Zeiselmauer*-nál az avar vonatkozás kétségtelen, az egész mondat Nagy Károly és az avarok harczaira viszi vissza. ²⁾ Ezt illetőleg azonban *Bleyer* igen találóan jegyzi meg: »hogyan képzeljük el a hadjárat irányának megfordítását és mi módon változott volna át az avarok visszavonulása a húnok előnyomulásává? és mindenekelőtt mi indíthatta volna a mondat arra, hogy az avarok vereségét a húnok győzelmévé változtassa át?« ³⁾ E mellett pedig *Sebestyén* *Pipin-Detre* magyarázata is nagyon erőltetett és valószínűtlen. ⁴⁾

Bleyer viszont a góth eredet mellett tört lándzsát, s ezt a szempontot érvényesíti itt is, de magyarázata, mely *Jordanes* egy helye alapján egy feltételezett góth mondából vezeti le ezeket a harczokat, szintén nem sokkal egyszerűbb. ⁵⁾

Ránk nézve különben ez a kérdés mellékes és megelégedhetünk azzal, hogy itt igazi mondával van dolgunk, a mely akár góth, akár avar vagy épen magyar eredetű legyen is, Pannoniának erre legalkalmasabb pontján, a népvándorlás korának síremlékeit őrző *Fehérmegyében* lokalizálódott. ⁶⁾

Tulln és *Zeiselmauer* ⁷⁾ kivételével ugyanis, a melyek Nagy Károlynak az avarokkal vívott küzdelme emlékét őrzik, ⁸⁾ valamennyi hely *Fehérmegyében* van. *Százhalom Érd* és *Batta* mellett feküdt, *Tárnok Téténytől* és *Érdtől* nyugatra ma is fönn-

¹⁾ *Petz* id. mű. 45. l.

²⁾ *Sebestyén* id. mű. I. 411—430. l.

³⁾ *Bleyer* id. mű. 35. l.

⁴⁾ *Sebestyén* id. mű. I. 417—420. l.

⁵⁾ *Bleyer* id. mű. 35—39. l.

⁶⁾ *Bleyer* id. mű. 39—44. l. V. ö. *Sebestyén* I. 423—428. l.

⁷⁾ *Bleyer* id. mű. 39. l. V. ö. *Sebestyén* I. 423—428. l. a ki *Zala*-megye mellett tör lándzsát, mert *Potentiánát* *Mogentiánával* azonosítja. *Petz* id. mű. 33. l.

⁸⁾ V. ö. *Einchardi Annales* ad. a. 791.

áll, *Keveaszó* pedig a mai Kajászó-Sz.-Péter. *Potentiana*, a mely tudós átvétel, itt számba nem jöhet! Ez is arra vall, hogy az innen távoleső Tulln és Zeiselmayer¹⁾ más, idegen vonatkozás révén keveredett közéjük.

Összeköttetésbe hozták e harcokat a magyaroknak *III. Henrik* császárral vívott küzdelmeivel is. Sőt *Karácsonyi* a *potentianai* és *tárnokvölgyi* ütközeteket határozottan Péter 1046-iki küzdelmeivel, a *cesunmaurit* Aba 1042-iki hadjáratával hozta kapcsolatba.²⁾

A mily nehéz megállapítani, hogy milyen monda lokalizálódott e helyeken, ép oly nehéz a mondai személyek eredetét megmagyarázni. A hét vezér választása a magyar monda analogiájára történt, még neveik is, *Attila* és *Buda* kivételével,³⁾ magyar alkotások. A krónikák *Macrinusa* alatt minden valószínűség szerint *Marcianus* császárt kell értenünk,⁴⁾ *Detre* alatt pedig a góthok legnagyobb királyát, Nagy Theodorichot, a német mondában kifejlett alakjában.⁵⁾ A magyar hún historia írója a góthok legnagyobb fejedelmét és magát a római császárt állította síkra Attila ellen.

Minthogy itt pozitív forrás-kölcsönzést úgy sem mutathatunk ki, e rész nem igen nyújthat támpontot annak meghatározására, hogy melyik szöveget tartsuk ősiibbnak. És mégis! még itt is kapunk útmutatást.

Ilyen pl. a *bejövétel dátuma*:

Anno domini *trigentesimo* ⁶⁾ *vice-*
simo ⁷⁾ *octavo* ⁸⁾ BK. S. P.

Anno domini *septingentesimo*
KE. KM. KP. KH. K3.

Ez az évszám összefüggésben van a hún krónika egész *chronológiájával*. Ez a *chronologia* azonban a különböző króni-

¹⁾ Petz id. mű. 35—37. l.

²⁾ Székelyek eredete 19. l.

³⁾ Sebestyén I. 381—399. l. Attila és Buda Bleyer meggyőző érve-
lése alapján góthnak tekintendő, id. mű. 23—30. l.

⁴⁾ Petz 37. l. Bleyer 46—49. l.

⁵⁾ Petz id. mű. 38—45. l. Bleyer id. mű. 35—38. l. Sebestyén id.
mű. I. 421. l.

⁶⁾ *trigentesimo* S. CCC. BK. P.

⁷⁾ *vigesimo* S. XX. P.

⁸⁾ VIII. P.

kákban különféleképp maradt meg. Legteljesebb a *Bécsi Képes Krónika* családjában. Csakhogy ott már javításokon ment keresztül. A magyarok bejövetelét ugyanis krónikáink, — mint azt annak helyén be fogom bizonyítani, — a 888-ik évre teszik, a miből Kézainál 872 lett. A Bécsi Képes Krónika azonban még az Árpádok genealogiája előtt új időmeghatározást toldott be. Hogy ez tényleg betoldás, azt bizonyítja, hogy a genealogia után, a hol az eredetiben az időmeghatározás volt, a dátumot még egyszer leírta. Különben maga is mondja: »*sicut scribitur in cronica romanorum*«. Ebben az időmeghatározásban az évszám is új: 677 és új benne az is, hogy vonatkozásba hozza Attila halálával, s az első helyen azt mondja, hogy a magyarok bejövetele 104 évvel történt Attila halála után, a második helyen azonban, — úgy látszik tévedésből, — már csak százat ír.

Attila, a Bécsi Képes Krónika szerint, 445-ben halt meg 72 esztendővel a húnok bejövetele után. Többi krónikánk nem ismeri Attila halálozási évét s azt, hogy e közt s a húnok honfoglalása közt mennyi idő telt el. A Bécsi Képes Krónika azonban e két évszámmal kiszámítja a bejövetel dátumát is 373, a mivel azután ellentétbe kerül többi krónikáinkkal, a melyek Kézai kivételével 328-at írnak.¹⁾ Meghatározza ebből Attila fejedelemsé válassztását is: 28 évvel a bejövetel után 401-ben. Erről azonban többi krónikáink megint nem tudnak. Azok csak azt említik, hogy Attila 124 esztendőt élt,²⁾ hogy 44 évig uralkodott és öt évig vezérkedett,³⁾ és hogy a cezunmauri ütközetből Attila megválassztásáig hat év folyt le. Minderről pedig a Bécsi Képes Krónika is tud. Nála az adatok szép összhangban is vannak, 28 évvel a 373-iki bejövetel után, 401-ben választják meg Attilát, a ki 44 évi uralom, tehát a bejöveteltől számított 72 év után, 445-ben hal meg. És mégis van egy zavaró hang, az, hogy a választás hat évvel történt a cezunmauri ütközet után, hogy tehát a bejövetel s ez ütközet közt 22 év telt volna el. Ily körülmények közt valószínű,

¹⁾ E mellett szól Műgel 1028. évszáma is.

²⁾ BK. szerint tévesen: 125.

³⁾ P. szerint hibásan: 55.

hogy a 401. és 445. évszámokat s Attila 72 évi magyarországi tartózkodását a Bécsi Képes Krónika componálta, s hogy az eredeti bejövetei dátumot 328., ugyanezen módon alakította át 373-má.

Tette ezeket az átalakításokat ép oly önkényesen, mint a magyarok bejövetelénél. És ez utóbbival Attila halálozási évét még sem tudta összehangoztatni, mert $445 + 104 = 549$, de nem 677. Különben pedig a 104 évi időköz is önkényes, mert krónikáink — köztük a Bécsi Képes Krónika is — eredetileg csak azt tudták, hogy Pannoniában Csaba bukása után tíz évig nem volt király, majd Svatopluk uralkodott, a kitől a magyarok foglalták el az országot.

Kétségtelen tehát, hogy a chronológiát a Bécsi Képes Krónika önkényesen átalakította, valószínű, hogy a húnok bejövetelének eredeti dátuma is nem 373, hanem 328., és föltétlenül bizonyos, hogy ez a dátum Kézainál teljesen elromlott.¹⁾

Eltér Kézai a bővebb szövegektől a hét vezér neveinél is:

... capitaneis constitutis Bele ²⁾	... capitaneos inter se, seu duces
filio Chele, de genere Zemeyn ³⁾	vel principes prefecerunt, ⁹⁾ quorum
oriundo, Keve ⁴⁾ et Kadicha ⁵⁾ eius-	unus Vela fuit Thele ¹⁰⁾ filius ex
dem fratribus, ⁶⁾ Ethela, ⁷⁾ Keve ⁸⁾	genere Zemem ¹¹⁾ oriundus, cuius

¹⁾ Bővebben kellett ezzel foglalkoznom, mert Sebestyén id. mű. I. 415—416. l. Kézai évszámát a BKK. évszámaiból akarta magyarázni. Szerinte ugyanis a BKK. Attila halála évéhez hozzáadta Attila életkorát, vezéri éveit és a 104 évi időközt: $445 + 123 + 5 + 104 = 677$. De itt hibás a 123 évszám 124 helyett s valószínűtlen az uralkodási évek kimaradása. Kézai pedig — Sebestyén szerint — a húnok bejövetelétől a magyarok megjelenéséig lejátszódott 172 évi különbséget érvényesítette a 700. és 872. évszámokban. Csakhogy Kézai erről a különbségről nem tud s ez nem is 172, hanem 176 esztendő, mert a 100-as évszám a második helyen toll-hiba; és még így sincs megmagyarázva a 700-as szám.

²⁾ Wele P. BKK. B. K. Cs. Welle T. uelle S.

³⁾ Zemerin P. Zemein T. K.

⁴⁾ Cue S. Gur P. Kew K. B.

⁵⁾ Cadicha S. Kadica K. Kadycha P.

⁶⁾ fratribus om. BKK. P. K. B. Cs.

⁷⁾ Etela S. Attila BK. Ethela BKK. T. B. Cs. K.

⁸⁾ Keue S. Kue P.

⁹⁾ perfecerunt KM.

¹⁰⁾ Filae KM. KP. filiae add. KE.

¹¹⁾ gener Teman KM. KP.

et Buda ¹⁾ filiis Bendekuz ²⁾ de genere Erd... ³⁾ BK. S. P.

fratres Cuue et Caducha ambe capitanei. Quarti vero ducis nomen Ethela fuit Bendacuz filius, cuius fratres Reuua et Buda uterque duces extitere de genere Erd oriundi... KE. KM. KP. KH. K3.

valamint Attila czíménél:

vocarique se faciens ⁴⁾ regem Hungarorum, metum orbis, flagellum dei: ⁵⁾ Attila dei gratia filius Bendekuz, ⁶⁾ nepos magni ⁷⁾ Nemroth, ⁸⁾ nutritus in Engaddi, ⁹⁾ rex Hunorum, ¹⁰⁾ Medorum ¹¹⁾ et ¹²⁾ Gothorum, ¹³⁾ metus orbis terre et flagellum dei. BK. S. P.

Ipsae autem se ipsum Hunorum regem, metus orbis, flagellum dei a subiectis suis fecit appellari. KE. KM. KP. KH. K3.

Ezek a helyek is elárulják Kézai szövege, legalább a ma kezünkben lévő Kézai-szövegek romlottságát.

Attila czímében a »metus orbis terre et flagellum dei« szavak Viterboi Gottfried »metus orbis, flagellum dei« kitételén alapulnak s a következő fejezetben, Attila leírásánál és jellemzésénél is a *Pantheon* 17. fejezete krónikáink forrása. A leírás különben *Jordanestől* származik, s csak néhány kifejezés árulja el, hogy a krónikák nem Jordanest, hanem epitomatorát használták. A magyar krónikák Attilája azonban a német mondakéval szemben hatalmas és vitéz, de isten küldetéséből; továbbá

¹⁾ Wida P. Budam D.

²⁾ Wendekuz P. Bendekus BKK. T. Cs. Bendeguz B.

³⁾ Cadar BKK. BK. D. Kadar T. Cs.

⁴⁾ fecit T.

⁵⁾ loco »metum — Dei« habet »Titulum siquidem suum tali sub forma scribi faciebat.« BK.

⁶⁾ Wendelum P. qui est nutritus in Engaddi add. BK. D.

⁷⁾ Nemproth add. K.

⁸⁾ Magor BKK. T. B. Cs. K.

⁹⁾ nutritus in Engaddi om. BK. D. que est melior terra in mundo add. P.

¹⁰⁾ Hungarorum BK. D.

¹¹⁾ Dariorum add. D.

¹²⁾ et om. BKK. T. B. K. Cs.

¹³⁾ Danorum add. BKK. T. B. Cs. K.

fényűző Priscos egyszerűséget szerető Attilájával ellentétben, tehát a magyar nép ajkán élő alakjában van az olvasó elé állítva. Külsőjének leírásánál Kézai és a krónikák közt egy kis, de fontos eltérés van:

... *superbus incessu, oculos furiosos circumferens*, amator belli, manu propria temperatus, consilio validus, supplicatibus exorabilis, propitius cunctis in fide receptis, *forma brevis, pectore lato*, minutis oculis, capite grandiore, *rara barba*, canitie conspersus, *simus naso, colore tetro*. Gottf. Viterb. Pantheon c. 17.¹⁾

Erat enim rex ²⁾ Attila ³⁾ colore teter,⁴⁾ oculis furiosis, elatus incessu, pectore lato, barbam prolixam deferabat,⁵⁾ venereus ⁶⁾ etiam erat ultra modum S. P. BK. BKK. T. K. Cs. B. D.

Erat enim rex Ethela colore teter, oculis nigris et furiosis, pectore lato, elatus incessu, *statura* ⁷⁾ *brevis*, barbam prolixam cum Hunis deferabat. KE. KM. KP. KH. K3.

Itt ugyanis Kézainál oly vonást találunk, mely a többi krónikában nincs meg, de a mely megvan Gottfriednál t. i.: *statura brevis*, s a mely esetleg arra engedhet következtetni, hogy Kézai tartott fenn eredetibb szöveget. A három szöveg alaposabb összehasonlítása azonban nem erősíti meg e nézetet. A Pantheon leírását mindkét változat meglehetősen egyformán alakította át, hogy mást ne említsek a Gottfried passzusának végén előforduló »teter colore«-t mindketten a leírás élére állították, a szemeire vonatkozó két adatot »oculis furiosis«-szá

¹⁾ Monum. Germ. Script. XXII. 188. l. — Jordanesnél c: 35. Erat namque superbus incessu, huc atque illuc circumferens oculos, ut elati potentia ipso quoque motu corporis appareret; bellorum quidem amator, sed ille manu temperans, consilio validissimus, supplicatibus exorabilis, propitius autem in fidem semel susceptis; forma brevis, lato pectore, capite grandiore, minutis oculis, rarus barba, canis aspersus, semo naso, teter colore, originis suae signa restituens.

²⁾ Erat enim rex om. P.

³⁾ Athila P. Atyla T. B. K. Cs. Atylla S.

⁴⁾ totus P.

⁵⁾ defferabat T.

⁶⁾ venerus P.

⁷⁾ natura KP.

vonták össze s a »*rarus barba*«-ból »*barbam prolixam deferebat*«-ot csináltak, a miből kétségtelenül kiviláglik, hogy mindketten hiányosan és hibásan másoltak le egy e helyen Viterbói Gottfriedon alapuló közös ősforrást. A bővebb változat hibás másolásának tulajdonítható ennek következtében, hogy kihagyták a *statura brevis* szavakat, melyek Kézai forrásában még megvoltak.

És van e fejezet végén Kézainál még egy passzus, mely valamennyi többi krónikáinkban hiányzik: »*In istis itaque et aliis pompis*¹⁾ *huiusmodi Ethela, rex Hunorum, pre ceteris regibus sui*²⁾ *temporis gloriosior erat in hoc mundo. Civitatum, castrorum, urbium dominus*³⁾ *fieri cupiebat et super illas dominari, habitare vero in ipsis*⁴⁾ *contemnebat. Cum gente enim sua in campis cum tabernaculis et bigis incedebat, exteratio, que eum sequebatur in civitatibus et in*⁵⁾ *villis;*⁶⁾ *indumentorum vero modus ac forma sua,*⁷⁾ *et gentis,*⁸⁾ *modum Medorum continebat.*« Hogy ez önkényes toldás-e vagy eredetileg is benne lehetett a krónikában s csak a bővebb szöveg hagyta ki, azt bajos volna eldönteni.

A következőkben a *catalaunumi csata* van elmondva előzményeivel és következményeivel egyetemben. Az író elmondja, hogy a zeiselmaueri ütközet után Detre és a német fejedelmek eljöttek Attila székhelyére hódolatukat bemutatni, Detre pedig harcra buzdította isten ostorát, ki el is indult s az illyrek legyőzése után Constanznál átkelt a Rajnán s legyőzte a burgundok királyát *Sigismundot*, majd *Strassburgot* és más városokat ostromolván, a catalaunumi síkra érkezett, hol híres csatáját vívta meg.

A mi e részben *Detrére* vonatkozik, az élő mondákból származik, de különben az író tudós munkákra támaszkodott, s erősen meg is dézsmálta őket.

¹⁾ populus KH.

²⁾ suis KE. KP.

³⁾ domo KE. KM. KP.

⁴⁾ ipsa KH. istis KM.

⁵⁾ in om. KP.

⁶⁾ habitabat add. K3.

⁷⁾ sibi KH.

⁸⁾ gente KH.

A *burgundokkal* való harczot Karácsonyi *Troppai Márton* alapulónak mondja, a ki említi, hogy Attila »*primum quidem regem Burgundie occurrentem sibi prostravit*«. ¹⁾ De ez az adat régibb, s *Troppai Márton* szavai is szemmel láthatólag *Paulus Diaconus* tudósításán: »*Attila itaque primo impetu, mox ut Gallias introgressus est, Gundicarum Burgundionum regem sibi occurrentem protrivit*« ²⁾ alapszanak. *Paulus* e helyéről pedig *Waitz* kimutatta, hogy az *Prosper* félreértéséből származott, s hogy ez az ütközet már 437-ben ment végbe. ³⁾ De azért *Paulus* is a 451-iki eseményekkel hozza kapcsolatba. A burgund király nevét s a megütközés helyét (*Basilea*) *Troppai Márton* nem említi, s így semmiféle ok nincs rá, hogy épen őt tartsuk e helyen a krónika forrásának. Hogy pedig hogyan kerülhetett ide a későbbi *Sigismund* (516—523.) neve, arra már *Petz* is rámutatott. Krónikáink bővebb változata *Péter királynál* említi: »*Vilhelmus autem, pater Petri regis fuit frater Sigismundi regis Burgundorum*«. A magyar krónikás tehát elbeszélve azt a küzdelmet, melyet Attila és hűnjai a burgundokkal vívtak, *Gundicarius* nevét fecserélte *Sigismundus*éval; felcserélte pedig azért, mert *Sigismundus* ismeretes alak volt előtte. ⁴⁾

Strassburg etymológiájának forrása kétes. És daczára annak, hogy e rész forrásai homályosak, mégis elterjedt mondával van dolgunk. ⁵⁾

A *catalaunumi csata* leírása kétségtelenül *Jordanesen* alapszik. Csak a *Bevinde—Belvider—Wewinder* név, *Theodoricus* eleste helyett *Adalricus* megöletésének említése és a határozott győzelemnek Attila részére való vindicálása a *Jordanestól* való eltérések. Különben az összes részletek: *Aetius* tíz népe, ⁶⁾ Attila meglepetése és habozása, az össze-

¹⁾ Chron. Imperatorum. Mon. Germ. Script. XXII. 454. 1.

²⁾ Muratori. I. 97. 1.

³⁾ Waitz: Der Kampf der Burgunder und Hunnen. Forschungen zur deutschen Geschichte. I. 1—10. II.

⁴⁾ Petz id. mű. 56. 1.

⁵⁾ Petz. 58. 1.

⁶⁾ ... patricii Aetii ... enim adfuerunt auxiliares: Franci, Sarmatae, Armorici, Litici, Burgundiones, Saxones, Riparii, Olibriones ... aliaeque nonnullae Celticae vel Germaniae nationes. Jordanes c. 36.

ütközés helye és ideje,¹⁾ a csata hevéssége s a vérpatak mon-
dája²⁾ mind megvannak Jordanesben, sőt néhol még a szavak
is összehangzanak. *Karácsonyi*, a ki a Bevinde nevet *Viterbói
Gottfried és Troppauai Márton Alverniajából* keletkezettnek
magyarázza, az egész leírást e két íróra vezeti vissza;³⁾ de e
különben is Jordanesen alapuló szövegek *Sigebertus Gemb-
lacensis* hasonló szövegével együtt,⁴⁾ nem tartalmazzák az
összes mozzanatokat s a részletekben sem tüntetnek fel
nagyobb rokonságot krónikáink szövegével. A tíz nép (króni-
káinkban király), valamint Attila meglepetése és habozása
pedig csakis Jordanesnél van meg, a kinél az események fel-
sorolásának sorrendje is ugyanaz, mint krónikáinkban.⁵⁾

Az előadás módjában krónikáink közt itt is ugyanaz a
hasonlatosság észlelhető, mint az előbbi fejezetekben. Említésre
méltó eltérések:

deinde Constantie regnum per-
transivit.

Masticon,⁶⁾ Ligonem,⁷⁾ *Burgun-
diam* ⁸⁾ et ⁹⁾ *Lugdunum*¹⁰⁾ S. P.
BK. BKK. T. B. K. Cs. D.

deinde *Renum* Constantie per-
transivit.

Masticoniam,¹¹⁾ Ligonensem et
Lugdulum Burgundie KE. KM.
KP. KH. K3.

mint oly helyek, a hol Kézai variansa a helyesebb.

Következik ezután Attila serege egy harmadának, mely
a catalaunumi csata előtt vált el és ment *Sibiliába Miram-
mamona* leigázására, a története. Ez a sereg — a monda
szerint — elkésett a catalaunumi csatából s félve Attila
haragjától, ott telepedett le s lett Hispania alapítójává. Már

¹⁾ Jordanes c. 37.

²⁾ Jordanes c. 40.

³⁾ Karácsonyi: A székelyek eredete. 12. l. V. ö. Gottf. Viterb.
Pantheon c. 17. Mon. Germ. Script. XXII. 187. l. Speculum regum u. ott
85—86. l. és Mart. Oppav. Chronicon. u. o. 454. l.

⁴⁾ Chronicon ad ann. 453. Mon. Germ. Script. VI. 309. l.

⁵⁾ V. ö. még alább a 69. oldalon.

⁶⁾ Masticio BKK. T. B. K. Cs.

⁷⁾ Lygonem B., ligonensem P.

⁸⁾ Burgondam P. Burgandiam B. Burgendium T.

⁹⁾ et om. B.

¹⁰⁾ Luddinum K. Lugdunium B.

¹¹⁾ Masticaniam KM.

Petz kimutatta, hogy mily elemekből alakult ez a monda. Theodorich góth király aratott győzelmet Hispaniában, melyet Viterbói *Gottfried* ír le *Speculum regumjában* ugyanazon frazeológiával, mint krónikáink;¹⁾ Catalaunumot *Cataloniával* zavarták össze, és személynevet alkottak az abasszida királyok címéből az *emir al mumenin*-ből.

Karácsonyi a magyarázatban még tovább ment és e feljegyzést határozottan az 1212-iki *Navas de Tolosa* melletti csatával hozta kapcsolatba, azon alapon, »hogy az Almohad uralkodók közül idegen sereg elől csak egy menekült Marokkóba s ez Mohammed Abdallah Annasir volt, a ki 1212-ben a Navas de Tolosa mellett szenvedett rettenetes vereség után csakugyan Marokkóba vonult vissza.«²⁾ Karácsonyt erre a feltevésre az bírja, hogy Marokkót csak 1062-ben alapította Juszuf Ibn Tasfin emir,³⁾ hogy az »emir al mumenin« címet állítólag csak »az 1143—1232. években uralkodó s az Almohad családhoz tartozó mór khalifák«⁴⁾ viselték, s így a csataleírás az egyetlen Marokkóba menekült Almohad uralkodó esetét tárgyalhatja.

De azt hiszem e monda alapját ily szilárdan meghatározni nem igen lehet. Igaz ugyan, hogy Annasir Sevillán át menekült Marokkóba,⁵⁾ de Sevilla krónikáinkban Viterbói *Gottfried*től való. Azután krónikáink szerint a »szultán« (Kézainál marokkói szultán) megütközés nélkül fut meg. A khalifatus különben már 1031-ben apró emirségekre oszlott, s azóta küzdelem volt elég a félszigeten is és Afrika északi partjain is; a móroknak nemcsak a keresztények ellen kellett küzdeniök, hanem belső harcok: az Almoravidák és Almoha-

¹⁾ V. ö. Obtinet Ispanos, belloque premit Catalanos *Sibiliaeque* faro posuit tentoria pravo; és Cathalani sunt in terra Ispania; farus Sibiliae est inter Ispanos et Afros modicum *brachium* maris. *Speculum regum*. c. 47. és *Pantheon*. Mon. Germ. Script. XXII. 188. l.

²⁾ Karácsonyi: *Székelyek eredete*. 7. l.

³⁾ Müller: *Der Islam*. II. 616. l.

⁴⁾ Petz szerint azonban e címet az abasszida királyok viselték s példájokra az Omajja-ház leghíresebb uralkodója, III. Abderrahman (912—961) is felvette. Id. mű. 69. Schlosser: *Weltgeschichte*. 2 kiadás. IV. 127. l.

⁵⁾ Müller id. mű. II. 654. l.

dok küzdelme is gyöngítették erejüket. A navas-da-tolosai ütközet tehát legfeljebb annyiban gyakorolhatott hatást a hún historiára, hogy ez onnan vette az emir Marokkóba menekülésének hírét. A többiben kétségtelen a mondai és Viterboi Gottfried hatása.

Itt tartom helyénvalónak, hogy támaszkodva a krónikák és *Viterboi Gottfried* szövegének e helyen való egyezésére, kifejezést adjak azon nézetemnek is, hogy a krónikák ősi bevezetésében (*Multifarie — pronior erat*) a felsorolt forrásmunkák közt a Kézai által különben is megemlített Gottfriedusnak is benne kellett lennie, s hogy e szerint e helyen is Kézai az eredetihez közelebb álló variáns megőrzője.

A Cataloniában visszamaradt húnok *számának* meghatározásánál Kézai megint eltér a többi krónikától, és eltér olyképen, hogy eredetére vonatkozólag újabb érdekes adatokat szolgáltat:

Erant enim soli ¹⁾ huni ²⁾ aduersus ³⁾ Mirammamonam ⁴⁾ destinati sexagintaquinque ⁵⁾ milia ⁶⁾ excepta externa ⁷⁾ natione. S. P. BK. BKK. P. B. Cs. K. D.

Erant enim soli Huni preter exterarum nationes trecenta millia, triginta millia et triginta duo Hunni KE. KM. KP. KH. K3.

Az egész sereg száma más helyen krónikáink egybehangzó tudósítása szerint 1,000.000 ember: »*expeditio autem eius preter exterarum nationes decies centenis armatorum milibus replebatur*«. E szám ép duplája a Jordanesnél és epitomatorainál előforduló számnak,⁸⁾ s Kézai is ezt a megduplázott számot adja. Már pedig ennek harmada 333.333, a mit

¹⁾ soli om. S.

²⁾ qui BK. D.

³⁾ adusque P.

⁴⁾ Miramaniam P. Mirammamonam BK. D. T. Cs. Mirammanonam K.

⁵⁾ sexagintaque quinque K. LXV. P.

⁶⁾ millia BK. Cs. K. vel secundum quosdam libros CCC triginta milia in huni add. P.

⁷⁾ extranea P. BKK. T. B. K. adversaria Cs.

⁸⁾ Jordanes c. 35. Sigebertus Gemblacensis ad. ann. 453. Mon. Germ. Script. VI. 309. l. Gottfriedus Viterbiensis Pantheon c. 17. Mon. Germ. Script. XXII. 188. l.

Kézai 330.032-je nagyon megközelít. De a másik szám is Jordanesen és átíróin alapszik. A catalaunumi csatában elesett húnok száma ugyanis ezeknél 165.000,¹⁾ s így a krónikák valószínűleg a catalaunumi síkon elesettek számát írták a Catalóniába telepedettek száma gyanánt, de hibásan: elhagyva a százast.

A legérdekesebb itt mindenesetre, hogy a *Pozsonyi Krónika*, mely szintén 65.000-et ír, hozzáteszi »*vel secundum quosdam libros CCC triginta milia in huni*«. Bizonyítani e helylyel magával nem lehet semmit, mindazonáltal figyelmeztetnem kell arra, hogy Kézainak már eddig is voltak a Pozsonyi Krónikával egyező, más codexekben elő nem forduló helyei. Itt megint egy ilyen passzussal van dolgunk, csak hogy a Pozsonyi Krónika a többi kéziratok számadatát is leírja, s kétségtelen, hogy e számadatnak már forrásukban benne kellett lennie. Lehetséges tehát, hogy Kézai forrásában mindkét szám benne volt, s Kézai csak a logikusan megfelelőt vette át; de lehetséges az is, hogy ezt a logikus számot Kézai forrásával szemben maga alkotta.

Krónikáink ezután áttérnek arra, hogy Attila a catalaunumi mezőről visszavonulva elfoglalta *Rheims* és *Köln* városát, mely utóbbiban *tizenegyezer orsolyaszűzet* öletett meg. Mindkét adat megvan *Sigebertus Gemblacensis*nél és Viterbói Gottfriednél, de ez utóbbi nem lehetett e helyen krónikáink forrása, mert igen szárazan említi az eseményt s nem is tudja Orsolya nevét, sem azt, hogy Orsolya kinek a leánya volt.²⁾ A forrás tehát itt kétségtelenül Sigebert.³⁾

¹⁾ ab utrisque partibus CLXV milia caesa referuntur, exceptis quindecim milibus Gepidarum et Francorum. Jordanes. c. 41. ugyanez a számarány Gottfriednél is. Mon. Germ. Script. XXII. 187. l. Sigebertusnál és Troppai Mártonnál a két szám összevonva: 180.000. Mon. Germ. Script. VI. 309. l. és XXII. 454. l.

²⁾ Item Attila ipse undecim milia virginum apud Coloniam simul martirio coronavit, Nisacium episcopum Remis occidit. Pantheon. Mon. Germ. Script. XXII. 188. l.

³⁾ ad. ann. 453. Nysachius Remensis episcopus cum Eutropia sorore ab Hunis martyrisatur. Omnibus bellis famosissimus fuit bellum, quod candidatus sanctarum undecim milium virginum exercitus bellavit, duce sancta virgine Ursula. Quae filia unica Nothi, nobilissimi et

A krónikák ezután *Eisenachba* vezetik Attilát, a hol udvart tart, majd az *északi népek*: dánok (Dacos), norvégek (Norvanos, Normannos), frisek, lithvánok és pruthének ellen indíttatnak vele háborút. Az eisenachi tartózkodást több későbbi kútfő említi is,¹⁾ az éjszaki hadjáratról pedig a német mondák, nevezetesen a *Biterolf* és a *Thidrekssága*, továbbá *Sigebertus* annalesei is tudnak.²⁾

Hazatérése után Attila — hűnhistoriánk szerint — bitorló testvérét, *Budát* ölte meg, eltiltva, hogy Sicambriát Budavárának nevezzék,³⁾ e helyett Etzelburg nevet adván a városnak. Erre az adatra is lehetett *Jordanesnek* hatása.⁴⁾

Mindezekben Kézai kissé rövidebb, mint a többi krónika, de nem lehetne azt sem mondani, hogy a többi krónika értelmileg valami lényeges bővítést tartalmazna, noha szavakban tényleg bővebb.

Érdekesebb és szövevényesebb már a viszony Attila *italiai hadjáratának*: az aquilejai, ravennai, továbbá a Zoard vezérről és Leo pápáról szóló mondáknál.

Az ismeretes aquilejai gólyamonda Jordanesnél is Viterbói Gottfriednél is megvan, úgy látszik azonban, inkább *Jordanes* lehetett hatással krónikánkra:

<i>Jordanes.</i> ⁵⁾	<i>Gottf. Viterb.</i> ⁶⁾	<i>Magy. krón.</i>
Attila deambulans circa muros dum utrum solveret castra an ad- huc remoraretur, de-	quodam die circa muros urbis deambu- lans, videt ciconias pulos suos parvulos ex	Accidit autem ⁷⁾ die uno, ut ipsam ciuita- tem ⁸⁾ circuiret ... vi- dens ciconiam de mari

ditissimi Britannorum principis ... cunctae martirisatae novo et mirabili modo triumpharunt et Coloniam sanguine et sepultura sua clariorem reddiderunt. Mon. Germ. Script. XXII. 310. l.

¹⁾ Összeállítva Petznél 63. l.

²⁾ Mon. Germ. Script. VI. 309. l.

³⁾ Hogy eredetileg a krónikákban is Buda lehetett, bizonyítja Anonymus: dicitur nunc Buduuar et a Theutonicis Ecilburgu vocatur.

⁴⁾ Jordanes c. 35. epitomatorainál csak érintve.

⁵⁾ cap. 42.

⁶⁾ Pantheon. c. 17. Mon. Germ. Script. XXII. 187. l.

⁷⁾ ergo Kézai. Csak Kézainak a többi szövegtől való eltéréseit jelzem.

⁸⁾ eandem.

liberat, animadvertit... ciconias qui *in fastigio domorum nidificant* de civitate fetus suos trahe-
re atque contra morem per rura forinsecus com-
portare. Et ... prae-
sinit et ad suos :
Respicite, inquit, aves
futurarum rerum pro-
vidas perituram re-
linquere ciuitatem....
Animos suorum... in-
flammat. Qui *machinis*
constructis *omnibusque*
generibus tormentorum
adhibitis...

nidis extra civitatem
portantes. Ubi advocans
milites ait: Iste aves
futuram civitatis cla-
dem perpendunt propter
quod etiam filios ex-
portaverunt. Hic aiens
milites ad eversionem
loci fortius animavit.
Unde instructis machi-
nis variisque tormentis,
urbem repente deuicit..

evolantem et *in pin-
naculo unius palatii,*
in quo habebat nidum
suum, resedissee accepto-
que in rostro suo *pullo*
uno ¹⁾ in maris arundi-
nes illum ²⁾ deportavit.
Reversa iterato ³⁾ et
alios pullos suos simul
cum nido transportavit. ⁴⁾
Quo viso, rex Attila
suos milites ⁵⁾ ad se
vocans dicit eis: ⁶⁾ Cer-
nite socii quam ista
ciconia ⁷⁾ *futurorum*
factorum indicia notat,
et urbem ⁸⁾ istam per
nos sentit diruendam,
ad fugam ne pereat
cum ciuibus, ⁹⁾ se com-
munit. Estote ergo in
prelio die crastina for-
tiores, nam videbitis civi-
tatem ruituram. Tunc
edicto proclamato, *ma-
chinarum omni genere*
adhibito...

A Jordanessel való szorosabb egyezés annál feltűnőbb,
mert Velence alapításának történetét krónikáink nem vehették
tőle, míg *Viterbói Gottfried* hozzáteszi: »Asserunt multi, quod
urbem vacuam invenerit, quia cives per mare, quod est eis
contiguum, reliquias sanctorum in Venecias cum omni supel-
lectili navigio detulerunt«. ¹⁰⁾

¹⁾ pullo suo.

²⁾ visibiliter.

³⁾ tandem.

⁴⁾ transtulisse perhibetur.

⁵⁾ Ethela suis militibus.

⁶⁾ convocatis ait.

⁷⁾ cernite ergo socii quod ciconia ista.

⁸⁾ sentit indicia, urbemque.

⁹⁾ cum ciuibus pereat.

¹⁰⁾ Pantheon c. 17. Mon. Germ. XXII. 187. 1.

A *velenceiek eredete* krónikáinkban amúgy is igen zavaros. Vitatják az aquilejai eredetet a sabariaival szemben és elmondják, hogy Sabariát longobardok lakták s már Archelaus el akarta foglalni, de nem tudta, s lakosait csak a húnok üzték ki, a mire azok a Ticinonál, Paviában telepedtek meg.

Az érintett *italiai városok* névsora legközelebb áll ugyan Martinus Oppaviensishez, de aligha származik tőle, mert nála nincs meg: Treviso, Padua, Cremona, Mantua, Alexandria és Ferrara.¹⁾

A legkülönösebbek a római és ravennai események. A *ravennai érsek* és római pápa közti viszályt *Karácsonyi* a XI. század nyolczvanas éveivel, VII. Gergely pápa és Guibert ravennai érsek viszályával hozza kapcsolatba.²⁾ De nem kell ily messzire mennünk. Az *Annales Quedlinburgenses* említi Anastasiusnál (494—518.): »Theodoricus Attilae regis auxilio in regnum Gothorum reductus, suum patrualem Odoacrum in Ravenna civitate expugnatum, interveniente Attila, ne occideretur, exilio deputatum paucis villis . . . donavit«, majd mindjárt ezután Justinusnál (518—527.): »Theodoricus Roma potitus sanctum Johannem Romanum pontificem in Ravenna carcere tentum, ad mortem usque perducens, praeclaros quoque consules Symmachum et Boetium occidit.«³⁾ E monda alapja tehát csakis *I. János pápa* története lehet, a kit a különben is oly türelmes Theodorich bosszúból az arianusoknak a keleti császárok részéről történt üldöztetésére néhány senatorral együtt bebörtönöztetett († 526 május 28-án a börtönben).⁴⁾ János pápát ezért később szentté avatták, és szentnek nevezi *Agnellus Liber pontificalis* azt a János (XX.) ravennai érseket is, a kinek a kérésére Attila Ravenna városát bántatlanul hagyja. (452.)⁵⁾ Ime Agnellus hatása, midőn a krónika a ravennai

¹⁾ Veronam, Vicenciam, Briciam, Pergamum, Mediolanum, Tycinum diripuisset. Chron. Pontif. Mon. Germ. Script. XXII. 418. l.

²⁾ Székelyek eredete. 17. l. »Hiszen voltak félreértések, viszályok a ravennai érsek és a pápák közt, noha nem Attila idejében, hanem csak 553 óta, de oly gyűlöletes, egymás vesztére törő harc csak egyetlen egyszer fordult elő, az 1080—87. években.«

³⁾ Monum. Germ. Script. III. 31. l.

⁴⁾ V. ö. Gregorovius Gesch. der Stadt Rom. I. 309. l.

⁵⁾ c. 37. Mon. Germ. in 4°. Script. Long. et Ital. 299—302. l.

érsekkel való nagy barátságot írja le, és a quedlinburgi évkönyveké, a midőn azután visszatérve az érsekkel oly kegyetlenül bánik. Az összekötő kapocs pedig: szent János.

A *Leo pápával* való találkozás megvan Jordanesnél és röviden Viterbói Gottfriednél és Sigebertusnál, de egyik sem említi Péter és Pál apostol megjelenését. A mondának ez a része csak később fejlődött ki. Legközelebb áll kétségtelenül Troppai Márton elbeszélése, a ki szerint Attila azt mondja visszatérése okának, hogy »quendam vultu terribilem pape astitisse et mortem sibi minantem nisi Papam in omnibus exaudivisset«¹⁾ látott.

Itt már az előadás sorrendjében is különbözik Kézai a többi krónikától. A többi krónikák ugyanis elmondják, hogy a rómaiak rávették a pápát, hogy menjen el Attilához. Ezalatt (*interea*) Attila Zoárd vezért küldte déli Itália ellen, a ki is *Apuliát*, a *Terra di lavorot* és *Calabriát* pusztította el *Reggioig* és *Cataniáig* (? ez utóbbi már Siciliában van). A krónikák ez után adják a Leo pápával való találkozást s végül megemlítik, hogy »*Pannoniam est reversus*«. Kézai ezzel ellentétben egyfolytában mondja el a pápára vonatkozókat, és azután kapcsolja hozzá (*in his etiam diebus*) Zoárd hadjáratát.²⁾

Sokkal feltűnőbb azonban az, hogy az Itáliában megostromolt városok listájából hiányzik Kézainál *Alexandria*,³⁾ hogy nem tudja a pápa nevét, hanem mindig csak *Apostolicusról* beszél, holott a többi megnevezi Leót, sőt a Pozsonyi Krónika még ezt is hozzáteszi: »*vel secundum quosdam Benedictum*« és végül, hogy azt mondja »*et deinde Terra laboris demolita usque montem Cassinum exercitus vastat*«.

A mi azonban a variációk egymáshoz viszonyát illeti, e

¹⁾ Mon. Germ. Script. XXII. 418. l. Csakhogy nála ez Totila vandál királyról (!) van elmondva, de Marcianus álmánál is Totilának írja Attilát.

²⁾ Zoárdot illetőleg v. ö. Sebestyén: Honfoglalás Mondái I. 390—397. l.

³⁾ Bár Alexandriát csak később III. Sándor pápa (1159—1177.) idejében alapították, valószínű, hogy e név már benne volt krónikáink eredeti szövegezésében. Csak Kézainál hiányzik.

hely ép annyira zavaros, mint az előbbi. Dönteni itt, hogy melyik a helyesebb változat, vakmerő dolog, s midőn mégis valamelyes magyarázatát megkísérlem, ezt csak az előző argumentumok támogatására hivatkozva teszem. Leoról a többi krónikában is mindig csak mint »*Apostolicus*«-ról van szó, az első helyen azonban nevét is megemlíti »*Cognoscentes Romani periculum, quod inde potuisset emergere Christianis, Leonem adeunt apostolicum*«, a mi a Pozsonyi Krónikában még a fentebb említett »vel secundum quosdam Benedictum (adeunt Apostolicum)« kitétellel van bővítve.

Ennek a helyén Kézainál »*cognito Romani periculo, quod exinde poterat Christicolis suscitari, Romanum Antistitem ad Ethelam transmiserunt*« áll, a mely kifejezésben különösen az *Antistes* és *Christicola* szavak érdemelnek figyelmet, mint olyanok is, melyek a magyarországi latinságban nem igen fordulnak elő,¹⁾ s a melyek a mondatszerkezet egyéb különbségeivel együtt azt sejtetik, hogy ez az utóbbi szöveg átalakítása az előbbinek. Ezt látszik támogatni a *monte-cassinoi* monostor említése is, mely minden valószínűség szerint *Benedek*-kel kapcsolatban került ide, minthogy Benedek alatt itt nem érthetjük semmi esetre a jóval későbbi I. Benedek pápát (574—578.), hanem csak Nursiai Sz. Benedeket, ki 529-ben alapította a Monte-Cassinon az első benczés-zárdát. Azt hiszem tehát, hogy a Kézai előtt fekvő ősforrásban talán mindkét név benne volt, mint a Pozsonyi Krónikában, s hogy Kézai ép ezért nem említett nevet. Hogy magának Monte-Cassinonak a neve Kézai útján került-e a szövegbe vagy nem, nehéz volna eldönteni, de lehet, hogy ez az olasz szavakat (*scartabella*, *Vecca-Venecia*) kedvelő író, itt is olasz tudományát vagy esetleg olaszországi reminiscenciáit akarta fitogtatni.

A *Terralaboris demolita* kifejezésnél különben több ismeretet és helyesebb felfogást mutat a többi krónikák »*terram laboris ... spoliavit*« kitétele.

Ugyanilyen viszonyban vannak a krónikák az itáliai hadjárat elbeszélésének elején az aquilegiai mondáknál is.

¹⁾ V. ö. Bartal: A magyarországi latinság szótára. A *Christicola* helyett inkább *Christicolens* fordul elő.

A régi Velenceze nevét ugyan Kézai olaszul is tudja: *Vecca*¹⁾ *Venecia*, de azért a többi krónika *vetus Venecia*-ja²⁾ sem tehető ennek mögéje; a mi pedig e hely egy másik eltérését illeti, ott kénytelenek vagyunk elismerni Kézai szövegének ferdítését és romlottságát:

Quam quidam³⁾ rex gothorum,⁴⁾
nomine Archelaus,⁵⁾ primo volens
capere,⁶⁾ diu obsessam,⁷⁾ non potuit;
demum⁸⁾ metus orbis expugnavit,
cuius nempe⁹⁾ incole¹⁰⁾ per hunos
expulsi,¹¹⁾ nunc habitant Papie¹²⁾
in Italia, iuxta flumen¹³⁾ Ticini.¹⁴⁾
S. P. BK. BKK. T. B. K. Cs. D.

Quam quidem¹⁵⁾ Archelaus rex
primitus deuastauit, sed postea per
Hunos de Pannonia expelluntur,
nuncque littora¹⁶⁾ fluuii Tycini ha-
bitare dinoscuntur,¹⁷⁾ qui et dicun-
tur Papienses. KE. KM. KP.
KH. K3.

Nagyobb eltérések vannak azután még a húnhistoria utolsó részében is, mely elmondja Attila házasságát *Mikolt*tal, halálát és fiainak egymás ellen való küzdelmét. A harczot Detre és az idegenek szítják, s végre legyőzik a húnok jelölt-jét, *Csabát*, ki nagyatyjához, *Honorius* császárhoz fut, majd pedig Scythiába tér vissza és a magyarokat a második bejöveteleire ösztönzi, a mikor is az országban maradt 3000 hún, ki az idegenektől való félelmében *székelynek* nevezte magát, szintén csatlakozik hozzájuk a szlávok uralmának megdöntésére.

¹⁾ helyesen *vecchia*.

²⁾ a BKK. családjának codexeiben *vera Venecia*.

³⁾ quidem K. B.

⁴⁾ gottorum P. BKK. T. B. K. Cs. gothorum BK.

⁵⁾ Archellaus P. Arcellanus BKK. T. B. Arcelanus K.

⁶⁾ primo volens capere om. BK. D.

⁷⁾ obscisam S. capere add. BK. D.

⁸⁾ deuinci P.

⁹⁾ nempe T.

¹⁰⁾ incola P.

¹¹⁾ sunt et add. BK. D.

¹²⁾ Papye BKK. T.

¹³⁾ fluuium P.

¹⁴⁾ Tycini BK. D. Tytem P.

¹⁵⁾ Gothorum nomine add. KH.

¹⁶⁾ litora KM.

¹⁷⁾ dignoscuntur KM. KP.

Ez a monda tisztán magyar eredetű s csak arra való, hogy megadja a krónikában a kapcsolatot magyarok és húnok közt.

Hogy a rokonság eszméje és mondája nemzeti tradíció volt-e nálunk, avagy tudákos krónikások koholmánya, a fölött sok vita folyt. *Hunfalvy Pál* és *Riedl Frigyes* az utóbbit vitatták, *Thierry*, *Heinrich* és *Petz* ellenben azon a véleményen van, hogy elrejtett krónikákból nem mehetett át e monda a nép ajkára, tehát e mondának kellett előbb meglennie, csak azután vehette fel a krónika. A rokonság eszméjét különben némely írók szerint a magyarok a nyugati népektől kapták, kiknek tudatában a sok hasonlóságot feltűntető keleti lovasnépek egy néppé olvadtak össze és így ezek, valamennyire a legborzasztóbbak, a húnok nevét alkalmazták. *Sebestyén* és *Bleyer* fejtegetései alapján kétségtelen, hogy a magyar hünmondat a honfoglalók nem hozták magukkal, hanem a Pannoniában lakó népektől — *Sebestyén* szerint gepida-avar,¹⁾ *Bleyer* szerint góth-szláv közvetítéssel²⁾ — vették át. A hünmonda itt, a húnok tulajdonképeni hazájában élt legélénkebben; a rájuk következő népek egymástól örökölték és önállóan fejlesztették tovább a mondat. A magyarság is így jutott hozzá, s erős epikai érzékkel fejlesztette ki belőle a hünmagyar rokonság mondját.

Az utolsó fejezetekben már úgyszólván a nevek sem történetiek; nem ismeri a krónika *Attila* nejeinek neveit és nem tudja fiainak neveit sem. Ez az egész rész a szó legszorosabb értelmében költemény. És mégis itt is meglátszik a külföldi krónikások, főleg *Jordanes hatása*. *Jordanes*nél is megvan *Attila* halála ép úgy mint krónikáinkban: a házasság, az orrvérzés és az összetört íjj (*Martianus álma*),³⁾ és *Jordanes*en alapszik a *Scythiába* való visszaköltözés és egy résznek *Dácia*-ban való megtelepedése is.⁴⁾ Még az *Aladár* név is *Jordanes*

¹⁾ *Sebestyén*: Honfoglalás mondái. I. 52—78. l. és 555. l.

²⁾ *Bleyer*: A magyar hünmonda germán elemei. 136—144. l.

³⁾ *Jordanes* c. 49. röviden említi *Sigebert* is ad ann. 455. Mon. Germ. Script. VI. 310. l. és *Marcianus álma* *Troppau* *Mártonnál* is megvan. U. ott. XXII. 454. l.

⁴⁾ *Jordanes* c. 50. Nam XXX. fere milia tam Hunorum, quam aliarum gentium, quae Hunis ferebant auxilium, Ardarici gladius con-

Ardaricusának felel meg.¹⁾ Csakhogy mindez bele van olvasztva a magyar mondába.

Erdekes, hogy a *Martianus álma* csak a Bécsi Képes Krónika családjában maradt fenn. Hogy a Budai Krónika forrásából néhány helyett kihagyot, már másutt bebizonyítottam és a Kézaiakban is, a Bécsi Képes Krónikában is fennmaradt, de a Budai Krónika családjában hiányzó helyeket össze is állítottam.²⁾ A *Martianus álma* azonban Kézainál is kimaradt.

Kézai különben itt az előadás sorrendjében is eltér a többi krónikától. A *testvérek harczánál* ugyanis a többi krónika először leírja a nagy vérontást, mely 15 napra ihatatlanná tette a Duna vizét és azután megmagyarázva, hogy először Csaba győzött, s csak azután, Detre ármánya folytán kerekedett felül Aladár, elmondja, hogy Csaba Honoriushoz menekült. Kézai ellenben Detre ármányát csak a küzdelem kitörésére vonatkoztatja, — a mi annak helyén a többi kútfőben is megvan, — azután elbeszéli, hogy először Csaba győzött, majd a *Sicambria* melletti tizenöt napos küzdelemben Aladár. Ő tehát két ütközetet említ, míg a többi krónika a sorsfordulatot nem két különböző küzdelem közé, hanem egy hosszabb háború utolsó ütközetének folyamára helyezi. És ezután következik nála a vérontás leírása és Csaba menekülése Görögországba. Ha hosszabb küzdelmet veszünk fel, logikusabb a többi krónika sorrendje, ha azonban két csata volt, úgy Kézai csoportosít egyszerűbben. A választ erre a kérdésre maga Kézai adja meg. A többi krónika ugyanis elmondva a küzdelmet, leírja a vérontást »*ita Danubium Germanico sanguine inundavit*«, s csak azután említi a sors fordulását. Kézai szintén adja e leírást, de a második csatánál, — melyben Aladár, kit a

spiratioque peremit. Nam post multas hostium caedes sic viriliter superstes pater optasset interitum. (Ellák.) Reliqui vero germani eius eo occiso fugantur iuxta litus Pontici maris... Hernac quoque iunior Attilae filius cum suis in extremo minoris Scythiae sedes delegit. Emnetzur et Vltzi-undur consanguinei eius in Dacia ripense Vto et Hiscó Almoque potiti sunt multique Hunorum partim prouentes tunc se in Romaniam dede-runt equibus nunc usque Sacramontisii et Tossatisii dicuntur.

¹⁾ V. ö. Bleyer id. mű. 119—123. l.

²⁾ Századok. 1902. 812—814. l.

külföldiek segítenek, győz és Csaba népe vesz el, — és mégis ő is azt írja »*in quo quidem prelio tantus sanguis Germanicus*¹⁾ *est effusus*«, a miből világos, hogy az ő rossz értelmezése folytán lett a krónikában a hosszabb küzdelemből két ütközet, s abból, hogy a Duna vize 15 napig ihatatlan volt, 15 napig tartó csata, s hogy e rossz értelmezés kedvéért kellett a sorrendet felcserélni.²⁾

Görögországból Csaba Scythiába megy, ott idegennek tekintik, úgy, hogy csak a kazárok földjéről kap feleséget, a kitől *Ed* és *Edemen* származik. Ujra visszatérnek erre a krónikák a székelyek története után: a magyarokkal megy Attila földének visszafoglalására Edemen is, — kinek nemzetségéből *Aba Sámuel* származott, — a miért újra elmondják Csaba házasságának történetét. Kézai nem mondja el kétszer e házasságkötést és a genealogiát, hanem csak a második helyen. De megvan okolva a többi krónikánál is a házasság másodszori említése, mert az első helyen nem mondják meg, hogy miért vett el kazár nőt; ott az ok csak Bendeguz tanácsa »*de consilio Bendekuz avi sui*«, a miről, valamint a hozzákapcsolt »*quem sanum sed nimis decrepitum dicitur invenisse*« passzusban foglaltakról viszont Kézainak nincs semmi tudomása.

Nagyobb eltérés van még a krónikák közt e fejezet végén. Itt fordul ugyanis elő *Svatopluk* legyőztetése, a mihez Kézainál és a Bécsi Képes Krónika családjában egy kis magyarázat járul arról, hogy mért mondják némelyek, hogy a magyarok *Marót*ot és nem *Svatopluk*ot győzték le. Erre Attilára vonatkozó időmeghatározások következnek: fejedelemségének, királyságának és életének tartama, a mihez a Bécsi Képes Krónika családja még Attila halálának a bejövételtől, Krisztus születésétől és Martianus császár trónralépésétől számított idejét fűzi hozzá, a fejezet legvégén még a Martianus álmáról szóló mondát is említvén. És ezzel zárul a hunok történetének előadása.

A hűnhistória, ezen — mint mondtam — egységes, önálló és különálló mű a különböző krónikákban lévő különböző

¹⁾ Germanicus om. K3.

²⁾ V. ö. Sebestyén id. mű. I. 457—552. l. Bleyer id. mű. 87—136. l.

alakjai összehasonlításának végére érven, foglalkoznom kell azon forrásokkal is, a melyeket a compiler a monda kiegészítésére vagy megerősítésére segítségül vett.

Hatással volt rá *Jordanes*, mert noha nem igen egyezik meg vele szó szerint, a mű nagy részének legalább vázlata mégis rokonságban van a gótok történetével. De *Jordanes* epitomatorait is ismerte: *Sigebertus Gemblacensis* és *Gottfridus Viterbiensis* hatása kétségtelen. *Gottfried* hatása nyilvánvaló *Attila* leírásánál, a hispaniai kalandnál, valószínű *Velence* alapításánál, és a krónika forrásai közt említi is. *Sigebertustól* való a tizenegyezer orsolyaszűz vértanúsága s az éjszaki hadjárat.

Ezek jelentősége azonban a munka megszerkesztésénél másodrendű, olyan, mint kívülök *Justinusé* (vagy *Reginóé*) is.

A könyv megszerkesztésénél nem, csak az egyes események előadásánál lehettek az író segítségére. A conceptioban — bár valószínűleg csak közvetve — *Jordanes* képezte az alapot, mely köré a mondai anyag csoportosult, és a melyhez a más írókból vett átvételek hozzáfűződtek.

Jordanesnél van meg a csodaszarvas (c. 24.), a nőrablás (c. 24.), az *Alpizuri* említése (c. 24.), *Attila* leírása (c. 35.), a galliai hadjárat és a *catalaunumi* csata (37. és 40. c.), *Buda* halála (c. 35.), *Aquileja* orstroma (c. 42.), a *Leoval* való találkozás (c. 42.), *Attila* menyegzője és halála (c. 49.), fiainak küzdelme és visszavonulása (c. 50.).

Ez események egy része megvan ugyan az epitomatoroknál, de egyiknél sem minden, s a fent említett három író használata sem nyújthatta volna az írónak mindazt, a min *Jordanes* hatása látszik. De *Karácsonyi* nem csak *Jordanes*, de *Sigebert* használatát is tagadja,¹⁾ noha *Viterboi Gottfried* és *Troppai Márton* alapján a *Jordanessel* rokon helyek sorozatát még kevésbbé lehet összeállítani. Nem származhatik ezekből: az *Alpizuri*, az *Aetiust* segítő tíz király, *Buda* halála, *Attila* fiainak küzdelme és visszavonulása.

De nézzünk csak egy eseményt is: a *catalaunumi csatát*, s hasonlítsuk össze krónikánk szövegét egy részről *Jordanes*-sel, más részről *Viterboi Gottfried* és *Troppai Márton* leírá-

¹⁾ Székelyek eredete 10. l.

saival s mindjárt kitünik, hogy a belőlük való merités Jordanes kizárásával lehetetlenség:

<i>Magy. krón.</i>	<i>Jordanes.</i>	<i>Gottf. Viterb.</i>	<i>Mart. Opp.</i>
Hoc facto incerto ¹⁾ Regem Atilam ²⁾ Romanorum rex patricius dictus Eucius cum decem regibus occidentis invasit ex obrupto. ³⁾	... Patricii Aetii. Hi enim adfuerunt auxiliares: Franci, Sarmatae, Armorici, Litici, Burgundiones, Saxones, Riparii, Olibriones. aliaeque nonnullae Celticae vel Germaniae nationes (c. 37.)	... congregavit Burgundiones, Saxones, Francos et fere omnes fortissimos occidentis... (Spec. regum. Mon. Germ. XXII. 85.)	Fuerunt cum Romanis Burgundiones, Franci, Saxones et pene totus populus occidentis. (Mon. Germ. XXII. 454.)
Cumque ⁴⁾ insultum niterentur facere super Atilam ⁵⁾ per nuncios petens inducias preliandi, ⁶⁾ ut copia sue gentis, que fuerat aduersus Soldanum destinata remearet. ⁷⁾ Illis reuoluentibus inter ambos ⁸⁾ exercitus a mane usque ad noctem in campo qui Bevinde ⁹⁾ dicitur ¹⁰⁾ prelium est commissum. (lejobb: in campo Bevinde Catalaunis). ¹¹⁾	Igitur Attila rex Hunorum tali percussus eventu diffidens suis copiis, metuit inire conflictum interque fugam reuoluens ipso funere tristiore, statuit per aruspices futura inquirere. (c. 37.)	... itaque ab hora nona usque in noctem acerrimum bellum protenditur. (Pantheon c. 17. u. o. XXII. 187.) ... in campis Catalauniae (u. ott.) in Alvernia. (Speculum regum. u. ott. XXII. 85.)	... in Alvernia (u. ott.).
Erat enim inter ambos ¹²⁾ exercitus fluvius discurrens, ut si capillum in ipsum ¹³⁾ quis iactasset non lento motu potuisset vix ¹⁴⁾ inferius removere.	Circa nonam diei horam proelium ... committit, ut si secus cederet nox imminens subueniret. (c. 37.)		
	... in campos Catalaunicos qui et Mauriaci nominantur ... (c. 36.)		
	Nam si senioribus credere fas est, riuulus memorati campi humili ripa praelabens, peremptorum vulneribus sanguine multo pro- uectus est, non		

¹⁾ Kézai eltérései: Tunc interca.

²⁾ Ethelam.

³⁾ abrupto.

⁴⁾ Et dum subitum.

⁵⁾ Ethelam.

⁶⁾ preliandi inducias ab ipsis postulavit

⁷⁾ que absens fuerat iungere-
tur, sed

⁸⁾ utrosque

⁹⁾ Beluider

¹⁰⁾ dicitur om.

¹¹⁾ Catalaunis om.

¹²⁾ utrosque

¹³⁾ ipso

¹⁴⁾ fluvii plano cursu vix poterat

Prelio autem iam facto animalium et hominum sanguine inundando, tantus¹⁾ torrens fuisse perhibetur,²⁾ ut aurigam cum curru intro traheret, ac armatos; fieretque mortalitas non modica³⁾ per torrentem in utroque⁴⁾ exercitu. Illud⁵⁾ ergo prelium, quod commissum extitit inter Reges occidentis et Atilam in campo Bevinde Cathalaunis,⁶⁾ omnibus preliis huius mundi, que commissa sunt uno die et loco uno, terribiliore et magis ardua per veteres non memorantur.⁷⁾

auctus imbris, ut solebat, sed liquore concitatus insolito torrens factus est enormis augmento. Et quos illic coegit in aridam sitim uulnus inflictum, fluenta mixta clade traxerunt: ita contracti sorte miserabili sorbebant, potantes sanguinem, quem fuderant sauciati. (c. 40.)

Bellum atrox, multiplex, immane, pertinax, cui simile nulla usquam narrat antiquitas, ubi talia gesta referuntur. (c. 40.)

tantusque sanguis effusus est, quod corpora mortuorum trahebat. (Spec. reg. u. o. XXII. 85.)

tantusque sanguis effusus est, ut modicus, qui ibi latebat rivulus de sanguine torrens effectus, traxit cadavera mortuorum (u. ott.).

Demum in bello adeo acriter pugnatum est, qualiter vix unquam in aliqua invenitur historia (u. ott.).

A tudós írók közül a húnhistóriára — szerény véleményem szerint — Jordanes volt a legnagyobb hatással. De ez a hatás minden valószínűség szerint *közvetett*. Az író nem magát Jordanest, hanem valamelyes Jordanesből készült feljegyzéseket használhatott. Így történhetett, hogy Viterboi Gottfriedet is segítségül vette, és tőle vett át oly helyeket, melyeket közvetlen használatnál Jordanesből is vehetett volna. Így történhetett, hogy a hún hadsereget is még egyszer annyira tette, mint Jordanes, s hogy Theodorichot a régi közhit szerint

¹⁾ confecto animalium sanguine et humano talis.

²⁾ efficitur

³⁾ valde magna.

⁴⁾ utroque om.

⁵⁾ Istud

⁶⁾ Hunos ac reges Occidentis in loco memorato. Ez a hely is a mellett bizonyít, hogy Kézai szövege a helytelenebb, mert csak hivatkozik arra, hogy a csata helye már föntebb volt említve. A bővebb szöveg nem alapulhat Kézain, mert ha Kézai ez utalása révén ismételték volna meg a fenti helyet, úgy a Cathalaunis-ról nem tudnának.

⁷⁾ uno loco et uno die per veteres maius esse perhibetur.

Attila kortársának tartotta, noha már Freisingi Ottó és Viterboi Gottfried is épen Jordanes alapján czáfolták is ez állítást.¹⁾ Természetesen nagy átalakító hatása volt a monдай anyagnak is. A hűntörténetben az élő monda győzedelmeskedett az írott források fölött. Ez szétválasztásukat is megnehezíti: a tudós átvétel s a monda közt a határt sokszor egyáltalán nem lehet megvonni. Sokszor még azt is nehéz eldönteni, hogy a hűnhistória miért egyezik az írott kűtfővel: mert ez forrása? vagy csak azért, mert az illető történeti eseményt a monda is feldolgozta? De Jordanes hatása kétségtelenül erősebb, mint az epitomatoroké, a kiknek átvételében különben szintén Jordanes hatása nyilvánul meg. Erősebb e hatás, mert nemcsak az érintkezési pontok száma nagyobb, hanem mert az érintkezés jobban a részletekbe is elható.

A hűnhistória szerzője mindenesetre — ezt meg kell vallanunk — nagy munkát végzett. De a hűnhistoria eredeti alakját nem Kézai tartotta fenn.

Felvetve a kérdést, hogy melyik változat az eredetibb, csak utalnom kell arra, hogy a szövegbírálat kapcsán rámutattam oly helyekre, *a hol kétségtelenül Kézai szövege tünt föl helyesebbnek és talán eredetibbnek is*, mint az előszóban, Viterboi Gottfried nevének említésénél; a »*Renum Constantie pertransivit*,« »*Lugdulum Burgundie*« szavaknál. Vannak azonban helyek, *a hol viszont a többi krónikáról állíthatjuk ezt*, mint Scythia leírásánál, a hűnok bejövetelének dátumánál, a délitáliei kalandnál, a catalaunumi ütközetnél és az Attila fiaí közt kitört küzdelem leírásánál. Van eset rá, *hogy a forrással való összehasonlítás alapján mutathatjuk ki a többi krónika szövegének az eredetihez való közelebb állását*, így a Justinusszal (Regino) való összehasonlítás alkalmával Scythia határainak leírásánál és van eset rá, *hogy ugyanily módon bizonyíthatjuk Kézai szövegének az eredetihez való közelebb állását*, így Attila Gottfriedtől kölcsönzött leírásánál.

Tehát se Kézai nem használhatta közvetlenül a krónikákban meglévő bővebb szöveget, sem a többi krónika nem használhatta közvetlenül Kézai szövegét, hanem egy közös

¹⁾ Viterboi Gottf. c. 16. Freisingi Ottó V. c. 3.

ősforrást kell feltételeznünk, melyből azután mindkettő dolgozott.

Ily körülmények közt természetesen Kézai nem is lehet sem ennek a résznek a szerzője, mint azt *Kaindl* állítja, sem az egész krónikának, mint azt *Karácsonyi* véli.

Karácsonyi főleg az *iratási korra* alapított argumentumokkal bizonyítja Kézai szerzőségét. Alább azonban ki fogjuk mutatni a Gellért-legenda és az advenák-jegyzéke alapján, hogy a közös ősforrást nem sokkal Kézai ideje előtt szerkesztették, valószínűleg V. István idejében, s ha már ez az V. István korabeli szerkesztés olvasztotta össze a hún és magyar krónikákat, akkor a XIII. század második felére valló helyek esetleg az összeolvasztásnál is átalakulhattak. *Anonymus* még azt mondja: »... dicitur nunc *Buduvara* et a Theotonici Ecilburgu vocatur,« de krónikáink már egybehangzóan *Ó-budát* irnak, holott kétségtelen, hogy *Anonymus* forrása itt ugyanaz volt, mint a krónikáké. S ha ez a hely — esetleg ép az V. István korabeli szerkesztésnél — átalakult, megtörténhetett ily változás másutt is.

Megtörténhetett a hispaniai kalanddal is. Az advenák V. István korában készült jegyzékének a Bajótiakról szóló leírása, — a mely különben is nem Imre, hanem Endre korában költözteti be e nemzetiséget, — nem a Kézai bővítésében, hanem a régi V. István korabeli részben¹⁾ beszél a »*Soldanus de Tunisio*«-ról is. Vajjon nem ezen a réven történt-e esetleg valami átalakítás az ősforrás hispaniai kalandján?

És *Troppai Márton* használatát sem kell feltételeznünk. Az ő krónikája általában igen röviden tárgyalja a hún eseményeket, sokkal rövidebben, mint akár *Viterboi Gottfried*. Az *Alvernia* szó, mely nála megvan, s melyből *Karácsonyi* a *Beuindet* származtatja, *Gottfried*nél is megvan. *Gottfried*dal és *Jordanesszel* szemben önálló adata, mely a magyar krónikába átmehetett, csak egy van: a burgundok harcza *Attilával*. De láttuk fentebb, hogy ez adat más régibb kútfőből is származ-

¹⁾ Hogy e rész, daczára, hogy a Budai Krónikában nincs meg, az V. István korabeli krónikában már benne volt, bizonyítja, hogy Kézainál és a Bécsi Képes Krónika családjában egybehangzóan megvan. V. ö. Századok 1902. 812. l.

hatik, hogy magának Mártonnak e helye Paulus Diaconuson, illetve Prosperen alapszik, s hogy az ő adata nem tartalmaz oly vonást (*Sigismundus, Basilea*), melyből bizonyítani lehetne, hogy e helyen a húnhistoria épen őt használta volna.

Szóval a hún krónika keletkezésének korát nem igen lehet meghatározni. Ha Ó-Buda és a hispaniai kaland részletei későbbi betoldás lehetnek és Troppai Márton használata esik, úgy a hún krónika keletkezése még a XII. század végére tehető. Hitelét ez természetesen nem növeli, mert a hol a mondai rész a túlnyomó, ott történeti hitelről beszélni vajmi hiú dolog.

Ebben az esetben pedig a helyi vonatkozások sem szólnak Kézai mellett, hanem csak a közös ősforrás mellett, a mely főleg *dunántúli* vonatkozásokat tartalmaz, vagy mert szerzője maga is dunántúli ember volt, vagy mert a magyar históriának első szaka főleg Pannoniában játszódott le, a húnhistoriánál pedig kétségtelenül azért, mert az itt lokalizálódott.

Kaindl is Kézai művének tartotta a húnhistoriát, de *Scythia* leírását elválasztotta tőle, mint az összeolvasztásnál előrekerült részt. De a *Kaindl* érvei teljesen tarthatatlanok.¹⁾ *Heinemann* régebbi bizonyítékait ő maga sem tartja megállhatónak, de saját bizonyítékai sem jobbak. Igaza van abban, hogy *Alberichnél*, *Anonymusnál* és a lengyel-magyar krónikában még nincs húnhistoria, de ez még azt sem bizonyítja, hogy különállón már akkor is nem létezett volna. Az pedig, hogy Kézai a hún krónika szerzőjeként nevezné meg magát, egyáltalán nem áll. Kézai csak a *dedicatióban* nevezi meg magát szerző gyanánt, a mi az egész műre szól. A szövegből vett bizonyítékai pedig a leggyöngébbek; így bizonyítja például, hogy a krónikák elrontották a Csaba és Aladár harcának Kézainál meglevő változatát.²⁾

A közös forrás átdolgozásában Kézai szövege nagyobb önállóságot árul el, mert egyes homályos pontokat javítani, magyarázni igyekszik, és mindig iparkodik az olvasónak lehetőleg világos, könnyen érthető textust adni. Így magyarázza

¹⁾ *Kaindl*: Studien zu den ung. Geschquellen. Archiv für österr. Gesch. LXXXV. 2., 475. l. és LXXXVIII. 1., 401—418. l.

²⁾ V. ö. fentebb 66. l.

többek közt Scythia határait vagy a Csaba és Aladár közti harcban beállott sorsfordulatot. Csakhogy ép ez esetben annál feltűnőbb, ha hiba van. Fel kell tennünk, ha valaki valamit átdolgoz, — ha csak úgy is, hogy a mondatszerkezetet átalakítja és a szavak egy részét synonymákkal helyettesíti, — hogy akkor értelmetlenséget, hibát nem tűr meg. Ha mégis fordul elő hiba, az csak az alapszöveg rossz értelmezése folytán történhetett. És ily hibák bizony vannak Kézai hűnhistóriájában. Magának Kézai szövegének pongyolasága, de a mellett mégis nagy hasonlatossága a többi krónikához legalább is sejteti, hogy az alapszöveg az utóbbiakhoz, tehát a bővebb szövegezéshez állhatott közelebb. Ezt bizonyítják az itt említett hibáknak a többi szövegben levő értelmes variánsai és némely helyen a logikusabb sorrend is. Kézai azután kétségtelenül rövidített néha az alapszövegen pl. a demtos-dentes etymológiánál, Attila czíménél, Csaba házasságánál, és lehet, hogy néha a másik szöveg is bővített.¹⁾

c/ A magyar történet Szent Istvánig és Regino használata.

Sokkal szövevényesebb a szövegek egymáshoz való viszonya a magyar históriánál, a hol már nem egy kifejtett hagyománynak egykorú tudósok előtt talán már megállapodott alakjáról van szó, hanem nemzeti történetről, melynél úgy a nemzeti hagyomány, mint az emlékezet vagy esetleg kézhez jutott kéziratok mindig tág tért nyújtanak a másolónak a bővítésre vagy változtatásra. A bevezetés ezen második könyvhöz (*De gestis — dignum duxi*) néhány szó eltéréstől eltekintve, valamennyi krónikában teljesen megegyezik.

¹⁾ Ezzel szemben több pontban tévesnek tartom Pauler nézetét, hogy Kézainál »a stylus más (mint a többi krónikában), a rend jobb; ismétléseket, mint Chaba nemzetségének kétszer való elsorolását elkerüli, de kihagyni nem hagy ki semmit. Ellenkezőleg önálló, némi pragmatizmusra mutató megjegyzésekkel találkozunk, minőket feldolgozó tesz, de nem, a ki pusztán kivonatot készít«. A magyar nemzet története az Árpád-házi királyok alatt. Budapest, 1893. II. 770. l.

Kézai ezután elmondja, hogy »imperante¹⁾ Ottone Svevo²⁾ in Germania et Italia,³⁾ in Francia Lodovico rege Lotharii filio⁴⁾ et⁵⁾ Greciam⁶⁾ Antonino Duro, filio Theodori gubernante⁷⁾ octingentesimo septuagesimo secundo⁸⁾ anno⁹⁾ ab incarnatione . . .« bejöttek a magyarok, a bessenyők és fehér kúnok földjén és Kió városán át; az Ung folyónál várat alapítottak, mely után nevüket kapták, majd hat más várat építve Svatopluk ellen harczoltak, a mint az »superius¹⁰⁾ est narratum«, és hét seregre oszlottak.

A Sambucus-codex, Pozsonyi- és Budai Krónika ennek helyén a bevezetés után Árpád geneológiáját hozza (*Porro Eleud — genuit Toxum*), majd ugyanazon út után Erdélyen át hozza be a magyarokat, a hol hét várat építenek és hét seregre oszlnak. Az idő meghatározásánál a Pozsonyi Krónika csak évszámot: 888 említ, míg a Budai Krónika és Sambucus-codex szintén adja a Kézainál is meglevő időmeghatározást, de szintén a 888-ik évszámmal. Érdekes itt a Pozsonyi Krónika eltérése: hogy elhagyja az út megjelölését, a sasokról szóló mondát és a hét vár építésének mondáját.

A Bécsi Képes Krónika családja a bejövetelnek szintén a Budai Krónikában és Sambucus-codexben meglevő alakot veszi át (11—12. fej.),¹¹⁾ de más időmeghatározással: »Anno ab incarnatione domini sexcentesimo septuagesimo septimo,¹²⁾ a morte vero Atyle regis hungarorum anno centesimo quarto, tempore Constantini Imperatoris tercii et Zacharie¹³⁾ pape,

¹⁾ ergo add. KM. KP. KH. igitur add. S. BK. D.

²⁾ de Suevia oriundo S. BK. D.

³⁾ loco »Germania et Italia« habent »Italia et Germania« S. BK. D.

⁴⁾ loco »Ludovico rege Lotharii filio« habent »Lotharii regis filio Lodouico«. S. BK. D.

⁵⁾ ac. S. BK. D.

⁶⁾ Greciam om. S. BK. D.

⁷⁾ gubernante om. S. BK. D. anno add. S. BK. D.

⁸⁾ loco »octingentesimo septuagesimo secundo« habent »octingentesimo octvagesimo octavo.« S. BK. D.

⁹⁾ anno om. BK. D.

¹⁰⁾ sepius KM. KP.

¹¹⁾ Toldy kiadása szerint idézem a fejezeteket.

¹²⁾ loco »septuagesimo septimo« habent LXX° VII° BKK. K. T.

¹³⁾ Zakarie K. B. Zakarye T.

*sicut*¹⁾ *scribitur in cronica romanorum, hungari de Scythia*²⁾ *secundo egressi*³⁾ *sunt*», melyet az Árpádok genealogiája elé tesz, s annak végén, — tehát azon helyen, a hol az időmeghatározás a Budai Krónikában és Sambucus-codexben van, — néhány szó eltéréssel újra megismétli. A Dubniczi Krónika a Budai Krónikát másolva e helyen eszközli az utolsó betoldást a Bécsi Képes Krónikából, még pedig úgy, hogy Árpád genealogiája előtt a Bécsi Képes Krónika időmeghatározását hozza, a genealogia után pedig a Budai Krónika és Sambucus-codex dátumát.⁴⁾

Hogy a két időmeghatározás közül melyik az eredeti, a szövegből nehéz volna eldönteni, helyesnek egyik sem helyes, nem csak abból a szempontból, hogy a honfoglalás éve helyett más évszámokat 888., 872. és 677. használ, de azért is, mert az uralkodók, kiket említenek, nem éltek sem a honfoglalás idejében, sem az általuk megjelölt időben.⁵⁾

Világosságot hoznak azonban ezen kérdésbe más krónikák. Az Anonymusnál ugyanis a 884-ik évszám fordul elő,⁶⁾ a mi minden valószínűség szerint Regino DCCCLXXXVIII-éből torzult el az V. kihagyása által.⁷⁾ Ugyancsak 889-et ír a Zágrábi Krónika, míg a Nagyvárad Krónikában megint 888 áll.⁸⁾ Világos tehát, hogy krónikáinkban ezt a számot kell eredetinek tartani, s hogy Kézai itt is rontott a szövegen (872). Ez esetben a szövegbe került uralkodó nevekre is legalább

¹⁾ sic K.

²⁾ Scitya K. B. Scytia BKK.

³⁾ ingressi K.

⁴⁾ L. Századok 1899. 246. l.

⁵⁾ Ha a BK.-ban említett Ottót I. Ottónak vesszük (936—973) is, ez nem esik egy időbe sem a 888. vagy 872-ik évvel, sem V. Lajos francia királynak III. Lothár fiának uralkodásával (986—987). Ez utóbival II. Ottó idejét (973—983) lehetne egyeztetni, de ekkor még jobban eltávolodunk a 888-ik évtől. Antoninus Durus pedig teljesen megmagyarázhatatlan. De helytelen a BKK. meghatározása is. Zacharias pápa 741—752. uralkodott, III. Konstantinus, II. Justinus társuralkodója pedig 578—582. (V. Konst. 741—775!)

⁶⁾ Anonymus VII. fej.

⁷⁾ Regino ad annum 889.

⁸⁾ Mindkettőnek 1-ső fejezetében Florianus: Fontes III. 250. l.

némi magyarázatot találunk. Az Otto Svevus talán Regino *Odo »rex Francorum occidentalium filius Ruotberti«*-jából¹⁾ torzult, ki 888-tól 898-ig uralkodott; Odoval együtt szerepel Reginónál *Ludovicus (II.) imperator Lothar fia* is,²⁾ a ki azonban már 875-ben meghalt.³⁾ Ismerve azt a hatást, melyet Regino krónikáinkra különben is gyakorolt, nem lehetetlen, hogy ezek az itt jelzett módon jutottak különös időmeghatározásukhoz: *Antoninus Durus* azonban így sem tudom megmagyarázni, valamint azt sem, hogyan jutott a Bécsi Képes Krónika tudákos írója a másik még érthetetlenebb időmeghatározáshoz, a mely kétségtelenül, — mint saját szavai is bizonyítják,⁴⁾ szintén valamely idegen mű hatása alatt származott.

Fontosabb az idő meghatározásánál a bejövetel helyének megjelölése. Kézai már a vándorlásnál kihagyja a többi krónikában meglevő *Susdáliát*, s azután minden más krónikával ellentétben — csak Anonymusszal egyezve — Ungváron át vezeti be a hódítókat, s ehhez a *Hung-Hungari* etymológiát is hozzákapcsolja. És Pauler a hét vár mondájára támaszkodva ép ebből Kézainak az eredeti régi magyar krónikához való közelebbi viszonyára következtet. *A septem capitanei — septem castra — Simburg*⁵⁾ etymológiát kétségtelenül későbbi interpolációnak tartja és azt hiszi, hogy az ősforrás szintén északról vezette be a magyarokat. Ezt megerősíti — szerinte — Anonymus egyező tudósítása és a többi krónikák hűnhistóriájának utolsó fejezetében levő ama passzus, hogy a magyarok »*de Erdeel*⁶⁾ *et de fluvio Hung*⁷⁾ támadtak Svatoplukra.⁸⁾ És Pauler

¹⁾ V. ö. Reginót az illető évekhez.

²⁾ Regino ad an. 866 et sequ.

³⁾ Regino szerint már 874-ben hal meg ad. an. 874.

⁴⁾ ... sicut scribitur in cronica romanorum ...

⁵⁾ Siebenbürgen.

⁶⁾ Erdel P. D. Erdelw BKK. T. Erdeleu K. Cs. Erdeele B. Erdeelu S.

⁷⁾ Vng B. Ungh BK. D. unghi S. et de fluuio Hung om. P.

⁸⁾ Az sem lehetett még benne (t. i. a Kézai által használt krónikában), hogy a honfoglaló magyarok legelőször Erdélybe érkeztek, vagy, mint a krónika mondja, »*in confinium regni Hungarie scilicet Erdeel*« mi majdnem kézzelfoghatólag betoldásra utal, s ennél fogva ezt is csak a XIV. század tudákos szószármaztatásának, a »hét« vezér hét tanyájából,

mégis téved, ha azt hiszi, hogy a hét vár építése a betoldás, és hogy az ősforrásban a Hung variánsnak kellett meglelnie, mert hiszen megvan »*a septem castra*« Kézainál is, noha ő ennek Erdélylyel való összekapcsolását tényleg kihagyta. Már Ungvárnál mondja »*ubi castrum fundauere*«, majd e név etymológiája után hozzáteszi, »*cumque et alia sex castra post hunc fundauissent, aliquamdiu in illis partibus permansere*«, a mire a Svatopluk elleni támadás következik. Említi tehát ő is a hét várat, és így legfeljebb a Siebenbürgen etymológiája lehetne későbbi betoldás, de akkor honnan a hét vár említése?

Bizonyos, hogy a hűnhistória egymás mellett említette Erdélyt is és Ungvárt is, mely utóbbit csak a Pozsonyi Krónika hagyta ki, a magyar históriában azonban úgy látszik csak Erdély és a hozzáfűzött etymologia volt meg, míg az Anonymus Hung—Hungari szószármaztatását csak Kézai fűzte be művébe,¹⁾ és a Siebenbürgen etymológiát úgy hagyta ki, hogy romjait a figyelmes olvasó mégis megleli. Erdélyről különben nem szeret szólni, kihagyja a krónikák szerint onnan Svatoplukhoz küldött követség történetét és Álmos Erdélyben bekövetkezett halálát is. Nevezetes azonban, hogy Sz. István uralkodásának tárgyalásánál Gyulát »*de septem castris*« vezeteti »*in Hungariam*«, és hogy ugyanott megjegyzi »*adiuncto septem castris Pannonie*«, a mi kizárja, hogy az itt is említett hét vár más valamire vonatkozhatnék, mint Erdélyre.

Ezek után Kézainál egy oly passzus következik, mely egy más krónikánkban sincs meg:

---

várából, a septem castriból Erdélyre, Siebenbürgenre vont következtetésnek kell tulajdonítanunk. Abból, hogy Kézai világosan a Hung folyam mentét mondja a helynek, hol a magyarok Kievből jövet megállapodtak, hogy a Képes Krónika X. fejezetében is — jöllehet már Erdély mellett — e Hung folyó említették, következtethetjük, hogy Kézai forrása szerint is a magyarok északról jöttek az országba és a Hung folyótól vették Hungarus nevüket »*a quo quidem fluvio Hungari a gentibus occidentis sunt vocati*«, éppen, mint Anonymusban. A magyar nemzet tört. az Árpád-házi királyok alatt. Bp. 1893. II. 772—773. l.

¹⁾ Az etymológiát azonban nem igen vette Anonymus művéből, mert a két elbeszélés teljesen elüt; valószínűleg nem is ismerte Anonymus munkáját.

»Egressi ergo vexillis erectis¹⁾ cum uxoribus liberis et armentis, Danubium in Pest et in portu²⁾ Zub transierunt, ubi castrum quoddam circa Danubium, in quo erant milites Zvataplug³⁾ recollecti, qui fuere erepti per fugam, quando dominus ipsorum⁴⁾ interierat, expugnarunt, in quo quidem affinem Morot nimis vetulum, cum aliis perimentes, usque hodie fabulose,⁵⁾ Morot ipsum fuisse, asseruerant.« Hogy mi lehetett oka ezen Marótra való második kitérésnek, hogy Kézai ezt honnan vehette, azt megmagyarázni nehéz volna.⁶⁾ A legérdekesebb, hogy e kitérések egyike sem egyeztethető össze a hiteles történeti tényekkel.

Következik ezután a hét vezér — Anonymussal ellentétben — a többi krónikával egyezően.⁷⁾ Eltérés van azonban már a sorrendnél, és Kézai csak megtelepedésük helyét és a leszármazott nemzetségeket említi, míg a többi krónika, melyek mind megegyeznek, — csak a Pozsonyi Krónika adja a bennők meglevő alak rövid kivonatát, — ezt még mondai elemekkel bővítik. Az Árpádról szóló fejezet például hozza Álmos halálát (Erdélyben) és az egész fehér ló mondáját, míg Kézai viszont oly adatokat sző be, melyek amazokban nincsenek, így hogy Árpád a Turul nemzetségből való,⁸⁾ és hogy a ruthén havasokon át jöven be, először az Ung folyónál ütött tábort.⁹⁾ Rövidebb Kézainál a Szabolcsról (*Sobole*) és Gyuláról (*Jula*)

¹⁾ erectis om. K3.

²⁾ porta KM.

³⁾ Zuatoplugus KM. KP.

⁴⁾ illorum KM.

⁵⁾ fabulosi KM. KP.

⁶⁾ Szabó Károly ezt így magyarázza: Ezen mondát, Morótnak a Duna mellett, Szob vidékén fekvő bizonyos várban történt megöletéséről, a magyar nép bizonyosan az Esztergom vármegyében, Szobbal átellenben eső Maróth falu nevéből költötte. Kézai ford. 45. l. 3. jegyz.

⁷⁾ Árpád Zobole, Jula, Vrs, Cund, Leel, Verbulchu; a többiekénél: Árpád, Zoboley, Gyula, Cund, Leel, Werbulchu, Vrs. Anonymus — mint Marczali megjegyezte — egy generációval visszamegy: Álmos, Eleud, Cundu, Onud, Tas, Huba, Tuhutum.

⁸⁾ de genere Turul.

⁹⁾ Hic ergo Arpad cum gente sua Ruthenorum alpes prior perforauit, et in fluuio Vng primus fixit sua castra.

szóló szakasz is, mert az elsónél a többi krónika hozzáadja Csákvára alapításának mondáját, a másodiknál Géza fejedelem és Sarolta házasságát. Lélnél azonban Kézai bővebb, a mennyiben a többi krónika tudósításához még hozzáteszi »*tandem in partibus Nitrie sepius fertur habitasse*«, és bővebb Bulcsúnál is, a hol megint etymologizál: »*Pro eo enim Verbulchu est vocatus, quia cum avus eius in proelio Crimildino per Teutonicos*¹⁾ *fuisse interfectus, et id ei pro certo constitisset, volens recipere vindictam super eos, plures Germanos assari fecit super veru, et tanta crudelitate dicitur in eos exarsisse, quod quorundam quoque*²⁾ *sanguinem bibit, sicut vinum.*«

Hogy Kézait bántotta-e a bánhidi csata után Svatopluk legyőztetésének egy más módját elbeszélni, vagy a másik variatio szerzőjének volt-e oly rövid emlékező tehetsége, hogy megelékezve az előbb irottakról, nem látta, hogy a fehér ló mondájának beiktatása ellenmondás; hogy Kézai csupa következetességből említette itt, — hol a többi krónika a fehér ló mondáját adja, — ismét az Ungvárbán való megszállást, vagy a többi hagyta-e ki csupa következetességből, hogy a többi krónika toldotta-e be a Csákvára alapításának és Géza meg Sarolta házasságának történetét eszmetársítás útján, vagy Kézai hagyta-e ki, mint nem ezen korhoz tartozót — azt önmagából eldönteni legalább is merész. Azt azonban már valószínűnek tartom, hogy a Vérbulcsú etymológiát ő toldotta be, különösen mert már eddig is meggyőződünk, hogy nem idegenkedik az etymologizálástól.³⁾ Az eredetinek azonban e helyen is a bővebb szöveg variánsa látszik, pl.

Dum ergo capitaneus iste ⁴⁾ Arpad uteretur speciali quadam <i>dignitate</i> in Scythia, ⁵⁾ et hanc haberet ipsius generatio consuetudinem Scithica	... primus fixit sua castra eo, quod eius prosapia ista, pre ceteris Scyttie tribubus, prerogativa inestitur <i>dignitate</i> , ut exercitum precedit ⁶⁾
---	--

¹⁾ Theutonicos KP. Teuthonicos KM.

²⁾ quoque om KM. KP.

³⁾ Az Anonymusnál »*vir sanguinis*« c. 39.

⁴⁾ ille Cs.

⁵⁾ in Scythia dignitate S. BK.

⁶⁾ precedit om KM. KP.

legittima et probata, ut unus in
expeditione gradientibus debeat
anteire, in redeundo vero retro
cedere, ipse pro eo alios ¹⁾ capitaneos
in Pannoniam adeuntes fertur pre-
cessiss ²⁾ BK. S. BKK. T. B. K. Cs.

in eundo, retrograditur redeuntem.
KE. KM. KP. KH. K3.

és kétségtelen ez ott, a hol Kézai, minekutána azt mondta Árpádról, hogy »et in fluvio Vng primus fixit sua castra«, a Fehérvárnál történt megszállással kapcsolatban, átveszi a többi krónikákban is meglevő »Illeque locus primus descensus existit Arpad Ducis« passzust. Bizonyítéka ez ellenmondás annak, hogy az ungvári megszállás Kézai interpolációja, hogy Kézai itt is következetes akar maradni és ragaszkodik a Hung—Hungari etymológiához, melynek kedvéért már előbb elhagyta a Siebenbürgen etymológiát, s a melynek kedvéért most is elhagyja azon követség történetét, mely a többi krónikák szerint Erdélyből indult ki. Talán még Álmos halálát is azért hagyja el, mert ez Erdélyben következett be!

A Hung—Hungari etymologia ugyanis Kézai korában korszerű. IV. Béla alatt indul el az őshaza felkutatására Julián barát, ki visszatérése után le is íratja vándorlását rendtársával Richardusszal. Ez a leírás hivatkozik egy krónikára, melyből a szerzetesek megtudták, hogy a magyarok egy része visszamaradt az őshazában: »Inventum fuit in *Gestis Ungarorum christianorum*, quod esset alia Ungaria maior, de qua septem duces cum populis suis egressi fuerant, ut habitandi quererent sibi locum, eo quod terra ipsorum multitudinem inhabitantium sustinere non posset; qui cum multa regna pertransissent, et destruxissent, tandem *venerunt in terram, que nunc Ungaria dicitur, tunc vero dicebatur pascua Romanorum*, quam inhabitandum pre terris ceteris elegerunt, subiectis sibi populis, qui tunc habitabant ibidem«. A szerzetesek keresik is ez őshazát, de csak Ottó férközhetik közelébe, ő is visszajön segítségért, majd útjából visszatérve, a visszatérés utáni nyolczadik napon meghal.

¹⁾ alius P.

²⁾ processisse K. procedisse S.

Julián már most az ő útbaigazításai alapján indul útnak. Útja Bulgárián, Konstantinápolyon és a Fekete tengeren át, — tehát Erdély megkerülésével vezet Matricába (Tamarkája, Tumtarakánja, a mai Taman), s innen azután északkeletnek a Volga—Kama—Bjelaja vidékére. Innen azonban már a mordvinok földjén, Vladimiron és Ruthenián át jön vissza. Ránk nézve e leírásnak az Anonymushoz való rokonsága bir nagy fontossággal. A szerzetesek ugyanis már elindulásuk előtt ismertek egy Gesta Hungarorumot, de nem Ungvár felé indultak, hanem Erdély megkerülésével a Fekete tenger partjairól. Valószínű tehát, hogy forrásuk nem Ungvár felé irányította őket, hanem az Erdélytől keletre fekvő vidékekre. Akkor pedig az őket útbaigazító forrásmunka nem az Anonymus volt, hanem krónikáinknak és az Anonymusnak közös ősforrása.

Különben is — úgy látszik — nem Anonymus volt hatással Richardusra, hanem mindkettőre valamely harmadik forrás gyakorolt hatást, innen vehették mindketten a *pascua Romanorum* kifejezést is.¹⁾ Azután Anonymus szerint is a magyarok *ultra silvam Houos, versus occidentem* jöttek, *in terram Panonie*. Az *ultra silvam* Erdély régi neve, a *pascua Romanorum*, mely nevet Anonymus Pannoniára alkalmaz, pedig világosan Erdélyre mutat; erre vall a lakosok felsorolásának rendje is: Sclavi, Bulgarii et Blachii ac pastores Romanorum. Mindezek alapján valószínűnek tartom, hogy az Anonymus itt megváltoztatta forrását. Így terjedhetett el azután az a nézet, hogy a magyarok a vereczkei szoroson jöttek be, s ezzel együtt a Hung—Hungari etymologia is. Valószínű az is, hogy IV. László idejében ez a monda már annyira el volt terjedve, hogy Kézainak is számolni kellett vele s így vette be krónikájába.²⁾

És bizonyítja ezt még egy más adat is. Az ő magyar krónikát, melyből Richardus és Anonymus is merített, igen bőven felhasználta az 1235. körül író Albericus triumphantium apát is. Adatain világosan meglátszik, hogy szintén ezen

¹⁾ A *Pascua Romanorum* kifejezés is ekkor terjed el, emliti Julián és Anonymuson kívül *Spalatói Tamás* is. Schwandtner. III. 549. l.

²⁾ Sebestyén a Hung—Hungari etymológiát véli eredetibbnek. Honfoglalás mondái. II. 14—16. l.

ősforrásból valók; nála pedig hiába keressük a Hung—Hungari etymológiát, hanem ennek helyén megvan nála is a hét vezér mondája.¹⁾

A hét vezér elsorolása után áttér Kézai a kalandozásokra. Elmondja, hogy betörtek Cseh- és Morvaországba és legyőzték *Wratislav* fejedelmet, hogy *Karintiában* megölték *Eberhardot* és *Gottfriedet*, hogy *Konrád* császár haddal készült ellenök, de a Rómában kitört viszály visszatartotta; majd bolgárországi, lombardiai, német- és franciaországi pusztításait sorolja fel néhány szóval.

Ezután elmondja az augsburgi vereséget, *Lél* és *Bulcsú* menekülését, elfogatását és kivégeztetését, majd annak lehetősége ellen polemizál, hogy *Lél* megölte volna a császárt; »*que sane fabula verosimili adversatur et credens huiusmodi levitate mentis denotatur. Nam persone criminose ligatis manibus conspectui principum presentantur.*« E helyett más bosszúról tud, t. i., hogy a magyarok megölték a német foglyokat, és hogy egy másik elrejtett sereg rémítő vérengzést vitt véghez a német vitézek között. Ez a sereg azután kirabolta *Fuldát*, *Wormsnál* átkelt a *Rajrán* s *Franciaország*on és *Lombardián* át tért vissza. Ezóta azonban nem mertek betörni a nyugati országokba, mert Német- és Franciaország szövetkezett ellenök.

A Bécsi Képes Krónika és Budai Krónika családjai, mindjárt a legelején eltérnek ettől az előadástól: a vezérek után ugyanis bizonyítják, hogy nemcsak ez a két nemzetség volt, hanem mások is, mint az *Ákos*, *Bor*, *Aba* nemzetség, és mindezek »*non hospites, sed de Scythia* ²⁾ *descenderunt*«, és ezután polemizálnak, hogy a nép ajkán élő kifejezés »*septem hungari*« nem a honfoglalókra vonatkozik, hanem az augsburgi csatából visszatért hét magyarra, kiknek történetét bőven elmondják, s azután levonják a conclusiót »*constat itaque* ³⁾ *non tantum* ⁴⁾ *septem* ⁵⁾ *capitaneos Pannoniam con-*

¹⁾ Albericus Mon. Germ. SS. XXIII. ad. annum 957.

²⁾ Scythia BKK. S. K. Scithia S. Scitia BK. D. P.

³⁾ loco »*itaque*« habent »*ergo et manifestum est ex hoc*« BK. D.

⁴⁾ solum BK. D.

⁵⁾ VII. BKK. K.

questrasse, sed etiam alios nobiles, qui¹⁾ de Scythia²⁾ descenderunt³⁾.

Ehhez azután a Bécsi Képes Krónika családja hozzáteszi, hogy az augsburgi csatából visszatért hét magyar »*ob offensam huiusmodi Lazari⁴⁾ sunt vocati*«, a mit a Dubniczi Krónika is betold a közbeszúrás minden kétséget kizáró bizonyítékával.⁵⁾

Hasonló tárgyalási módot követ a Pozsonyi Krónika is: elmondja, hogy nemcsak a hét vezér foglalta el az országot, hanem más nemzetségek is, s itt a többi krónikák három nemzetségéhez még egy negyediket tesz: »*generatio Kaak*«, azután pedig mindjárt levonja a többi krónikákban is meglevő fentemlített conclusiot, de egyszersmind fel is sorolja a nemzetségeket: »*Wgud, Ed, Chaba, Torda, Kadicha, Werend, Wilchu, Zumbur, Leventha, Ompud, Mika, Chanad, Wunken, Othmar, Keny, Kelad*«.

E helyen tehát nem tárgyalja az augsburgi csatából visszatért hét magyar történetét, de tárgyalja azt a krónika végén, a Bazarád elleni hadjárat után, a hol semmi értelme, s a hová csak azért kerülhetett, mert a maga helyén kifejeztette az író; és Toldy a krónika kiadásában e paszust tényleg ide is toldja be.⁶⁾ A Pozsonyi Krónika különben az, mely a szent Lázár szegényei nevet is a legbővebben magyarázza meg.⁷⁾

Mindez azonban Kézainál hiányzik. Szerény véleményem szerint Kézai hagyhatta ki. Úgy látszik, nem a vezérek hetes száma adott alkalmat a *septem castra* = Siebenbürgen etymológiára, hanem fordítva, a »*septem castra*«-t hozták kapcsos-

¹⁾ loco »*qui*« habent »*quam plures simul cum illis*. BK. D.

²⁾ Scytia BKK. K. B. Scitia P. BK. D. Scithia S.

³⁾ descendisse BK. és D. V. ö. E. Dümmler igen erőltetetten akarja kimutatni, hogy a hét vezér mondája a másik hét magyarra vezethető vissza. Nachrichten v. d. k. Gesell. der Wissenschaften. Göttingen, 1868. 365—375. l.

⁴⁾ Kazay K.

⁵⁾ Századok 1899. 254. l.

⁶⁾ ed. Chron. Poson. p. 24.

⁷⁾ A hét menekült s a Sz. Lázár szegényeire vonatkozólag v. ö. Sebestyén becses fejtegetéseit. Honfoglalás mondái. II. 53. l. és I. 123—148. l.

latba a hét vezérrel, a mi ellen azután krónikáink e helyen protestálnak »*constat itaque non tantum septem capitaneos Pannoniam conquestrasse*«, említve kívülök még másokat is. Kézainak azonban nincs szüksége erre a protestálásra, mert ő elejétől fogva elejtette ezt a már régi etymológiát, s azt egy újabb keletűvel cserélte fel.

A mi pedig a többi krónikákban ezután következik, az advenák felsorolása, az Kézainál más helyen, az első appendixben van meg.

Az advenák felsorolása után a többi krónika is rátér a rabló hadjáratok tárgyalására és ugyanoly sorrendben, de kissé bővebben tárgyalja azokat, mint Kézai. Csak a Pozsonyi Krónikában hiányzik e rész teljesen. Midőn azonban a krónika a Franciaországból való visszatérést s az útközben, Bajorországban vívott csatát mondja el, akkor Kézai ismét önálló részt told be: »*ubi capitur Hertnidus*¹⁾ *Suaurchumburg imperatoris mariscalcus*,²⁾ *id est militie sue princeps et alii*³⁾ *quam plures nobiles*⁴⁾ *cum eodem et licet inestimabilem pecuniam pro redemptione*⁵⁾ *eorum tradidissent, ante Ratisponam*⁶⁾ *in signum positi sagittis crudelissime civibus in muro stantibus et admirantibus, perforantur, et sic tandem cum victoria et preda maxima*⁷⁾ *ad propria reuertuntur*.

Nagyobb eltérés van az augsburgi csata leírásában is: Kézainál Lél és Bulcsú hajón menekül és Ratisbonánál fogják el, míg a többi krónika szerint a küzdelemben esnek fogságba. A többi krónika hozza a foglyok szembesítését a császárral és a híres kürtjelenetet is. Kézai ez ellen polemizál és a rab-ságban levő németek lemészárlásával helyettesíti azt.

A *fuldai* kolostor elpusztítása után megint jóval bővebb a többi krónika, a mennyiben hozzák amaz adatot, hogy a magyarok megölték *Ekhardt* és *Berthold* hercegeket, továbbá *Metz*, *Trier* és *Achen* környékének elpusztítását.

¹⁾ Hertindus KH.

²⁾ marischaltus KM. mariscaltus KP.

³⁾ alie KM.

⁴⁾ nationes KM. KP.

⁵⁾ redemptione KM.

⁶⁾ Ratisbonam KM.

⁷⁾ mixta KM. KP.

Viszont Kézainak azon paszusáról, hogy »*Postquam vero Lel et Bulchu, ut superius est narratum, interiissent,*¹⁾ *exercitus siluit non intrans ulterius in Germaniam, nam Francia et Germania vnanimiter*²⁾ *concordantes, simul in unum adunati, venientibus Hungaris deberent resistere usque vitam. Propterea Hungari in Alemanniam*³⁾ *usque tempora regis Stefani semper ire dubitabant, ne gens occidentis eos inuaderet simul adunata*«, megint a többi krónikának nincs tudomása.

A kalandozások utolsó momentumát, a görögországi hadjáratot és a Botond-mondát meglehetősen egyöntetűen mondják el, némely részletet az egyik, másokat megint a másik változat színezvén ki kissé bővebben. Így Kézai kissé körülményesebben írja le az óriás küzdelmét Botonddal, és azt állítja, hogy az adó megtagadása után *Taksony* parancsolta meg az ország elpusztítását; míg a többi krónika viszont azt tudja, hogy *Opur* vezér parancsolta meg Botondnak, hogy zúzza be az aranykaput, és hogy az ezen ütött rés oly nagy volt, hogy egy öt éves gyermek átmehetett rajta, és ugyancsak a bővebb változat tudósít pontosabban az óriás és Botond szavairól is, melyeket oratio rectában hoz Kézai oratio obliquájával szemben.

A kalandozások korának ez a tárgyalása különben nélkülözi a szilárd historiai alapot, s nem egyéb néhány tényleg megtörtént esemény halvány, elfakult emlékezetének összekuszálásánál és megelevenítésénél a népi fantázia segítségével. *Ekhardt* és *Berthold* megöletése például *Regino* krónikájának helytelen interpretálásán alapszik, a mennyiben *Regino* folytatója a magyarok betörése után említi *Erchanger* és *Berthold* kivégeztetését.⁴⁾ Az egész Botond-monda egy bevándorolt német advena körül képződött;⁵⁾ az aranykapu bezúzásának

¹⁾ introissent KM. interissent KP.

²⁾ imaniter KM.

³⁾ Alamanniam KE. KM. KP.

⁴⁾ Ungarii per Alamanniam in Alsatiam et usque ad fines Lothariensis regni pervenerunt. Erchanger et Berthold decollantur. Cont. Regionis. ad. a. 917. cf. Ann. Quedlinburgenses.

⁵⁾ Marcali Kútfők. 67. l. Eckardus Aureacensis ad. a. 1101. Lambertus Hersfeldensis ad. a. 1061.

története pedig egy lengyel monda átültetése.¹⁾ S a mi az időrendet illeti, az a legteljesebben fel van forgatva.

Teljesen hiábavaló térfecsérelés is volna e helyen összeállítani a német annalisták helyi jellegű följegyzéseiből a magyarok németországi kalandozására vonatkozó adatokat. Nekünk, kiket ezen elbeszélés keletkezése és főleg az egyes krónikák elbeszéléseinek egymáshoz való viszonya érdekel, — *Reginot*, kinek hatása az elbeszélésre nyilvánvaló — és *Anonymust*, ki ép itt mutat nagyobb rokonságot Kézaival és a többi krónikával — kell behatóbb vizsgálat alá vennünk. Regino szolgáltatja krónikáink ezen egész részéhez az alapot, és Anonymus felvilágosít bennünket arról, hogy az ősforrás mily terjedelemben használta fel *Reginot*.

Anonymusnak nincs tudomása a cseh és morva hadjáratról, de említi már *Karinthia* elpusztítását; igaz, hogy csak röviden. *Konrád* császár²⁾ készülődéseit és a bolgárországi betörést szintén hiába keressük nála; de megvan benne az olasz hadjárat két nagyobb bővítéssel, különben pedig majdnem szóról szóra a többi krónikákkal egyezően.

Ebből tehát világosan kitűnik, hogy Kézainak már a bővebb szöveg alapján kellett dolgoznia, és hogy a bővebb szövegezés nem lehet Kézai önkényes kibővítése, mert ez esetben nem egyeznék szóról szóra Anonymussal. Még világosabbá válik ez, ha tekintetbe vesszük, hogy Anonymus szövege itt szolgailag követi *Reginot*, annyira szolgailag, hogy az ez után következő, de ezekkel össze nem függő *István gróf* megöletéséről szóló történetet is közli.³⁾ A négy szöveg összehasonlításából kitűnik, hogy miként fogy fokról-fokra az eredeti szöveg.⁴⁾

¹⁾ Bátor Boleszló vágta be kardjával Kiev aranykapuját. *Marzali*. id. mű. 69. l. *Pertz*. *Mon. Germ. SS.* IX. 402. l. *Monum. Polon.* II. 279 és 483. l. V. ö. még *Sebestyén* id. mű. II. 153—168. l. a ki ellenkezőleg a lengyel mondában lát magyar befolyást.

²⁾ *Konrád* császár csak több mint egy évtized után került a trónra.

³⁾ *Anonymus* c. 55.

⁴⁾ Már *Heinemann* írja: »Eine direkte Benützung des Regino in diesen Geschichtswerken (*Kézai* és a többi krónika) ist indessen wohl ausgeschlossen, da die meisten Reginostellen in den Chroniken des Kéza und seiner Nachfolger einen unverkennbaren Zusammenhang mit dem *Anonymus Belae regis notarius* aufweisen.« *Neues Archiv*. 1888. XIII. k. 67. l.

Regino ad. a. 901.:

Anno dominice incarnationis DCCCXI. gens Hungarum Longobardorum fines ingressa, caedibus, incendiis ac rapinis crudeliter cuncta devastat.

Cuius violentiae ac beluino furori cum terrae incolae in unum agmen conglobati resistere conarentur, in miserabilis multitudo ictibus sagittarum periit, quam plurimi episcopi et comites trucidati sunt. Liudwardus episcopus Vercellensis ecclesiae, Caroli quondam imperatoris familiarissimus et consiliarius a secreto, assumptis secum opibus atque incomparabilibus thesauris, quibus ultra, quam estimari potest, habundabat cum effugere eorum eruentem ferocitatem omnibus votis elaboraret, super eos inscius incidit ac mox interfici-

Anonymus. c. 53.:

Et per Forum July in marchiam Lombardie venerunt, ubi civitatem Paduam cedibus et incendiis et gladiis et rapinis magnis crudeliter devastaverunt. Ex hinc intrantes Lombardiam multa mala facere ceperunt. Quorum violentie ac belluino furori, cum terre incolae in unum agmen conglebate resistere conarentur, tunc innumerabilis multitudo Lombardorum per Hungaros ictibus sagittarum periit quam plurimis episcopis et comitibus trucidatis. Tunc Lutuardus episcopus Uercellensis ecclesie vir nominatissimus, Caroli minoris, quodam imperatoris familiarissimus amicus ac fidelissimus consiliarius a secreto, hoc audito, assumpsit secum opibus atque incomparabilibus thesauris, quibus

A BKK. és BK. családja:

Postquam autem memorata regnauerunt per Forum Julii¹⁾ usque in²⁾ marchiam Longobardie³⁾ intraverunt ubi civitatem Paduam⁴⁾ igne, ac gladio consumpserunt.⁵⁾ Ex hinc intrantes Lombardiam⁶⁾

Lynthar⁷⁾ Vercelline⁸⁾ civitatis⁹⁾ episcopum, imperatoris Karoli¹⁰⁾ conciliarium¹¹⁾ fidissimum¹²⁾ occidentes ex ipsius ecclesia

Kézai:

Tempore iterum alio per forum Julii intrant Lombardiam, ubi

Luitardum Vercellene civitatis episcopum, imperatoris Caroli¹³⁾ conciliarium fidissimum occidentes ex ipsius ecclesia

1) July S. T. B. K. D.

2) ad B. K.

3) lombardie S.

4) Paduam K. T.

5) consumpserunt BK. D. Cs.

6) Longobardiam BK. D.

7) Linthar BK. BKK. P. K.

8) Vencelline K.

9) civitates S.

10) Caroli BK. Cs. Karoli T.

11) conciliarium S.

12) fidissimum S. fidelissimum Cs. B.

13) Caroli KE. KH. K3.

tur; opes quae secum ferebantur diripiuntur.	ultra quam estimari potest habundabat, cum omnibus votis effugere laboraret eorum cruentam ferocitatem, tunc inscius super Hungaros incidit et mox ab eis captus interficitur et thesaurum existimationem humanam transcendentem, quem secum ferebat, rapuerunt.	thesaurum ¹⁾ maximum ²⁾ rapuerunt.	thesaurum maximum ²⁾ rapuerunt.
--	--	--	--

Hasonló, de már nem oly szoros viszonyban áll e négy szöveg Kézai következő fejezeténél is:

<i>Continuatio Reginonis:</i>	<i>Anonymus c. 54:</i>	<i>A BK. és BKK. családja:</i>	<i>Kézai:</i>
DCCCCVII. <i>Bavarum cum Ungariis congressi multa caede prostrati sunt...</i>		Post hec decem annis repausantes anno undecimo ⁴⁾	Post hec <i>Saxoniam, Turingiam, Sueviam</i> Reno ¹²⁾
DCCCCVIII. <i>Ungarii iterum terminos transgressi Saxoniam et Turingiam vastaverunt.</i>	Deinde <i>Lotingiam et Alemanniam</i> devastaverunt.	<i>Saxoniam, Turingiam, Sceviam, Francosque orientales</i> id est, ⁵⁾ Burgundos demoliti ⁶⁾ in <i>confiniis</i> ⁷⁾	circa Moguntiam transpassato, <i>orientalem Franciam</i> et Burgundiam demoliti, ecclesias etiam plures destruxerunt et cum Renum ¹⁴⁾ in Constantia in reditu pertransissent et cum maximo ¹⁵⁾ honore venissent
DCCCCVIII. <i>Ungarii Alamanniam ingressi sunt.</i>	<i>Francos quoque orientales in confinio Franconie et Bavarie, multis milibus eorum cesis, ictibus</i>	<i>Bavarie, ultra castorum Abah,</i> ⁸⁾ circa ⁹⁾ Danubium Alemanorum ¹⁰⁾ exercitus ipsos in reditu oneratos ¹¹⁾ inuaserunt ex abrupto, ¹²⁾ quos Hungari in fugam	<i>Bavariam, circa castum Abah Alama-</i>

¹⁾ thesaurum S. thesaurum BKK. B.

²⁾ magnum K.

³⁾ mixtum KM. KP.

⁴⁾ XI. Cs. K.

⁵⁾ id est om. Cs.

⁶⁾ demolliti D.

⁷⁾ confinibus K.

⁸⁾ Abach Cs. Aba K. Abuch B.

⁹⁾ citra BKK. T.

¹⁰⁾ Almanorum BK. D. Cs.

¹¹⁾ honeratos BKK. S. oneratos in reditu BK. D.

¹²⁾ obbrupto S. obrupto BKK. T. B. obrupto Cs.

¹³⁾ Rheno KM. KP.

¹⁴⁾ Rheno KM. KP.

¹⁵⁾ mixto KP.

liter aut victi, aut fugati sunt.

DCCCCXII. Ungarii iterum nullo resistente *Franciam* et *Turingiam* vastaverunt.

sagittarum in turpem fugam converterunt. Et omnia bona eorum accipientes ad ducem Zaltam in Hungariam reversi sunt.

turpiter converterunt, cesis¹⁾ multis militibus²⁾ ex eisdem.³⁾ In quo quidem conflictu ex Hungaris⁴⁾ tria milia⁵⁾ virorum perierunt, qui vero evaserunt ad propria redeuntes annis sedecim⁶⁾ immobiliter in Hungaria permanserunt.

nicius exercitus ipsos invadit ex abrupto, quibus viriliter resistentibus, proelio confecto,⁷⁾ Teutonici⁸⁾ sagittis devincuntur.

Ebből a kissé bonyolultabb viszonyból kitűnik, hogy Anonymus nem directe használta Reginot vagy contiunatorát, — különben nem említéné Lotharingiát és Alemanniát, — hanem valószínűleg azon magyar ősforrás révén, melyet Kézai és a többi krónika is használt.

Kitűnik továbbá az, hogy Kézai nem a Budai Krónika, vagy a Bécsi Képes Krónika valamelyik megállapodott alakjából merített, hanem csak *ezek forrásából*, mert csak így magyarázható az, hogy Anonymus-szal egybehangzóan a nyilaknak tulajdonítja a magyarok győzelmét, a mit a többi krónika nem említ.⁹⁾

Világos az is, hogy *Kézai szűkszavúan kivonatolta azt a forrást*, melyet a Budai Krónika családja az eredetihez hívebben ragaszkodva írt át, a mire utal az is, hogy Kézai a most említett helyen Anonymus-szal egyezik abban, hogy a nyilaknak tulajdonítja a győzelmet, a mi azonban ezzel kap-

¹⁾ cesis K.

²⁾ militibus BK. D. Cs. T.

³⁾ iisdem K.

⁴⁾ Vngaris BKK.

⁵⁾ millia Cs. K.

⁶⁾ sexdecim S. XVI. B.

⁷⁾ confecti KP.

⁸⁾ Theutonici KP. Teuthonici KM.

⁹⁾ V. ö. Aus Regino können Kéza und der spätere Chronist also nicht geschöpft haben. Ebenso aber ist eine Benutzung des Anonymus zurückzuweisen . . . dem Anonymus, Kéza und der Chronik des 14. Jahrh. lag eine gemeinsame Mittelquelle, welche die Chronik des Regino ausschrieb, zu Grunde. Heinemann Neues Archiv. 1888. XIII. k. 68. l. Ugyanily értelemben ír Rademacher is. Forschungen XXV. 394. l.

csolatban Anonymusnál áll (multis milibus eorum cesis... in turpem fugam converterunt), azt kihagyta, noha a krónikákban megvan, (in fugam turpiter converterunt cesis multis millibus ex eisdem). Kihagyta továbbá Kézai az »ubi civitatem Paduam« és a »francosque orientales« szavakat is, melyek szintén megvannak Anonymusnál is és a krónikákban is.

Mint ránk nézve kevésbé fontos következményeket, megemlíthetjük még, hogy Anonymus szintén nem tartotta meg a maga teljességében a közös ősforrás eme helyeit, különben nem hiányzanának belőle a Reginonál, Kézainál s a többi krónikákban egybehangzóan meglevő »Saxoniam, Turingiam« szavak; továbbá, hogy már az ősforrás megváltoztatta Regino szövegét, így került pl. krónikáinkba az »ubi civitatem Paduam«; hogy Anonymus Reginoval inkább egyezik, mint a többi krónika; végre hogy Kézai és a bővebb krónikák szorosabb kapcsolatra mutatnak Anonymus-szal szemben.¹⁾

A Budai és Bécsi Képes Krónika változata itt különben érthetetlen, mert daczára annak, hogy a magyarokat állítják győzőknek, mégis azt mondják, hogy, a kik meg nem haltak, megfutottak és tizenhét évig békén maradtak Magyarországon. És ép oly nehéz volna eldönteni, hogy a Kézainál e fejezet végén levő »Hertnidus de Suaurchumbure« megöletéséről szóló kitérés honnan való, és hogy került e helyre.

Az augsburgi csata leírásánál is egy igen határozott adatunk van arra, hogy Kézainak már ismernie kellett a bővebb szövegezést, — rámutatott erre már Toldy — t. i., hogy polemizál a vezérek kivégeztetéséről szóló monda ellen.²⁾

¹⁾ Hogy az ez ellen esetleg felhozható ellenvetést: vajjon nem származott-e a bővebb szöveg Kézai és Anonymus összetételéből? mindjárt elhárítsam, utalok arra, hogy a magyarok bejövetelének évszáma 889, (888), nem származhatik sem Anonymustól (884), sem Kézaitól (872), hanem csak közvetlen Reginotól (889).

²⁾ Marczali: Kútfők 45. l. Toldi ed. Chronicon Poseniense. Pestini 1852. praef. XIII. l. Heinemann itt azon véleményen van, hogy a Lehel kürtjéről szóló monda nem volt az ősforrásban és hogy Kézai csak a nép ajkán élő monda ellen polemizál, de ezt nem tartom valószínűnek. Tény, hogy ez népmonda, de az nincs kizárva, hogy az ősforrásban ne lett volna népmonda, sőt vannak bizonyítékaink rá, hogy volt, hogy mást ne említsek, a Botond-monda, melyről Heinemann azt mondja: »der Hinweis

Hitelességi szempontból azonban a legkülönösebb annak a bosszuló csatának az említése, mely Kézainál s a többi Krónikákban is megvan. Megadja azonban ehhez a magyarázatot a Budai Krónika és a Bécsi Képes Krónika családjához tartozó codexek toldaléka *Erchanger* és *Berhtold* haláláról.

Regino continuatorja ugyanis a 913-ik évnél írja: »*Ungarii partes Alamanniae vastaverunt, et iuxta In fluvium Bawariis et Alamannis occissi sunt*«. Az ősforrás írója ehhez kötötte a népi hagyomány alapján tárgyalt, 42. évvel később lefolyt augsburgi ütközetet, és azután ugyancsak Regino continuatorának a 915. és 917-ik éveknél említett adatai¹⁾ alapján írta meg a bosszuló hadjárat történetét: *Fulda elpusztulását, Erchanger és Berhtold halálát*. Ezt bizonyítja az is, hogy Anonymus itt is a többi krónikával és Reginoval egybehangzóan tudósít ezekről az eseményekről. Álljon itt még ez az összehasonlítás:

<i>Regino :</i>	<i>Anonymus :</i>	<i>BKK. és BK. családja :</i>	<i>Kézai :</i>
DCCCCXVII. Ungarii per Alamanniam in Alsatiam et usque ad fines Lothariensis regni	Alemaniam ac Saxoniam et regnum Luthariense igne et gladio consumperunt et Erchange-	<i>Reno</i> transpassato Lotoringensem ducatum igne et gladio vastaverunt, ubi circa Strozburg ²⁾ in	Et post hoc tota Svevia demolita, Renum ³⁾ Wormatie transierunt, ibique duos duces scilicet ⁴⁾

auf die Quelle aus welcher diese Erzählung dem Anonymus zuffloss, nämlich die Volkssage, (ist) zu deutlich, als dass man aus dem Grunde weil die späteren Chroniken dieselbe Sage erwähnen, schliessen dürfte, der Anonymus beruhe trotz seiner ausdrücklichen gegentheiligen Versicherung doch auch hier auf der ihm und der Chronik von 1330 gemeinsamen schriftlichen Vorlage«, a mi teljesen tarthatatlan; az ősforrást és mondat nem lehet teljesen elválasztani. V. ö. Heinemann Neues Archiv. 1888. XIII. k. 69. l. Rademacher szerint e hely nem bizonyít semmit; »Denn wenn sich auch in der Chronik von 1358 die Auffassung findet, gegen die Kéza kämpft, so folgt daraus noch nicht, dass er jene vor sich gehabt, sondern nur, dass das Geschichtchen sich in der ältesten Chronik fand«... csakhogy Rademacher mindig elfelejti, hogy ép erről van szó. Forschungen z. deutsch. Gesch. XXV. 382. l.

¹⁾ Regino ad. an. DCCCCXV. Ungarii totam Alamanniam igne et gladio vastaverunt, sed totam Turingiam et Saxoniam pervaserunt et usque ad Fuldam monasterium pervenerunt. Cf. Anonymus c. 55.

²⁾ Strozpurc A. BK. Strozpurc D. Straspurc Cs. B. Strozburgh K. — que in Latino dicitur Argentina add. BKK. T. B. Cs. K.

³⁾ Rhenum KP. KM.

⁴⁾ seu KE. KP. K3.

pervenerunt. *Erchanger* et *Berchtold* decollantur.

(Ad. an. 932. Ungarii... iuxta *Wormatiam* *Rheno* transito...)

és:

DCCCCLIV. Ungarii ducentibus inimicis regis in quadagesima, *Rheno* transito, pervadentes Galliam inaudita mala in ecclesias Dei fecerunt et per Italiam redierunt.

rum et *Bertoldum* decollaverunt.

Universam quoque Galliam atrociter affligentes, ecclesias dei crudeliter intrantes spoliaverunt. Inde per abrupta *Senonensium*, per populos aliminos ferro sibi viam et gladio aperuerunt.

quodam prelio *Eckhardum*,¹⁾ ducem *Lotharingie*²⁾ et *Pertoldum*,³⁾ ducem *Brabantie*,⁴⁾ qui ei venerat in auxilium, captivantes decollaverunt.⁵⁾

Inde vero Galliam atrociter affligentes,⁶⁾ crudeliter⁷⁾ in ecclesiam⁸⁾ dei servientes,⁹⁾ *Metense*¹⁰⁾ *Treverense*¹¹⁾ et *Aquisgranense*¹²⁾ territoria¹³⁾ igne devastarunt.¹⁴⁾ Deinde per abrupta *Montium Senonensium*,¹⁵⁾ per populos eterni Martis viam sibi gladio¹⁶⁾ aperi-
entes,¹⁷⁾ paraverunt.

Lotharingie et *Svevie*, cum maximo¹⁸⁾ exercitu contra eos venientes invenerunt. Quibus devictis et fugatis...

... tandem Franciam intraverunt, ubi christianis et cenobitis persecutio valida facta est per eosdem. Exinde autem egressi... sibi viam preparando.

mely szintén az előbbi összehasonlításokból levont következtések mellett szól.

A honfoglalás és a kalandozások korának története tehát megerősíti azt, mit Kézainak a többi krónikához való viszonyáról a hűnhistória tárgyalásánál mondtam. A bővebb szövegnek a Kézaiéból való keletkezése lehetetlenség; Kézai szö-

¹⁾ Ecardum S. Eckardum BKK. Echardum T. Cs. B. Othardum K.

²⁾ Lotoringe BKK. Lotolingie K.

³⁾ Percoldum S. Partoldum Cs. Bertoltum K.

⁴⁾ Barbancie S. BKK. T. Cs. K. B.

⁵⁾ decollauerunt BKK. T. Cs. B. K.

⁶⁾ affligentes atrociter T.

⁷⁾ crudeliterque D.

⁸⁾ ecclesia BKK. T. B. Cs. K.

⁹⁾ servientes Cs.

¹⁰⁾ Metenseque S. BKK. B. T. Cs. K.

¹¹⁾ Trevirensis K.

¹²⁾ Aquigranense BKK. B.

¹³⁾ territorium S.

¹⁴⁾ deuastantes S.

¹⁵⁾ Senone siue S. Sevoniensium Cs. Senoniensium BKK. T. B.

¹⁶⁾ gladio om. B.

¹⁷⁾ apparentes T.

¹⁸⁾ mixto KP. KM.

vegének keletkezése csak a bővebb textus alapján magyarázható meg; bizonyítják ezt mindenek felett a Regino és Anonymus krónikáival való összehasonlítások.

De ugyanilyenek kellett lennie a viszonyoknak azon részeknél is, a hol Regino hatása nem mutatható ki; bizonyítja ezt a Lél és Bulcsú haláláról szóló monda elleni polemizálás, valamint az Árpád vezérről szóló fejezet megmásítása által előállott ellentmondás is.

Nem lehetett azonban Kézai forrása a bővebb szövegezésű ma ismert krónikák egyike sem, minthogy találtunk oly szavakat, melyek azokban nincsenek meg, melyek azonban oly feltűnő hasonlatosságot mutatnak Anonymussal, hogy fel kell tételeznünk, hogy az ősforrásban is benne voltak.

És Kézai itt is körülbelül azt az eljárást követi, mint a hűnhistóriánál: egyszerűbb és rövidebb szöveget ad, egyes helyeket kihagy, néha azért, mert felfogása szerint lehetetlenséget tartalmaznak. E mellett azonban néha önállóan bővít is, így a *Suaurchumbure Hertnid* megöletéséről szólva, és az augsburgi csata utáni megjegyzésnél is.

d/ Szent István uralkodása.

Quantitative nagyobb eltérések vannak már *Szent István* uralmának tárgyalásánál. Mielőtt azonban erre rátérek, még egy pár szót kell szólnom az előbbi fejezet utolsó mondatáról is. Kézai itt ugyanis azt írja, hogy ezeket művelték a magyarok »*usque ad tempora ducis Geiche*«, a minek helyén a többi krónikában »*usque ad tempora Toxun¹⁾ ducis*« áll. És e szerint válik kétfelé aztán a Szent Istvánról szóló fejezet eleje is:

Porro Toxun²⁾ genuit³⁾ Geycham et Michaellem. Michael vero genuit Caluum⁴⁾ Ladizlaum⁵⁾ et Va-

Anno vero dominice incarnationis nongentesimo sexagesimo septimo Geicha dux divino premoni-

¹⁾ Toxuni D. Toxini Cs. Toxym P. Toxon B.

²⁾ Toxon B. Toxim Cs. T.

³⁾ genuit add. D.

⁴⁾ Calum S.

⁵⁾ Ladislaum T. B. Cs. K.

zul.¹⁾ Geycha vero divino premonitus oraculo anno dominice incarnationis ²⁾ DCCCCLXIX ³⁾ quemadmodum in legenda beati ⁴⁾ Stephani regis scriptum est, genuit ⁵⁾ sanctum ⁶⁾ Stephanum regem ⁷⁾ ex Sarolth ⁸⁾ filie Gyula.⁹⁾ BK. S. BKK. T. B. Cs. K. D. nagyjában P. is.

tus oraculo genuit secundum regem Stefanum. Michal vero frater ¹⁰⁾ Geiche genuit Vazul et Zar Ladislaum. KE. KM. KP. KH. K3.

A bővebb szöveg eredetiségének bizonyítéka itt, hogy Kézai bár elhagyta a fejezet éléről a genealogiát, Sz. István születésének említése után mégis szükségesnek tartja megemlíteni Géza testvérének, Mihálynak gyermekeit is.

Kézai azután kihagyta a legendára való hivatkozást is. A »*secundum regem Stephanum*« kitétel e helyett: »*sanctum regem Stephanum*« pedig és az évszám hibás lemásolása újabb eclatáns bizonyítékai a Kézai-szövegek romlottságának.

Ezek után pedig Kézai egész röviden tárgyalja István uralmát, csak néhány szóval említve, a mi a többi krónikákban egész fejezetet tesz ki, de mégis úgy, hogy a bővebb textusból való keletkezés szemmel látható:

Sanctus namque rex Stephanus coronatur,¹¹⁾ et tandem *duce Cupan*¹²⁾ interfecto, *Jula avunculo suo cum uxore et duobus filiis*, de

Postquam . . . . . coronam . . . est adeptus . . . (37)¹³⁾

. . . Vecellinus¹⁴⁾ comes¹⁵⁾ interfecit Cupan ducem . . . (36) . . .

¹⁾ Vasul Cs. Wasul B.

²⁾ domini add. S.

³⁾ nongentesimo sexagesimo nono. BKK. T. K. Cs. Nonagesimo LX nono B. DCCCCLX nono BK. D.

⁴⁾ sancti BK. D.

⁵⁾ genuit add. D.

⁶⁾ S K. Cs.

⁷⁾ regem Stephanum B.

⁸⁾ Sarolt Cs.

⁹⁾ Gyulo. S. Gyule BK. D. Gyula K. B.

¹⁰⁾ eius add. KM. KP.

¹¹⁾ coronatus KM. KP.

¹²⁾ Cupan KM. KP.

¹³⁾ E fejezetszámokat a BKK. Toldy-féle kiadása szerint idézem.

¹⁴⁾ Vcelinus S. Vecellinus BK. D. Velinus BKK. T. Velinus Cs.

B. Velirius K.

¹⁵⁾ comes om. K.

septem ¹⁾ castris in Hungariam adducto et adiuncto septem castris Pannonie.

Post hec cum *Kean Bulgarorum duce et Sclavorum* preliatus est quo devicto de ipsius thesauro beatissime virginis ecclesiam de Alba ditare ²⁾ non omisit, quam fundasse perhibetur.

Postquam autem magnificavit dominus manum suam cum beato ³⁾ rege Stephano, subiecitque eius dominio multarum gentium nationes, statuit pompis huius seculi deposito regni diademate, renunciare, deque solius servitio, exterioribus curis expeditus, deditus esse. KE. KM. KP. KH. K3.

contra proavunculum ⁴⁾ suum nomine Gyula ⁵⁾ qui tunc temporis totius ultra siluam ⁶⁾ regni gubernacula possidebat . . . cepit Gyulam ⁷⁾ ducem cum uxore et duobus filiis suis et in Hungariam transmisit . . . regnum eius . . . Hungarie adiunxit (37).⁸⁾

Post⁹⁾ hec ¹⁰⁾ autem ¹¹⁾ movit exercitum ¹²⁾ super ¹³⁾ Kean ducem Bulgarorum et Sclavorum . . . Ducem . . . devicit ¹⁴⁾ et occidit et . . . copiam thesaurorum . . . accepit . . . Ex hac . . . gaza . . . Albensem basilicam, quam ipse fundaverat . . . ditavit (38).

Postquam autem magnificavit dominus misericordiam suam cum beato rege ¹⁵⁾ Stephano vertendo dorsa regum in fugam a facie gladii eius, principatus et ¹⁶⁾ potestates subiciendo omnium exterarum nationum circum adiacentium . . . statuit, ut omnibus pompis mundane glorie calcatis et temporalis ¹⁷⁾ regni diademate deposito, solius dei servitio semetipsum manciparet ¹⁸⁾ et ab exterioribus curis expeditus contemplativam vitam . . . perageret (41) BK. S. A. BKK. T. B. Cs. K. D.

Folytathatnám az összehasonlítást; az eredmény végig ugyanegy, de sem célom nem lehet, sem a hely szűke nem

¹⁾ 7 KM. KP.
²⁾ dicare KE. KM.
³⁾ B KH. K3.
⁴⁾ avunculum BKK. T. B. Cs. K.
⁵⁾ Gyulam S. BKK. T. Cs. Gyulam B. K.
⁶⁾ Ultrasilvani K. Transilvani BK. D.
⁷⁾ Gyulam B. K.
⁸⁾ Itt kezdődik az A.

⁹⁾ Posth A.
¹⁰⁾ hec om. A.
¹¹⁾ autem om. BK. D.
¹²⁾ suum add. Cs.
¹³⁾ contra K.
¹⁴⁾ deuenit K.
¹⁵⁾ rege om. BK. D. Stephano rege K.
¹⁶⁾ atque A. S.
¹⁷⁾ temporalis BKK. T. Cs.
¹⁸⁾ mancipari S.

engedi, hogy a két szöveget összeállítva lenyomtassam. A mit elérni akartam, ezzel is elérhettem, hogy t. i. az olvasó lássa, mily feltűnő Kézai szövegének egyezése a bővebb szövegezés kifejezéseivel. Azt pedig senki sem fogja állítani, hogy ha egy rövidebb szövegből egy bővebbet csinálnak, — adatokban annyira bővebbet, mint a milyenről itt szó van, — hogy akkor figyelni fognak arra, hogy a rövid szövegben meglevő szavakat hosszú sorok, sőt egész fejezetek betoldása után is megtartsák. Ismét újabb bizonyítékát nyertük tehát annak, hogy *Kézai excerptum* egy ősforrásból, melyhez mai codexeink közül, — mint később bizonyítani fogjuk, — a Sambucus- és Acephalus-codex ¹⁾ áll még legközelebb.

Kézai a fentemlítették után elmondja Imre halálát, Vazul megvakítását, Endre, Béla, Levente menekülését és Szent István halálát. A többi krónika ugyanezen sorrendben egyöntetűen mondja el az eseményeket, csak hogy sokkal bővebben. Egyedül a Pozsonyi Krónika adja e szövegnek kivonatát, mely azonban mégis jóval bővebb, mint Kézaié és az eseményekben is különbözik tőle. A többi krónikákban meglevő fejezetek közül Kézaiiban csak a budai egyház építése és az *incidentia* czímen tárgyalt természeti tűnemények nincsenek meg, melyek már az Annales Altahensesből vannak átvéve.²⁾

A Kézai előtt fekvő ősforrás használta e résznél *Sz. István* és *Sz. Imre legendáit* is, bár bővebb kiaknázásukba nem bocsájtkozott, sőt nem is akart bocsájtkozni.³⁾ Hogy azonban Kézai előtt már az a szöveg feküdt, mely ezen legendákat használta, bizonyítja az a rész, mely a bővebb szövegezésekben Imre legendáját apostrophálja:

¹⁾ Az Acephalus-codex ezen viszonyára már Marczali rámutatott. Kútfők 57. l. A Sambucus-codexre vonatkozólag l. a Dubniczi Krónikáról szóló forrástanulmányomban Századok 1899. 252. l.

²⁾ Ez utóbbi a Pozsonyi Krónikában is hiányzik.

³⁾ Ut ergo acta ne agamus, et exposita ne exponamus, quot et quantis virtutibus floruerit, et quam fervens in Dei servitio sanctus confessor christi Emericus dux fuerit, scribere supersedimus; quique enim hoc scire voluerit, ex legenda eiusdem beatissimi confessoris plenam sanctissime conversationis eius notitiam habere poterit. Nos enim ea potius, que ab aliis scriptoribus pretermissa sunt breviter ac summatim scribere intendimus.

At rex Stephanus plures quidem genuit filios, sed inter alios habuit unum ¹⁾ filium nomine Emericum, ²⁾ deo amabilem et hominibus honorabilem . . . . BK. S. BKK. B. T. K. Cs. D.

At rex Stephanus plures quidem genuit filios, sed super omnes unum genuit Emricum nomine, ³⁾ Deo et hominibus honorabilem. KE. KM. KP.

e/ Az altaichi évkönyvek használata.

Talán kissé pártos voltam az eddigi fejezetek tárgyalásában. Kézai és a többi krónikák egymáshoz viszonyát kutatva, egyes, magukban véve nehezen magyarázható helyeken, egynehány kétes kérdésnél, inkább a bővebb szövegezés javára döntöttem, habár mindig igyekeztem csak annyi következtetést levonni, a mennyi magából az illető helyből lehetséges volt. Ha esetleg mégis átléptem volna ezt a határt, úgy megmagyarázza ezt az a körülmény, hogy némileg jogosítva éreztem magamat erre azon eredmények után, melyekre krónikáinknak az altaichi évkönyvekhez való viszonyát kutató irodalom jutott.

Ez volt az a pont, melyről *Zeisberg*,⁴⁾ majd nálunk *Marczali*,⁵⁾ mint biztos alapról megtámadták azt a nézetet, hogy bővebb szövegezésű krónikáink Kézaiából bővültek volna, rámutatva, hogy az altaichi évkönyvekből vett részek a többi krónikákban bővebben vannak meg.

A régi nézetnek azonban az ő alapos tanulmányaik után is akadtak hívei: *Rademacher*⁶⁾ és *Steindorff*,⁷⁾ a kik most már azt állították, hogy a krónikák Kézaiából bővültek, de e mellett külön is használták az évkönyveket.

Most, midőn azon helyhez értem, a hol krónikáinkban az altaichi évkönyvekből bekerült passzusok vannak, tulajdon-

¹⁾ unicum K.

²⁾ Emiricum S.

³⁾ Omricum KM.

⁴⁾ Zeitschrift für die österreichischen Gymnasien. Wien, 1875. 497—504. l.

⁵⁾ Magyar tört. kútfői. 32—42. l.

⁶⁾ Forschungen zur deutschen Geschichte. 1885. XXV. 385. l.

⁷⁾ Jahrbücher des Deutschen Reichs unter Heinrich III. II. köt. 449. l.

kép csak Zeisberg és Marczali érveit kellene elősorolnom. Hogy azonban az olvasó meggyőződhesse *Rademacher* és *Steindorff* okoskodásának helytelenségéről, közölni fogom az összehasonlításokat is, és csak azután fogom összefoglalni Zeisberg és Marczali következtetéseit.

Péter király uralomra jutásában és a közte és a nemzet közt kitört egyenetlenség tárgyalásában Kézai a többi egymás közt egyező ¹⁾ krónikákkal szemben megint oly viszonyban van, mint Szent István tárgyalásánál, azzal a különbséggel, hogy mégis kissé bővebben kivonatol. Itt e viszony bizonyításában még segítségünkre vannak az altaichi évkönyvek.

Csak az a különös, hogy *Péter* uralmának első éveire krónikáink és az évkönyvek tudósítása homlokegyenest ellenkező. Az annalesek szerint *Péter* rosszul bánik *Gizellával*, és ezért támad a visszahatás: krónikáink szerint *Gizellának* köszöni a trónt, s a lázadás oka az idegenek kegyelése. Ott *Aba* választása s a *Budán* végrehajtott bosszú *Péter* menekülése után következik, míg itt megelőzi azt. De azért az évkönyvek hatása egyes kifejezések átvételéből mégis kimutatható: ²⁾

Budonem horum omnium malorum auctorem, cuius omnia fecerat consilio . . . . interfecerunt, ipsum in frusta concidentes et duobus parvulis eius oculos eripientes.

Ann. Alt. 1041.

Hungari ³⁾ sceleratissimum *Budam* barbarum, omnium malorum intentorem, ⁴⁾ cuius consilio Petrus Hungariam ⁵⁾ afflixerat, in frusta ⁶⁾ concidentes, interfecerunt et duorum filiorum suorum oculos efoderunt. ⁷⁾ BK. A. S. BKK. T. B. Cs. K. D.

ex quibus unum in frusta conciderunt, oculos duorum filiorum eiusdem eruentes ' . . . . KE. KM. KP. KH. K3.

¹⁾ A Pozsonyi Krónika mindezt eme mondatra szorítja össze: Ac Regina Keysla cum wuda petrum almanum fratrem Regine Regem preficere statuerunt ed. Toldy. 29. l.

²⁾ Zeisberg: Zeitschrift für die österreichischen Gymnasien. Wien, 1875. 497—498. l.

³⁾ Vngari BKK.

⁴⁾ incentorem BKK. Cs. K.

⁵⁾ Vngariam BKK.

⁶⁾ frustra K.

⁷⁾ eruerunt A.

.... omnia decreta
rescindi statuit, quae
Petrus iniuste, *secun-*
dum libitum suum dis-
posuit ....

Ann. Alt. 1041.

Omnes autem consti-
tutiones et exactiones,
quas *Petrus* rex *secun-*
dum consuetudinem ¹⁾
suam statuerat, *Aba* rex
in ²⁾ irritum revocavit.
BK. A. S. BKK. T. B.
Cs. K. D.

... ea que *Petrus* sta-
tuerat in irritum revo-
cans Hungarorum scita
iussit observare. KE.
KM. KP. KH. K3.

Már ebből is látszik ama nézet tarthatatlansága, hogy Kézai közvetlenül használta volna az annaleseket, és hogy a másik bővebb szöveg Kézait és mellette még az évkönyveket is kiírta. A mint a szövegek egymás mellett állanak, egész világosan látszik az átmenet. A következőkben pedig még szembe-
tűnőbb bizonyítékokat fogunk erre kapni.

Péter szökése után bővebb krónikáink a lázadás fejeit is említik, s itt a nevek: *Toyzlan* (Ztoizla), *Pezli* (Pehzili) *Viske* (az annalesekben nincs harmadik) ³⁾ is az altaichi évkönyvek hatását igazolják.

Kevésbé lehet észrevenni az évkönyvek hatását az 1042-ik év eseményeinél. *Aba* követségeküldését a császárhoz krónikáink ugyanonnan veszik át, okául azonban egy már megindított hadjáratot mondanak, míg az altaichi annalesek csak egy megindítandó hadjáratról való félelmet említenek. Hasonló az eltérés azon válasznál is, melyet III. Henrik ad a követeknek. Az annalesek szerint megfenyegeti Abát az esetre, ha támadna. Ezt a magyar krónikák, daczára annak, hogy csak az annalesek szavait alakítják át, mégis úgy variálják, hogy a feleletből kitűnjék Henrik ellenséges szándéka, és így igazolva legyen *Aba* betörése. És itt egy kétségbevonhatatlan kriteriumát kapjuk annak, hogy a bővebb szövegezés nem készülhetett Kézai alapján az évkönyvek önálló felhasználásával:

¹⁾ consuetudinem secundum B.

²⁾ in om. A.

³⁾ *Viske* neve megvan még a későbbi, magyar ősforrást használt Aventinusnál (v. ö. Steindorff Jahrbücher d. D. Reichs unter Heinrich III. II. k. 449. l.): »Phiscone«.

Caesar autem ubi ex his verbis persensit superbiam eius mentis, talibus obviavit responsis. Si quidem ille me et meos cavet iniuriis lacessere, ego nolo inimicicias incipere, sin vero ipse inceperit, *quid possum*, Deo auxiliante *sensurus erit*.

Ann. Alt. 1042.

Cui Cesar in respondendo se inimicum esse¹⁾ ostendit, dicens: Quia meos²⁾ iniuriis lacessuit,³⁾ *quid* vel quantum possum ipse⁴⁾ sentiet BK. S. A. BKK. T. B. K. Cs. D.

Cui Cesar in respondendo se ostendit inimicum. KE. KM. KP. KH. K3.

Mert azt csak nem állíthatja senki, hogy a bővebb szövegezés compilatora Kézai rövid pár szavának hatása alatt *változtatta volna meg* oly ügyesen az annalesek tudósítását.

Az annalesekből valók krónikáinkban a Kézaiiban különben hiányzó — *Traisen* és *Tulln* nevek s a betörés dátuma is »*Factum est autem*⁵⁾ *hoc*⁶⁾ *in*⁷⁾ *secunda feria*⁸⁾ *a*⁹⁾ *crepusculo usque*¹⁰⁾ *noctem*.«¹¹⁾

Gottfried győzelmét a magyarok felett azonban csak Kézai és a Bécsi Képes Krónika családja említi. Igen érdekes adat ez, annál is inkább, mert nagyfontosságú következtetéseket szoktak hozzákapcsolni. A magyarok az annalesek szerint »*Gotefrido marchione supervenientes*« győzetnek le.

¹⁾ esse om. B.

²⁾ modos BK.

³⁾ lacessivit A. latessuit T. lacescit B. lacessunt Cs.

⁴⁾ ipse om. S.

⁵⁾ autem est BK. D.

⁶⁾ hic T. hec K. hoc om. A.

⁷⁾ in om. S. BK. K. T. B. Cs. K.

⁸⁾ sexagesime add. BK. D.

⁹⁾ ab Cs.

¹⁰⁾ ad add. A.

¹¹⁾ Rademacher egyik érve, hogy Kézai nem dolgozhatott bővebb szövegezés alapján az, hogy az időmeghatározások nincsenek meg nála. »Ist es denkbar, dass Kéza unbestimmte Personen Orts- und Zeitbestimmungen gebrauchte, wo er bestimmte Namen und Zahlen fand?« (Forschungen z. deutsch. Gesch. 1885. XXV. 385. l.) Ha ez annyira lehetetlen és Kézai az annaleseket használja, kérdezem, mért nem vette akkor át itt az annalesek pontos időmeghatározását?

Kézai, és a Bécsi Képes Krónika a marchióból *Austrie marchio* csinál, — noha karinthiai marchio volt, — és ezt magyar-
rázza is »*Tunc enim Austria non duces, sed habebat marchiones*«, sőt még a legyőzetés helyét is tudja, a mi pedig
sehol máshol nem található »*circa Petoniam*.«¹⁾

Ugyancsak az altaichi barát feljegyzésein alapszik a
császár hadjáratának leírása is, melynek oka, hogy a magya-
rok »*sine causa*« támadták meg a birodalmat. Hogy a had-
járat megindítását Kölnben határozták el, azt Kézai is tudja,
de a többi krónika az évkönyvekkel egyezően azt is említi,
hogy Henrik ott töltötte a husvétot.²⁾ Nem veszik azonban át
a magyar krónikák az annalesek azon passzusát, hogy a csá-
szár *Wratisláv* tanácsára Sz. István egy rokonára ruházta a
már elfoglalt kilencz várost.

És ezután következik Kézai és a többi krónikák közt egy
oly eltérés, mely mindennél világosabban bizonyítja, hogy Kézai
egy bővebb szöveget kivonatolt, hogy e bővebb szövegből vette
át az annalesek egyes helyeit, s hogy e bővebb szöveg nagyon
közel állhatott a mai Budai Krónika családjában meglevő
textushoz. A császár Aba követeinek közbenjárására bizonyos
feltételek mellett visszavonult, bővebb szövegezésű krónikáink
szerint »*contra insultus*«³⁾ *Gothfridi*⁴⁾ *ducis lotoringorum*⁵⁾
filii ducis Gozzilonis«,⁶⁾ a mi ugyan egy későbbi eseményre
vonatkozik, de szintén az altaichi annalesekből (ad. a. 1044—
1045)⁷⁾ származik. Kézai e helyett azt mondja, hogy a csá-

¹⁾ Zeisberg id. hely 498—9. l. Petaniam KM. Csak a krónikákból
merítő Thuróczynál és Aventinusnál van még meg.

²⁾ Rademacher ezt is későbbi betoldásnak tartja s pár sorral alább
kérdi »Machen nicht jene Zeitbestimmungen ganz den Eindruck späte-
rer Nachträge?« Azt hiszem, erre a leghatározottabb nemmel felelhetünk.
Id. hely 385. l.

³⁾ insultos K.

⁴⁾ Gotfridi BK. D. Cs.

⁵⁾ Lothoringorum S. Lothoringorum B.

⁶⁾ Gozzylonis BK. A. D. Gossilonis Cs. B. Gozilonis T.

⁷⁾ His auditis dux Gotefridus per amicos et nuncios aures caesaris
cepit compellare, ut sententiam suam super illum dignaretur mutare et
sequi. Ann. Altah. ad. an. 1044. Rex . . . tractans cum optimatibus, ut
obviam iret conatibus Gotefridi et sequi. u. o. ad. an. 1045. Gozzilo dux

szár kibékült »*consilio inductus ducis Lotaringie*«. Ez világosan a bővebb szöveg megrongálása. Mert lehetséges volna-e az, ha a többi krónika variánsa Kézai után készült volna, hogy két-három évvel tovább haladva az annalesekben megtalálja azt, a miből e hely eltorzult és elég helyesen *kijavítsa*?¹⁾ Ez az adat mindennél világosabban beszél.

Ezután a bővebb szövegezésű krónikák megint az annalesek nyomán III. Henrik 1043-iki hadjáratát, az azt megelőző követküldést, majd a békealkudozásokat s a német sereg visszavonulását mondják el. Mindez azonban hiányzik Kézainál, de megvan nála is ez elbeszélés vége: III. Henrik *Besanconba* menetele, csakhogy Kézai ezt mindjárt az 1042-iki hadjáratból való visszavonulás után mondja el. Érthető-e ez tehát, ha nem fogadjuk el közvetítőnek krónikáink bővebb szövegezését? És lehetséges-e az, hogy többi krónikáink Kézai romlott szövegét egészen helyesen rekonstruálják?²⁾

Ugyancsak az altaichi barát feljegyzései alapján mondják el krónikáink III. Henrik 1044-iki hadjáratát, és annak körülményeit. Az Aba iránti ellenséges hangulat okáról szóló részt, Aba dölýfét, az ötven nemes kivégzését és Sz. Gellért feddőbeszédét azonban a *Gellértlegenda* alapján szövik be. Magának a hadjáratnak az elbeszélésében: az elégtelennek III. Henrikhez való menekülésének, a császár bejövetelének, Aba követküldésének, a seregek útjának, a harczoknak, Aba halálának, Péter visszahelyezésének történetében azonban ép oly viszonyban vannak kútfőink az Annales Altahensesekkel, mint az előbbi fejezetekben. Csak Aba halálánál szúrják be a tetemének csudás gyógyulásáról és második eltemetéséről szóló részt, és Péter visszahelyezésénél változtatják meg az annalesek »*petentibus concessit rex scita Teutonica*« passzusát »*concessit petentibus Hungaris hungarica scita servare*«-ra, továbbá a ménfői csatánál teszik az évkönyvek azon tudósítása helyébe, hogy kevés német esett el, a németek borzasztó

Luthareorum obiit et de bonis eius contentio inter filios oritur. Duos enim ducatus totidemque filios habuerat, quorum alteri Godefrido ducatum unum dum viveret ipse, tradi permiserat . . . u. o. ad. an. 1044.

¹⁾ Zeisberg id. hely. 499—500. l.

²⁾ Zeisberg id. hely. 500—501. l.

pusztulásáról szóló elbeszélést és a *Ferlorumpayr—Vezetnetmet* etymológiát.

Kézai pedig itt is rövidebb a többi krónikánál, és itt is távolabb áll az altaichi évkönyvek szövegétől. Teljesen hiányzik benne a ménfői csatában keletkezett porfelhőről szóló monda. Nagyon rövid, — alig pár szó, — a Péter visszahelyezésének története, és teljesen hiányzik a császárnak a többi krónikában meglevő 1045-iki bejövetele, midőn Péter átadja az arany lándzsát.

Legalább nagyjában egyezik azonban Kézai előadása a többi krónikákéval azon helyeken is, a hol tudósításuk nem alapszik az évkönyveken.¹⁾

Még Endre megkoronáztatásánál látszik az évkönyvekből származottnak az az adat, hogy a három megmaradt főpap koronázta meg Endrét. Itt azonban zárul az annalesek hatása. És most már összegezem az ezen hatás alapján kimutatható, a krónikák egymáshoz való viszonyára vonatkozó eredményeket.

I. Valamennyi magyar krónikára kimutatható az *altaichi évkönyvek hatása*, még pedig:

1. minthogy a bővebb szövegezésekben és Kézaiiban is van oly vonás, mely a másokban nincs meg, de az annaleseken alapszik, ezen helyeket egy harmadik forrásból kellett átvenniök, mely harmadik forráson alapul azután Kézai is, a bővebb szövegezés is.

2. *Közös harmadik forrást* kell feltételeznünk azért is, mert a krónikák megegyeznek maguk közt ott is, a hol az annalesek szövegét megváltoztatják, vagy a hol önállóan betoldanak.²⁾

II. Kézainak textusa csak egy a *bővebb szöveghez közel álló forrásból készült kivonat* lehet:

1. mert a bővebb szöveg többet vett át, és mindig közelebb áll az annalesek eredeti szövegéhez;

2. mert Kézainál az annalesekből semmi jelentősebb önálló átvétel nincs;

3. mert követi azok sorrendjét különben is;³⁾

4. mert szövegének néhány rongált helye csak az esetben magyarázható, ha azokat ez a bővebb szöveg közvetítette.

¹⁾ Zeisberg id. hely. 501—503. l.

²⁾ Zeisberg id. hely. 504. l. Marczali Kútfők. 42. l.

³⁾ Zeisberg id. hely. 504. l. Marczali Kútfők. 42. l.

f) A Gellért-legenda használata.

Az altaichi évkönyvekből merített adatok döntő bizonyítékokat szolgáltatnak a krónikák egymáshoz való viszonyára, nem kevésbé érdekesek azonban azok a bizonyítékok sem, melyeket a *Gellért-legendának* a krónikákhoz való viszonyából vonhatunk le.

A krónikák több ponton érintkeznek a Gellért-legendával, a mely pontokból minden kétséget kizárólag kitűnik, hogy a krónikák csak a legenda hosszabb szövegezésével (értve alatta a bécsi cs. udvari könyvtár 3662. sz. a. őrzött kéziratának szövegét), állnak rokonságban. Ez a szöveg azonban mostani alakjában a XIII. század elejénél korábban nem keletkezhetett.¹⁾

A legenda és a krónikák három ponton érintkeznek: 1. Abának Sz. Gellért által való megdorgálásánál; 2. a hercegek behívásánál, a pogány lázadás és Gellért vértanúságának leírásánál, továbbá 3. a hercegek származásánál.

A szövegek azonban gyakori szóról szóra egyezésük mellett gyakran lényegesen el is térnek egymástól. Aba megdorgálásánál a legenda a dorgálás okát csak röviden említi, míg a krónikák tudják, hogy az Aba által megöletett urak ötvenen voltak. Eltérnek a legendától a kivégeztetés körülményeinél is. A dorgálást viszont a legenda tárgyalja igen bőven, míg a krónikák csak rövidesen említik.

Nagyobb a hasonlatosság a krónikák és a legenda közt a hercegek behívásánál és a pogány lázadásnál, a hol azonban a *Vatha fiáról* és *Rasdiról* szóló, a Bécsi Képes Krónika és Budai Krónika családjában meglevő rész, mely Béla idejében történt eseményeket tárgyal, nyilvánvalóan későbbi eredetű.

A legnagyobb a hasonlatosság Gellért vértanúságánál, de a krónika itt is bővebb, minthogy részletesen elmondja *Zonuk* halálát is, és mert említi, hogy Sz. Gellért halálának helyén templomot alapítottak, a vérével befecskendezett követ

¹⁾ V. ö. erre vonatkozólag Marczali: A magy. tört. kútfői 32. l. és Kaindl Studien zu den Ung. Gesch.-quellen. XIII. Archiv f. österr. Gesch. Bd. XCI. I. Hälfte. S. 1—38.

pedig Csanádra vitték. És ugyancsak itt a krónika hivatkozik a legenda más adataira is: »*Hic siquidem beatus Gerardus monachus erat de Rosacio, natione venetensis (sic!), qui in Pannoniam veniens primus in Beel vitam ducens heremiticam; tandem in chanadiensem cathedram in episcopum est translatus.*«

A legnagyobb különbség viszont a krónikák és a legenda közt, hogy a legenda szerint a hercegek Vazul fiai, a krónika szerint ellenben Szár Lászlói, s hogy a krónikák határozottan kikelnek az előbbi nézet ellen. Ez az adat már eldőnti, hogy a legenda nem használhatta a krónikát. Ugyanezt bizonyítják azon adatok is, melyek szerint Sz. Gellért halála helyén templomot emeltek, és a vérével befecskendezett követ Csanádra szállították, mert nem tehetjük fel, hogy a legenda nem vette volna át ezeket az adatokat, ha forrásában benne voltak. Végre kétségtelenné teszük e viszonyt a krónikának a legenda különböző helyeiről összeszedett, Sz. Gellért életére vonatkozó adatai, a melyeknél csak az a különös, hogy a krónika szerint »*monachus erat de Rosacio,*« a mit a legendában hiába keresünk.

Kézaiban megvannak a legenda ugyanazon helyei, mint a többi krónikákban, csak hogy sokkal rövidebben. És itt megint azt a két tanuságot vonhatjuk le, hogy:

1. Kézai értesülései soványabbak, mint a többi krónikákéi, de csak a krónikákból keletkezhettek, nem magából a legendából;

2. hogy a hol Kézainál a legenda adatai közt más adatok is fordulnak elő, ezek a többi krónikáknak a megfelelő helyen levő adatainak felelnek meg.

Hogy Kézai adatai közelebbi rokonságban vannak a krónikákkal, mint a legendával, különösen Aba vérengzésénél tűnik ki.

Aba comes palatii ...	Cum enim rex quadra-	Nam viros quinquaginta
sanctis quadragesime	gesimam ¹⁾ chanadini	consiliandi causa
diebus honestissimos	celebraret, in eadem	in vnam domum euoca-
quosque sui consilii vi-	quadragesima circiter	vit, quibus in eadem
ros fustibus et palis,	quinquaginta viros no-	inclusis, crimen non con-

¹⁾ quadragesima S.

velut jumenta seu bruta animalia ausus est interficere. *Legenda.*

biles sub pretextu *con-*
siliandi in quadam domo
concluxit,¹⁾ et ab arma-
tis militibus *fecit eos*
obtruncari ²⁾ *nec contri-*
tos, nec confessos. BKK.
T. Cs. B. K. BK. S.
A. D.

fessos nec convictos legi-
bus caput *fecit detrun-*
cari. KE. KM. KP.
KH. K3.

Minden kétséget kizárólag kitűnik az is, hogy Kézainak a bővebb szövegezést ösmernie kellett, mert átvette belőle a Sz. Gellért életére vonatkozó összefoglaló adatokat is: »*qui Monachus prius fuerat de Rosacensi Abbatia que est de territorio Aquilegie. Deinde Panoniam ingressus in Beel fuit diutius eremita*«.

Így tehát kétségtelenül a bővebb szövegezés révén jutott a Gellért-legenda adataihoz; a legenda ezen alakjában azonban a XIII. századból származik, tehát a legjobb esetben is csak 60—70 évvel régebb keletű, mint Kézai krónikája. Ez alatt az idő alatt kellett a krónikák bővebb szövegezésének adatait a Gellért-legendából átvenni, a miből mindjárt azt is láthatjuk, hogy a Kézai előtt fekvő bővebb szöveg *nem sokkal keletkezhetett magának, Kézai krónikájának íratási ideje előtt.* Természetes az is, hogy ezek a helyek már későbbi betoldás útján kerültek a bővebb szövegezésbe, mert hogy a bővebb szövegezés már régóta kialakulóban volt s XI. századi szerkeze épen Endre trónralépténél szakadható meg, azt alább még bővebben fogjuk tárgyalni.

g) Az I. Endrétől V. Istvánig terjedő rész.

A Gellért-legendából vett betoldásokkal egyidejűleg keletkezhetek a bővebb szövegezésnek I. Endrétől V. Istvánig terjedő részei is, melyeket a Bécsi Képes Krónika családja a Bélától III. Istvánig terjedő korra egy más, egykorú és közel egykorú feljegyzésekből alakult krónikából még tetemesen

¹⁾ concluxit S.

²⁾ capitibus add. B.

kibővített.¹⁾ A bővebb szövegezés (a Budai Krónika családjában megmaradt alakban) itt is alapja Kézai krónikájának, melynek tudósításai azonban itt már nagyon szüksézuak. Csak a genealógiára, az uralkodási időre, a temetkezési helyre s a legkimagaslóbb eseményekre van figyelemmel. II. Istvánt és III. Lászlót, — kiról a bővebb szövegezés is csak származását és uralkodási idejét jegyzi fel, — egyáltalában nem is említi. Már I. Endrének Bélával való harczáról sem tesz említést. Bélánál és Salamonnál kissé bővebb még, de már az utóbbinál, a mogyoródi ütközet előttiékből nem mond el semmit s inkább csak bűnbánására terjeszkedik ki. Sz. Lászlónál csak a kúnok betöréséről tudósít. Kissé bővebb megint Kálmánnál, a hol Dalmácia meghódítását és a Velence szövetségében folytatott harcot érinti, ezek után azonban már csak III. Bélánál említi a tolvajok üldözését és az írásbeliség behozatalát, II. Endrénél a keresztes hadjáratot, IV. Bélánál a tatárjárást és Frigyes elleni harcot, V. Istvánnál pedig az Ottokár elleni küzdelmet és Bulgária hódoltatását. És szövegén — bármily rövid is — itt is meglátszik a bővebb szövegezés hatása:

Kézai:

... cum Noricis, Boemis et Polonis guerram dicitur tenuisse, quos superans debellando tribus annis fecisse dicitur censuales.

Propter quod Henricus imperator

descendens usque Bodoct,²⁾ quinque mensibus Albam obsessit civi-

A bővebb szövegezés (BK.):

Tribus³⁾ annis polonos, bohemos et australes Hungaris suis armis⁴⁾ fecit censuales... (közbe: *Béla behívása, a tihanyi apátság alapítása, Endre és Béla gyermekeinek felso-rolása*).

Eo tempore Theutonicorum rex... volens iniuriam Petri vindicare... (közbe: *Pozsony ostroma s a következő évben a seregek és hajóhad előnyomulása*).

appropinquavit montibus Bodohot⁵⁾... (közbe: *a hajóhad vissza-*

¹⁾ V. ö. A Budai Krónika cz. értekezésemet. Századok. 1902.

²⁾ Prodort KP. prodiit KM.

³⁾ idem add. BK.

⁴⁾ suis armis Hungaris BK. BKK. T. K. Cs. B.

⁵⁾ Bodohoth S. K. Bodouch BK. Bodohod Cs. B.

tatem, ubi tandem sic viribus et potentia dicitur defecisse, ut ipsius Teuthonici¹⁾ et Latini in suis tentoriis,²⁾ noctis tempore se vivos sepelirent.

térítése.) Cesar igitur spe sustentacionis... frustratus ad mortem incepit³⁾ egere⁴⁾... Pre timore autem ymbrium sagittarum, quibus teutonici compluebantur⁵⁾ et consumebantur, fodebant sibi terram, et desuper insertis clipeis suis etiam⁶⁾ vivi cum mortuis iacebant in sepulcris. Nam sepulcrum, quod mortuo fodiebatur,⁷⁾ vivus iacebat in eo de⁸⁾ nocte et quod vivo fodiebatur pro nocte,⁹⁾ mortuus sibi vendicabat de die.

És így megy ez tovább.

Következik a császár békeajánlata és Salamon eljegyzése Judittal (Sophia), a hol lényeges eltérés van Kézai és a krónikák közt. A krónikák elmondják, hogy Endre az éhező seregnek a békefeltételek elfogadása után nagymennyiségű eledelt küldött, mire »*Teutonici ergo a faucibus mortis, miseratione Hungarorum liberati, relictis tentoriis et clipeis et universis suppellectilibus suis abiectis adeo concitato cursu in Teutonium redire properarunt*,¹⁰⁾ *quod nec retro respicerent*,¹¹⁾« a miért is az illető helyet Vérteshegynek nevezték el.

Ezt helyettesíti Kézai a Bársonyos mondával. E szerint a császár a Bársonyos hegyen szállott meg, s ott kapta a sereg Endrétől az élelmi szereket. A mámoros katonák azonban a közelben czirkáló magyar lovasoktól megijedtek, attól tartottak, hogy csel készül ellenük, és a tábornok fellármázva futásnak eredtek. A seregben a kiállott szenvedések miatt sok volt a beteg: »*plures in feretris habentes purpurea lectis-*

¹⁾ Teutonici KE. Theuthonici KP.

²⁾ territoriis KM. KP.

³⁾ cepit K. B. Cs.

⁴⁾ agere Cs. B.

⁵⁾ compluebantur A. affligebantur BK.

⁶⁾ et S.

⁷⁾ in die add. BK.

⁸⁾ eodem S.

⁹⁾ et quod... pro nocte om. A.

¹⁰⁾ procurarunt S.

¹¹⁾ retrospecterent BK.

ternia, egritudine fatigati ducerentur» ezek szintén megijedvén »*dimissis feretris et lectis purpureis equos ascenderunt*«. Veszedelmük »*Vos*« ¹⁾ helysénél következett be, a hol a parasztság nagy részöket megölte.

Ez az elbeszélés világosan a Vértés mondából torzult, és szoros összefüggésben van a fentebb közölt helylyel is, a hol az író elmondja, hogy pajzsaikkal betakart földalatti vermekben védték magukat a nyílzápor ellen. Mikor a béke létrejön »*relictis tentoris et clipeis*« vonulnak el, innen a vértés név. Bizonyítja ezt az is, hogy a vértés szószármaztatás Anonymusnál is megvan.²⁾ Kézai, a ki előbb szintén elmondja, hogy a németek a földbe ásták magukat, most a betegek részére kényelmesebb bársonyos fekvőhelyeket rendez be, s ezekről nevezi el a Bársonyost. Különben sem a *clipeus* — Vértés, sem a *purpurea lectisternia* — Bársonyos etymologia nem jó. Kézainak azonban jól esik a békekötés után még egy sereg németet öletni meg, holott a német írók ilyesmiről nem tudnak semmit.

Megegyezik megint Kézai a krónikákkal a következő, az eddigi királyok uralkodási éveit tartalmazó fejezetnél. Bélánál Kézai előbb szól a pogány lázadásról és csak azután a pénzügyi viszonyokról, míg a többi krónikában a sorrend éppen fordított. Kézainál különben a sorrend ezentúl rendesen fel van forgatva. Végezvén Bélával, rátér Salamon és a hercegek viszályára; sajátságos azonban, hogy a hercegek közül mindig Lászlót említi első helyen. Említve a viszályt, elmondja, hogy sógora, IV. Henrik császár Salamon segítségére Nyitraig vonul be, majd Vácztól visszafordul és Pozsonyon át kimegy az országból. Mindezt a többi krónika jóval bővebben, a mogoródi ütközet után hozza, a minthogy IV. Henrik e hadjáratot csak 1074 augusztusában indította is meg. Hogy a császár Pozsonyon át vonult volna ki, arról a krónikák nem tudnak, de igenis a Vác alóli visszavonulás után említik »*At rex Salamon spe frustratus, gemebundus ac mestus collegit se in Poson.*«

Henrik hadjárata után szól Kézai a már 1074 márcz.

¹⁾ Mező-Örs Győr m.

²⁾ Anonymus. c. 50.

14-én lefolyt mogyoródi csatáról és Salamon visszavonulásáról Mosonyba, majd tárgyalja a Salamon zarándokságáról és haláláról szóló hírt is, mely a többi krónikában viszont jóval később fordul elő, elmondva a kivüle csak Mügelnnél és a Dubniczi Krónikában meglevő azon adatot is, hogy Salamon, mint alamizsnát kérő koldus Sz. László udvarában is megjelent.

A bővebb szöveg és Kézai szövege közt különben szorosabb érintkezések is vannak, így pl. a mogyoródi csatánál:

In prefato namque prelio non solum teutonici ¹⁾ aut latini ceciderunt, sed maior pars milicie regni hungarie dicitur corruisse.

In prelio autem Munorodino non solum ²⁾ Teutonici ³⁾ et Boemi ceciderunt sed etiam maior pars de militia regni perit.

vagy az újabb segély meghiusulásánál:

Et licet pecuniam dedisset affluenter pro militibus solidandis, teutonici ⁴⁾ tamen et latini cum ipso ob metum non venerunt Hungarorum. A. S. BK. BKK. T. B. Cs. K. D.

Et licet pro militia solitanda affluentem pecuniam tradidisset, Teutonici ⁵⁾ ob timorem Hungarorum recipere noluerunt. KE. KP. KM.

Ezekből is látszik, hogy e helyen sem lehetett Kézai a bővebb szövegezés alapja, már azért sem, mert nála a tárgyalási sorrend — valószínűleg a szerfelett sovány kivonatolás miatt — teljesen hibás.

De ezenkívül Kézai beszél Salamon megjelenéséről is Sz. László udvarában, a miről kivüle csak Mügelnnél és az itt interpoláló Dubniczi Krónika tud. Mindhárom variáció azonban különbözik egymástól és ez adatok rokonsága nem magyarázható. Hanem mindenesetre valószínű, hogy a bővebb szövegezés, mely ép Salamonnál már oly aránytalanul bővebb, szívesen vette volna fel szövegébe ezt a népszerű mondát, ha tudomása lett volna róla. És ezenkívül a Salamon özvegyére vonatkozó aránylag bő kitérés is oly hely, mely csak Kézainál

¹⁾ theutonici S. T. teutunici B.

²⁾ tantum KP. KM.

³⁾ Theuthonici KP. Teuthonici KM.

⁴⁾ theutonicy T. teutunici B.

⁵⁾ Theutonici KP. Teuthonici KM.

van meg. A királyné neve — végre — Kézainál is helytelen: Zsófia — Judith helyett, a mi mindenestre a bővebb szövegezés útján jutott Kézaiba. Ugyancsak ezen az uton kerülhetett hozzá az az adat is, hogy a királyné az admonti kolostorba vonult vissza, de hogy mint apáczá fejezte be életét és fejedelmi kéréit kikoszarazta, az már Kézai hozzátétele, a miről kivüle senki sem tudósít, annál kevésbbé, minthogy bebizonyított tény, hogy már 1088-ban másodszor férjhez ment I. Ulászló lengyel fejedelemhez.¹⁾

Gézáról Kézai csak azt mondja, hogy az általa alapított váci egyházban temették el. Kissé többet mond Lászlóról, mert említi a kerlési csatát »*istius igitur temporibus*«, noha ez tulajdonkép még Salamon uralkodása alatt történt, s a többi krónikák a megfelelő helyen is tárgyalják.

A kerlési csatától Kálmán királyig nagy a távolság, s az efféle ugrások mindennél jobban bizonyítják, hogy mennyire ráúnhatott már Kézai mester a scriptori dicsőségre. De Kálmán királynál szokatlan búzgalom szállja meg. Mint minden uralkodónál, Kálmánnál is először uralkodási idejéről és temetkezési helyéről tudósít, majd szorosabban ragaszkodva az itt már tekintélyesen rövidebb, bővebb szövegezéshez, elmondja, mért nevezik Kálmánt könyvesnek és tudósít a dalmát hadjáratról is. Itt, a hol a bővebb szövegezésben már nem voltak előtte oly hosszú elbeszélések, nagyobb megegyezést is tüntet fel Kézai a bővebb szövegezéssel:

qui ab Hungaris *Cunues*²⁾ *Calman* appellatur, eo quod *libros habebat, in quibus horas canonicas ut episcopus persolvebat*.

*Iste Dalmaciam regnum, occiso suo rege Petro nominato, in montibus peturgozdia*³⁾ *hungarie adiunxit.*

*Quunves*⁴⁾ *enim Kalman*⁵⁾ *est vocatus, quoniam libros habebat, in quibus ut episcopus legebat suas horas.*

Iste quoque in regnum Dalmatie, misso exercitu, occidi fecit regem Petrum, qui Hungaris in montibus, qui Gozd dicitur occurens, est devictus in montibus memoratis et

¹⁾ V. ö. Wertner: Árpádok családi története. 133. l. Érdekes, hogy Dlugoss szintén Zsófiának nevezi Judithot.

²⁾ Kunves BK. D. Kunies Cs. Kenywes B. Cwunes K.

³⁾ peter-gozdia S.

⁴⁾ quamvis KP. KM.

⁵⁾ Kalmann KP. KM.

Galeas quoque venetorum et naves solidans ¹⁾ et allocans pecunia maxima, exercitum copiosum in Apuliam destinavit. BK. S. A. BKK. T. Cs. K. B. D. stb.

occisus, galeas, naues et territas cum Venetis solidavit, mittens cum eis exercitum Hungarorum in Apuliam. KE. KP. KM.

De tud oly adatokat is, melyek a bővebb szövegben nincsenek meg, így Péter királyról, hogy: »*sedes enim huius regis et solium in Tenen erat Ciuitate*«, vagy hogy a magyarok Apuliából »*capitano hungaro et regis Hungarie banerio ibidem cum Venetis derelictis*« tértek vissza, végül pedig, hogy Brindisit és Monopolit »*Giulelmus iunior rex Sicilie*« foglalta vissza a pisaiaiak segítségével.

Kálmán fiát, II. Istvánt elmellőzve Kézai II. Bélára, majd II. Gézára tér át, de csak uralkodásuk idejét és temetkezési helyüket említve, II. Bélánál pedig oly hibát követ el, mely kétségtelen bizonyítékot szolgáltat arra, hogy itt sem eredeti a szövege, hanem egy oly szövegről másolt, mely a bővebb szövegezésben helyesen maradt fenn. II. Béla ugyanis 1131 márcz. 1-től 1141 ápr. 13-ig uralkodott, helyesen jegyzi tehát meg a bővebb szövegezés: »*regnavit igitur* ²⁾ *ipse Bela cecus* ³⁾ *annis novem et mensibus undecim et diebus duodecim*«. De Kézai ezt helytelenül másolja, kihagyja az évek számát, a hónapok számát teszi az évekhez, a napokét pedig hibásan (2., 12. helyett) a hónapokhoz, s így kisüti, hogy Béla »*annis undecim, duobus mensibus*« uralkodott.

III. Istvánt, valamint II. László és IV. István ellenkirályokat szintén csak a szokott rövid módon érinti, de III. Bélánál a bővebb szövegezéssel egyezően mondja el az írásbeliség behozatalát:

qui fures et latrones persecutus est et petitionibus loqui traxit originem, ut romana habet curia et imperii. A. S. BK. BKK. T. B. Cs. K. D.

Hic quidem fures et latrones persecutus est, petitionibusque ⁴⁾ loqui traxit originem, ut romana habet curia et imperii. KE. KP. KM.

¹⁾ solitans S.

²⁾ autem BK.

³⁾ cecus om. A.

⁴⁾ et petitionibus KM.

sőt önálló adatot is tartalmaz: »*quem* (scil. Belam) *Becha*¹⁾ *et Gregor apud Grecorum imperatorem diutius tenuerunt*«.

Imrét csak említi, III. Lászlóról említést sem tesz, majd a következő királyok történetét megint jóval rövidebben hozza, mint a bővebb szövegezés, mely itt kezd ismét terjedelmesebbé válni.

II. Endrénél tárgyalja a keresztes hadjáratot, de jóval rövidebben, mint a bővebb szöveg. Hasonló a viszony a szövegek közt IV. Bélánál is, kinél Kézai a tatárjárást és a Harczias Frigyes elleni háborút említi. V. Istvánnál pedig, kinél Ottokár betöréséről és Viddin elfoglalásáról szól, megint szorosabban ragaszkodik a bővebb szövegezéshez:

Post ipsu anno domini MCCLXX²⁾ cepit regnare filius eius Stephanus super totam Hungariam, qui Othocarum³⁾ regem bohemorum in Hungariam cum bohemis, australibus et⁴⁾ Banburgensibus⁵⁾ ac ceteris mixtis gentibus⁶⁾ cum potentia venientem,⁷⁾ ante fluvium⁸⁾ Rabcha⁹⁾ devicit viriliter ac fugavit. Preterea¹⁰⁾ Budun¹¹⁾ civitatem bulgarorum et bulgaros superans, regem eorum sibi compulit deservire. Regnavit autem duobus annis et mor-

Postea regnavit Stephanus rex filius eius, qui Boemie regem, nomine Otacarum¹²⁾ ante fluvium Rebcha¹³⁾ contra eum venientem, cum Boemis videlicet, Australibus, Styriensibus, Brandenburgensibus et ceteris mixtis gentibus, expulit virtuose. Iste etiam civitatem Budun suo dominio subiugavit, dominumque Bulgarorum, eo vivente sibi compulit obedire, migrans tandem ex hoc seculo et in insula vocata Beatissime Virginis

¹⁾ Becka KM.

²⁾ primo add. BK.

³⁾ Othocarum Cs. B. Othacarium K. Othacarum BKK. T.

⁴⁾ et. om. S.

⁵⁾ Braniburgensis K. Braniburgensibus T. Bramburgensibus Cs.

⁶⁾ ac—gentibus om. BK. BKK. T. Cs. B. K.

⁷⁾ ac ceteris mixtis gentibus add. BK.

⁸⁾ flumen S.

⁹⁾ raabach S. Rapcha BKK. T. K. Racha Cs. Rapeza B.

¹⁰⁾ Postea BK.

¹¹⁾ Budin S. Bodon B.

¹²⁾ Ottokarum KP. KM.

¹³⁾ Rebecha KP. KM.

tuus est in anno tertio regni sui
in magna insula et sepultus est
in ecclesia beate virginis in insula
budensi, in loco beginarum.¹⁾ A. S.
BK. D. BKK. T. B. Cs. K.

in cenobio Monialium²⁾ requievit
tumulatus. KE. KP. KM.

Lényegesebb eltérés csak V. István temetkezési helyének megjelölésénél van, a hol szintén a bővebb szövegezést tartom helyesebbnek, a mely a Nyulak szigetén a Sz. Szűzről nevezett egyházat nevezi meg. Kézai e helyett csak azt mondja: az apáczáknál, a Sz. Szűzről nevezett szigeten, a mi szemmel láthatólag a bővebb variánsból torzult.

Levonva immár a végeredményeket, melyek e királylista Kézai-féle szövegének a bővebb szövegezéssel való összehasonlítása alapján tűntek ki, kimondhatjuk: hogy ez a rész, melyet sok történetbuvár Kézai saját munkája gyanánt tüntet fel, szintén nem Kézai conceptiója, hanem Kézai itt is az előtte fekvő, a bővebb szövegezéshez közelálló közös ősforrást kivonatolta, ott, hol az nagyon bő volt, tetemesen rövidítve, rövidebb tudósításainál inkább ragaszkodva hozzá. Kivonatolásának feltűnőbb bizonyítékai a Bársonyos-monda, II. Béla uralkodása idejének hibás lemásolása és V. István temetkezési helyének rossz megjelölése.

h) Az advenák függeléke.

Magában a krónikában itt kezdődik Kézai saját munkája, Kún László uralkodásának jellemzése; minekelőtte azonban erre rátérnék, még az első *appendixet* kell tárgyalnom, mely szintén nem Kézai eredeti munkája, hanem a közös ősforrásból kölcsönzött rész, a melyben valószínűleg a hét vezér után következhetett, a hol bővebb krónikáink összes változatai is fenn tartották.

¹⁾ Reginarum Cs. B. Begniarum T.

²⁾ Bár a tendentia a szigetet Máriáról nevezni el megvolt, e név nem lett általános; az egyháznak pontosabb megjelölésére pedig szükség volt: a budai szigeten ekkor már egy Sz. Mihályról elnevezett egyház is volt s azután a domonkosoknak, minoritáknak is volt kolostoruk. Schier: Buda Sacra. 75—78. l.

Maga a bevezetés a bővebb krónikák bevezetésén alapszik, csak kettőben tér el tőle. Síkra kel azon kijelentés mellett, hogy a tiszta magyar nemzetségek száma csak 108, a mint azt már Scythia leírásának végén is tette. Azután betoldja, hogy Gézát Adalbert keresztelte meg, és hogy Géza isteni intésre átengedte fiának a térítés nagy munkáját. Az első változtatás úgy látszik Kézai tendenciája, mert senki sem utasítja vissza oly ridegen a 108 nemzetségen kívüliek tiszta magyar eredetét, mint épen ő; a második változtatáson pedig Sz. István nagyobb legendájának hatása észlelhető.¹⁾

A bővebb krónikákban első helyen álló jövevényről Deodatusról, kinek utódai nem maradtak, Kézai nem szól. A bővebb krónikák ezen fejezete is valószínűvé teszi, hogy Kézai nem önállóan toldotta be az appendix bevezetésébe az István Adalbert által való megkereszteltetéséről szóló adatot, mert az a bővebb szöveg Deodatusról szóló pontjában is előfordul.

Deodatus helyett Kézainál első helyen *Tibold* nemzetségről van szó, melyet viszont a többi krónika csak röviden említ,²⁾ de a melyet újabban *Véghelyi Dezső*nek sikerült oklevélben is megtalálni.³⁾

A többi krónikáknál rövidebben tárgyalja a náluk később előforduló *Hunt-Páznán* nemzetséget, melyről azonban olyat is mond, a mi a többi krónikákban hiányzik, így, hogy »*orti de Svenia*« és hogy »*ultra mare ire intendebant*«.

Kézai ezután *Venczellin* nemzetséget tárgyalja, melyet a többi krónika a *Hunt-Páznán* nemzetség előtt említ. Itt alig van különbség közte és a bővebb szöveg közt.

Van azonban különbség köztük *Wolfer és Hedrich* nemzetségénél, melyet a többi krónika *Venczellin* nemzetsége előtt tárgyal. A bővebb szövegezés szerint ugyanis »*de Almania*...

¹⁾ Leg. maior. c. 3—5. különösen v. ö.: non tibi concessum est perficere, quod meditaris, quia manus pollutas humano sanguine gestas.

²⁾ Eorum vero qui dicuntur de Babocha de Samberg descenderunt in Pannoniam. S. BK. A Samberg egyenlő a Kézainál levő Tanberggel s a kapcsolatot köztük megadja Mügel: »und des Graffen sun von helffenstein Bebetha und bamburg daz geslecht kam gen panonia«.

³⁾ Hazai Okmánytár I. 92. l.

intravit» és »*de comitibus Houmburch*» származtak; Kézai szerint pedig »*introiuit de Vildonia*«, ¹⁾ továbbá a bővebb szöveg szerint »*cum trecentis dextrariis faleratis*«, ²⁾ Kézai szerint pedig »*cum quadraginta militibus phaleratis*» jöttek be.

Poth nemzetségét a többi krónikánál rövidebben tárgyalja, de említi származási helyét »*Lebin*«-t is. ³⁾

Sokkal rövidebb Kézai a *Gutkeled* nemzetségnél is, de azután oly nemzetséget említ: a *Balog* nemzetséget, mely viszont a többi krónikában nincs meg, mely azonban épen az ő korában lendült fel. Első nevesebb tagja, I. Tombold 1265-ben gömöri ispán, Henrik pedig 1298—1299-ben az ország bárói közt az udvarnál tartózkodott. ⁴⁾

Nagyon megegyeznek Kézai és a bővebb szöveg tudósításai Olivér és Ratold nemzetségénél, a Sámbock ⁵⁾ nemzetségnél és Becse és Gergely ⁶⁾ nemzetségénél; tekintélyesen rövidebb azonban Kézai a Buzád ⁷⁾ nemzetségnél, bár a »*de Mesn originem trahit*» kitétel a bővebb szövegben nincs meg.

Nincs eltérés a variációk közt Nürnbergi Hermann nemzetségénél sem, de azután Kézai megint két, a többi krónikában meg nem lévő nemzetséget említ: a *Bogát-Radván* és a *Ludány* nemzetséget, a melyek szintűgy, mint a Balogok, Kézai idejében kezdenek szerepelni. A Bogát-Radvánokról a XIII. században még alig van szó; Volfart fia Albert az első, a ki fontosabb

¹⁾ Karácsonyi elfogadja Kézai adatait s Vildoniát a Grácztól délre fekvő Vildonra magyarázza. A küszini (Német-Ujvár) monostor alapító oklevele 1157-ben kelt. V. ö. Karácsonyi: Magyar nemzetségek. II. 144. l.

²⁾ Mügelin szerint is »und prochten dem hertzen geysa tzu stenz dreihundert bedachte ross«.

³⁾ Karácsonyi kutatásai szerint a Győr nemzetség sem nem német, sem nem költözhetett az országba Wolfger és Hedrich után. Legrégibb tagja, I. István 1150—1180 közt szerepel. V. ö. id. mű. II. 94. l.

⁴⁾ Karácsonyi id. mű. I. 174—177. l.

⁵⁾ E nemzetség adatai hiányoznak a BK.-ban, de a BKK. családjában megvannak.

⁶⁾ Mügelin szerint »gerson«.

⁷⁾ Mügelinnél: »Vutzad.« (Huzád.) Karácsonyi német eredete mellett felhossa az első személyneveket. A vurburg kerületet marburgi vagy murburgi kerületre magyarázza s a Mesn névben a Grácztól délkeletre fekvő Messendorft sejtí. A BKK. azon állítását azonban, hogy a Hahótiak az Orlamündi grófok közül valók, hihetetlennek tartja. Id. mű. II. 116. l.

állást tölt be, a mennyiben 1236-ban a nádor albírája,¹⁾ de azután jó ideig megint hiába keressük őket magas állásokban, noha birtokaik tekintélyes kiterjedésűek.²⁾ A Ludány-nemzetségnek pedig épen Kézai idejében két tagja is kap adományt IV. László királytól a dürnkruti csatában szerzett érdemeiért.³⁾

Nem szól Kézai a többi krónikában előforduló Kikinus és Renoldus nemzetségről, *Simon és Mihály* nemzetségéről azonban többet tud, és helyesebben is mondja el bejövetelük körülményeit.

A bővebb szöveg ezt a nemzetséget szintén kétféleképp tárgyalja, a Budai Krónika családja röviden, a Bécsi Képes Krónika családja bővebben. E bővebb előadásban egyezik is Kézaiával, de Kézai szövege azért még a Bécsi Képes Krónikáénál is tartalmasabb és helyesebb.

A bővebb szöveg ugyanis Hispániából költözteti be a nemzetséget II. Endre második nejével »*que fuerat de Campania*«. E helyett Kézai helyesen tudja, hogy Constantiával, Imre nejével, az arragoniai királylánnyal jöttek be. Azután meg a bővebb szövegben a testvérek őse magával az arragon királylyal czivakodott, Kézainál pedig »*cum quodam Magno comite*«.

A csodálatos, hogy a bővebb szövegben a Campaniából származó királylánnyal jönnek be, de azért, mert az arragon király a család egyik tagját bebörtönözte. Ez kétségtelenül torzult variáns, a mely mindjárt azt is bizonyítja, hogy Kézai tartotta fenn a helyes szöveget, mikor Arragoniából költöztette be őket. Ennek a variánsnak kellett az eredetinek lenni, és ezen a réven maradhatott meg a bővebb szövegben az arragon király kirívó említése.

És bizonyítja a bővebb variáns torzulását egy más hely is. A krónikák elmondják ugyanis, hogy a nemzetségnek Hispániában több vára volt, a legkiválóbb közülök: Bojót.

¹⁾ Hazai Okmánytár. VI. 32. l.

²⁾ Karácsonyi id. mű. I. 249. l.

³⁾ Ezek a csitári ágbeli II. Vitk (Győri tört. füzetek. III. 24. l.) és az emőkei ágbeli Péter (Knauz II. 266. l.). Karácsonyi id. mű. II. 357—359. l. Szláv eredetét bizonyítja, hogy tagjai a XIII. században is szélteben használnak szláv neveket. U. o. II. 356. l.

Ennek így értelme nincs. Ennek eredetileg úgy kellett hangzania, a mint Kézainál fennmaradt: hogy erről a hispániai várukról nevezték el első magyarországi megszállásuk helyét is Bajónak.

A mit különben Kézai erről a nemzetségről mond, annak általában nagyobb fontosságot tulajdonítottak, mint a mit megérdemel. Kapcsolatba hozták ugyanis Imre 1199-iki, illetve II. Endre 1221-iki oklevelével,¹⁾ s igen fontos következtetéseket vontak le belőle. Pedig ezeknek a fentemlítetteken kívül ellentmondani látszik az is, hogy Kézainál Tota hitbére Bajót szerepel a nemzetség első megtelepülési helye gyanánt,²⁾ és hogy Nagymartonról nevezik a nemzetséget, holott ezt Tota kapta Imrétől és Constantiától.³⁾

Keled nemzetségénél is Kézai tud többet és mond helyesebbet. A bővebb szöveg szerint — ugyanis — *Keled* fiai: *István*, *László* és *Gergely* jöttek az országba s a bejövétel oka az volt, hogy *István* megölte a thuringiai örgrófot. Kézai szerint azonban a gyilkos *Gottfried* volt, ő menekült be Magyarországra, s az ő nemzetségéből származtak *Keled* fiai: *Fülöp*, *László* és *Gergely*. És 1258. és 1276-iki oklevelekben tényleg ez a három testvér és nem *István* szerepel »*filii Cleti comitis*« néven.⁴⁾ Eltérés van a bejövétel idejét illetőleg is, mert Kézai szerint III. *István*, a bővebb szöveg szerint II. *Géza* idejében jöttek be. És említi még Kézai azt is, hogy III. *István* *Gottfriedet* a boszniai herceg ellen küldte, a kit az le is győzött.

Végül említi még Kézai a Morvaországból bejött *Myurk*, *Venczel* és *Jakab* testvéreket, kikről a bővebb szövegezés nem tudósít, s azután a többi krónikákkal egyezően zárja e részt, elmondva, hogy még sokan jöttek mindenfelől »*quorum nomina comprehendere estimavi in hoc libro onerosa*«. ⁵⁾

¹⁾ Fejér. Cod. Dipl. III. 1. 317—319. l.

²⁾ ... et aliam villam nomine Boioith vxori sue Thote nobili mulieri, pro dote ab ipso assignatas eidem coniugi sue confirmaremus ... u. ott. III. 1. 318. l.

³⁾ ... ad petitionem et instantiam eiusdem coniugis nostre omnes redditus supradicte ville Martini ad fiscum pertinentes ... supradicte Domine perpetuo iure obtinendas donavimus. V. ö. a fent idézett okmányt.

⁴⁾ Wenzel: Árpádkori új Okmánytár. VII. 481. l és IX. 163. l.

⁵⁾ onerosam KM. A bővebb szövegben: Quorum quidem nomina, licet mihi nota essent, tamen huic operi non apponam.

Kétségtelen, hogy ennél a résznél Kézainak sok oly adata van, a mely a többi krónikában nincs benne, s a melyek egy-némelyikének hitelessége is igazolható. Ez lehet az oka annak, hogy e fejezetet Kézai munkájának szokás tekinteni.

A XIII. század második felére utalnak e rész személy-nevei is. Már Pauler rámutatott, hogy a Poth-nemzetségnél említett Óvári Konrád IV. Béla és V. István korában szerepel, ugyanekkor találkozunk Keled nemzetségének felsorolt tagjaival is, és erre az időre vall a Becse-Gergely nemzetségnél Anjou Károly híres tengerészének: Guillaume le Cornu-nak említése is.¹⁾

De kétségtelen az is, hogy ez a rész eredetileg a munka belsejében volt elhelyezve, ott, a hol a bővebb krónikákban mai napig is van. Ezt föltétlen bizonyossággal igazolja a Kézainál kimaradt, Deodatusról szóló rész, a melynek a Sz. István legendából vett adata: István Adalbert által való megkereszteltetése a Kézai külön bevezető szakaszába is belekerült. Kézai az egész részt csak azért közölte függelékben, hogy a csak 108 eredeti, igaz magyar nemzetséget minél jobban kiemelhesse.

És ezt bizonyítják mindenekfelett az általa betoldott, az ő idejében szerepelni kezdő nemzetségek: a *Balog*, *Bogát-Radván és Ludány* nemzetség, a melyek elsejéhez tartozott a korabeli királyi udvarban tartózkodó országbáróinak egyike, harmadikának két tagja pedig a dürnkruti csatában tüntette ki magát, míg a Bogát-Radvánok még szerényebb szereplési körrel érték be. Ha a bővebb szöveg Kézai alapján készült volna, ott nem maradhattak volna ki ezek a nemzetségek, és semmiesetre sem került volna beléjük a Kézainál is hiányzó magvaszakadt Deodatus neve.

Meg kellett tehát lennie ennek a résznek még Kézai előtt. Keletkezési ideje a benne szereplő személyek szerint egy lehetett amaz ősforrás keletkezési idejével, a mely röviddel Kézai előtt, *V. István korában* íródott.

Talán épen azért, mert ez a rész még nem avult el, Kézai annál inkább változtathatott és bővíthetett rajta. Így

¹⁾ Pauler Magy. Nemz. Tört. II. 773. 1.

javította ki pl. Keled fiainak neveit. De — úgy látszik — a bővebb szöveg is megromlott, sőt megrövidült; kétségtelenül erre vall ugyanis a Simon és Mihály nemzetségéről szóló fejezet.

i/ A tulajdonnevek nyelvészeti bizonyítékai.

Szabadjon itt még egy argumentumot említenem: azt a tanulságot, melyet Kézai magyar tulajdonneveinek írásából vonhatunk.

Elismerem, hogy a bizonyítás ezen a téren nehezebb, mint az eddigiekben volt s nem is azért térek ki erre a bizonyítékra, mintha különösebb jelentőséget tulajdonítanék neki, hanem azért, mert a Kézai-kérdést lehetőleg minden oldalról meg akarom világítani.

Általánosan ismert tény, hogy a középkori másolók különösen elhomályosult szavaknál, olyanoknál, a melyek értelmét nem ismerték, szolgálisan ragaszkodtak a forrásukban talált eredetihez. A középkori másolók pedig csak a korukban használatos személyneveket ismerték s a helynevekben is tudásuk szűk korlátok közt mozgott. A miről tudomásuk volt, ott a szó esetleges régibb alakját koruknak megfelelő alakra változtatták. De a hol a folytonosság nem volt meg s a szó kiment a használatból és a tudatból, ott csak a szolgálai másolásnak, vagy az értelmetlen ferdítésnek volt helye. A másolás ezen itt vázolt körülményeire támaszkodva pedig elég sikeresen lehet megvilágítani a kérdés nyelvi oldalát is.¹⁾

Hogy krónikáink különböző időben keletkezett részekből állanak, nem fog a bizonyítás elé akadályt gördíteni, mert szigorubb korhatárok megállapítására nem törekszem. Nem lesz akadály az sem, hogy többszörös másolásokkal állunk szemben, s hogy Kézai szövegét csak XVIII. századi átiratokból ismerjük, mert a másoló koránál régibb nyelvalakot bizonyára nem rekonstruál, hanem csak szolgálai átvész, vagy saját korabeli nyelvalakra változtat át.

¹⁾ V. ö. Melich János értekezéseit: Adatok a magyar nyelv és helyesírás történetéhez (Nyelvtud. Közlemények XXXIV. 132—147. l.) és Hibás olvasatok (A magyar nyelv I. 2. füz.), a melyekre a következőkben hivatkozom.

Azt, hogy olyan esetekben, a hol Kézainál fejlődésileg későbbi alak fordul elő, ezt a későbbi alakot Kézain alapuló átírók (a mennyiben t. i. az ellenkező nézet ilyeneknek tekinti a bővebb szövegeket), régibb alakra változtatták volna vissza, nem tehetjük fel. A mennyiben tehát Kézainál nyelvészeti vagy helyesírási későbbi alak maradt fenn, mint a többi krónikában, a változtatás csak a Kézai-szövegben mehetett végre. És ilyen esetet többet is lehet felhozni;

későbbi **e** van Kézainál, a hol a krónikák még eredetibb **ee** alakot őriztek meg. Pl. Lél neve eredetibb *Leel* S. BK. P. BKK. D.¹⁾ alakban van meg az összes bővebb kéziratokban, míg Kézainál: *Lel* — (v. ö. Lehel, Leel, Lel. Melich, Nyelvt. Közl. XXXIV. 136—7. l.).

későbbi **a** van Kézainál a krónikák eredetibb **aa** alakjával szemben. Csak Kézainál egyszerűen: *Chak*, ellenben a többi krónikában *Chaak* S. BK. D. B. összetételben (vára) még K. Cs., továbbá a P.-ben egyszer *Kaak*. — Szár az összes bővebb szövegű variánsokban *Zaar* alakban fordul elő, Kézainál: *Zar* — (V. ö. az -acha- | -aha- | -aa- | -a- jelölési sort u. o. 136—7. l. és Szárt, u. o. 135. l.);

későbbi **u** (mostan **o**) van Kézainál, a hol a krónikákban régebbi **i** van. Kadocsa Kézainál már *Caducha*, míg a bővebb szövegben *Kadicha* S. P. BKK., *Cadicha* BK. D. *Cadica* K. — Taksony Kézainál *Tocsun* KE. KP. *Toxun* KM., holott a BKK. családjának két codexében a régebbi *Toxim* K. Cs. alak maradt meg — (v. ö. e hangváltozást illetőleg u. o. 133. l. és Magyar Nyelv. I. 66. és 70. l. Hibás olvasatok.);

későbbi **e** van Kézainál régebbi **u** (ö) helyén. Szabolcs Kézainál *Zobole* KE. KP. *Zobole* KM., holott a S.-ben még *Zobuley* — (v. ö. Karácsonyi, Turul. IX. 94. l. és Századok, XXXV. 769. l.);

¹⁾ Jelzésekül itt is a kéziratok szokott sigláit használok: BKK. = Bécsi Képes Krónika, B. = Béli Cod., T. = Teleki Cod., Cs. = Csepreghy Cod., K. = Kaprinai Cod. A Nagy Lajos korabeli rövidebb változatnál A. = Acephalus Cod., S. = Sambucus Cod., BK. = Budai Krónika, D. = Dubniczi Krónika, P. = Pozsonyi Krónika. Kézai lemásolójánál: KE. = Hevencssy-másolat, KM. = Cornides-másolat, KP. = Pray-másolat.

és ide kell még sorolnunk Attila nevét is: *Atyla* BKK. családja, *Atylla* S., *Atila* S. BK. D., *Athila* P., a melyben a szóközépi magashang hatása alatt a szókezdő *a* is magashangúvá lett: Kézainál *Ethela* (előfordul a S.-ben is *Etela*). — És ilyen Kézai in campo *Chigle* alakja is, a hol a régibb szóvégi *a* *Chiglamezei* S. BKK. T., *Chyglamezey* K., *Chigladmezei* BK. D., *Chyklamezew* B., *Csiglamezei* P., *Csiklamezei* Cs. szintén már magashangúvá hasonúlt. — (V. ö. *Zemera* — Szemere, *Uereucea* — Verőcze, *Leuenta* — Levente. Melich, Nyelvtud. Közl. XXXIV. 133. 1.)

De vannak olyan esetek is, a hol az előbbiekkal ellentétben Kézainál maradt fenn régibb alak. Ezen esetek bizonyító ereje még erősebb, mert ha Kézai saját kora nyelvhasználatánál régibb alakot tartott fenn, ez csak szolgai másolás útján történhetett.

Már pedig előfordul Kézainál korábbi *i*, a hol a krónikákban későbbi *u* (mostan *o*) van. Kézainál: *Bolotim* (*Balaton* KM.); *Balatim* BKK. B., *Galatym* K. a későbbi *Balatun* BK. S. D. Cs. K., *Walatun* P. alakkal szemben (a hol e mellett az *a* helyén is korábbi *o* van). — V. ö. ezzel szemben Kézai fent említett *Caducha*, *Toxun* alakjait a régibb *Kadicha*, *Toxim* alakokkal szemben;

korábbi *u* van továbbá Kézainál a krónikák későbbi *o*-ja helyén: Kézai — *Munorod* (a hol a második *o* másolási hiba *ou* helyett, a hogy ez a szó még a XIII. század közepéig előfordul, v. ö. Oklevél-szótár); *Monorod* A. S. BKK., *Monyorod* BK. D. BKK. (a BKK. családjában *th*-val is);

és eredetibb Kézainál Erdély neve is: *Erdevelu* KE. KP. (*Erdeleu* KM.) a bővebb krónikák *Erdeclu* S., *Erdeeleu* Cs., *Erdeelew* BKK., *Erdeelwe* B., *Erdeel* BK. D. alakjával szemben. — V. ö. Anonymusnál c. 11. *Erdeuelu*.

És legalább egy hangot illetőleg positiv adatunk is van Kézai nyelvhasználatát illetőleg: ez a mai *o*, régibb *u*, még régibb *i*. A magyarok bejövetelénél ugyanis Kézai említi Szobot: *Zub*, III. Henrik hadjáratainál Bársonyost: *Barsunus*. Minthogy ezek kétségtelenül Kézai nyelvezetét tüntetik fel, fel kell tennünk, hogy az ő idejében Bársonyost már nem mondták *Barsunis*-nak, de még *Barsonos*-nak sem, valamint

Szob sem hangzott még így, a minthogy ez tényleg a kornak meg is felel. Az *i* átalakítását *u*-vá (*Caducha*, *Toxun*), tehát korszerűnek kell tartanunk, míg az *i*-s alak fenntartása (*Balotin*) szolgai másolás következménye.

Még becsesebb szolgálatot tesz egy másik eset. Keve Kézainál rendszeren *Cuve* alakban van meg; a krónikákban a *Cue* S., *Kue* P. alakok mellett előfordul *Keue* P. D., *Keve* BK., *Kewe* P. RKK., *Reva* S. A legrégebbi a mélyhangra végződő *Keva* (másolási hibával *Reva*) alak. Ezt a szóvégi mélyhangot Kézai már assimilálja (v. ö. *Chigle* Kézai, *Chigla* krónikák), de a cezunmauri ütközetben megfelelkezik erről és szintén *Reva*-t ír (v. ö. még *revahoza* S.), a mi fogalmazásnál semmi esetre nem történhetett volna meg.

Csak másolási hibaként származhatott Kézainál az *Uger* KE. KP., *Vger* KM. alak is az *Ugek* S., *Vgek* P. BK. D., *Ugeg* BKK. családjabeli alakból is.

Világos az átváltozás a Szabolcs szónál is. Krónikáink legeredetibb alakja: *Zobuley* S., de már ez is másolási hiba *Zobuley* helyett, mert a *c* régente előfordul *cy*-nek írva (v. ö. terram *Racy* Anonymus c. 42.); *Zobuley* S. P. BK. D. BKK., ebből lett Kézainál az *y* elhagyásával *Zobole* KM. és *Zobole* KE. KP. és a BKK. családjában *Zoboleh*.

A »veszett némöt« elnevezés eredeti alakja is a krónikában a *vezthnempmuth* A. lehetett. Az *mpm* mássalhangzótorlódás ugyan fölösleges, de az *mpn mn* helyett általános lévén (v. ö. Melich, Magyar nyelv I. 68 - 70. l.) feltehetjük, hogy az *mpm* itt csak erősebben ejtett *m*-et jelent. Ebből az alakból keletkezett helyesen Kézai *veznemuth* KM., *veznemut* KE. KP. alakja és torzulással *vezpthenempti* S., *westnempti* BKK. családja (míg *wezetnemet* K. és *vezetnemet* BK. D. újabb alakok.)

Ez adatok után azt hiszem világos, hogy Kézainál gyakran a fejlődési sorban későbbi alakot látunk, mint a többi krónikában, a mikor is csak az a lehetőség áll előttünk, hogy Kézai a régibb alakot a folytonosság következtében korának megfelelően alakította át. De e mellett néhol a többi krónikával szemben és saját nyelvi sajátságaival ellentétben, régibb alakot, sőt néha hibás alakot tartott fenn, a mi nem képzelhető más-

kép, mint hogy szolgálai másolt. Mindkét eset azt bizonyítja, hogy Kézai nem eredeti fogalmazás alapján készült, hanem hogy tulajdonnevei korábbi nyelvsajátságokat feltüntető szövegből származtak, melynek eredeti tulajdonnévalakjait azonban a bővebb szöveg jobban megőrizte.

A nyelvi argumentum tehát legalább is nem mond ellent annak, hogy Kézai krónikája egy, a bővebb szöveghez közelebb álló közös ősforrás alapján készült.

j/ A Kézai által használt ősforrás.

Tárgyalva azokat a részeket, melyeket Kézai az előtte fekvő ősforrásból vett át, minekelőtte saját conceptiójára térnék rá, szükségesnek tartom még felvetni azt a kérdést, hogy milyen volt tehát ez az *ősforrás, milyen viszonyban áll hozzá Kézai krónikája és a bővebb szövegezés?*

E kérdéseket a szöveg tárgyalásánál mindig szem előtt tartottam, s így most csak az eredményeket kell összegeznem.

A Kézai és a bővebb szövegek közötti nagy hasonlóság, daczára annak, hogy e két variáns terjedelemre nézve nagyon különbözik egymástól, minden kétséget kizárólag bizonyítja, hogy a szövegek közös eredetűek.

Annak lehetősége, *hogy a bővebb szöveg Kézaiból bővült volna, ki van zárva.* Kizárják ezt azok a helyek, a hol Kézai szövege nyilvánvalóan torzult az előtte fekvő szövegből, melyet a bővebb szöveg helyesen tartott fenn: így Scythia leírásánál, a délitáliei kalandnál, a catalaunumi ütközetnél, az Attila fia közt kitört küzdelem leírásánál, a magyarok bejövételének datumánál és a septem castris — Siebenbürgen etymológiának az Ungvár-Hungari etymológiával való felcserélésénél, a hol Kézai a régi variáns romjait nem tudta egészen kipusztítani szövegéből; ugyancsak ezen ősforrás használatát bizonyítja Lél és Bulcsú kivégeztetésénél a bővebb szövegezés elleni polémia, a Vértes-mondának a Bársonyos etymológiával való helyettesítése, továbbá II. Béla uralkodási idejének és V. István temetkezési helyének eltorzulása.

Mindezeknél a bizonyítékoknál azonban sokkal nyomósabbak azok, a hol úgy Kézait, mint a bővebb szöveget *eredeti*

forrásukkal hasonlíthatjuk össze. Akár *Justinust* (Scythia leírásánál), akár *Reginot* (a kalandozásoknál), vagy az *altaichi évkönyveket* (Henrik háborúinál), vagy a *Sz. Gellért-legendát* is vizsgáljuk, mint a szövegek forrását, mindig ugyanazon eredményre jutunk, hogy t. i. a bővebb szövegezés a forrás szövegét bővebben és helyesebben őrizte meg, mint Kézai, ki mindig kevesebbet vesz át a forrásból amazoknál, s a forrásnak egyes helyeit gyakran félre is magyarázza.

Mindezen argumentumok tehát kizárják azt, hogy a bővebb szöveg Kézaiból bővült volna. És mégis akadtak a legújabb időben is írók, a kik vagy a hűnhistóriát, vagy az I. Gézától kezdődő király-lisztát Kézai eredeti művének tekintették. Nem bocsájtkozhatom itt ezen véleményeknek részletes czáfolatába, csak utalok a szöveg illető részeinek tárgyalására: ott már megvan e nézetek czáfolata.

Ezeknél azonban sajátságosabb, hogy hogyan tarthatja magát mai napig is az a nézet, hogy Kézai közvetlenül használta az altaichi évkönyveket, s a bővebb szöveg Kézait bővítvén, Kézai mellett még egyszer önállóan használta az altaichi évkönyveket. E nézet előharczosai elfelejtik felvetni azt a kérdést, hogy hogyan vannak annak daczára Kézaiiban és a bővebb szövegben is a megfelelő helyen a nem az annalesek-ből vett adatok, hogy miből magyarázható az, hogy a Kézai mellett az annaleseket önállóan használó bővebb szöveg mért használja éppen csak ugyanazon helyeken az annaleseket, a hol azokat Kézai használta, és végül, hogy honnan vette a bővebb szöveg írója — az esetben, ha Kézaiból bővített — azt az éleslátást, hogy az annales altahenses mellett még más, Kézai által használt, de meg nem nevezett forrásokat, mint Justinust és Reginot is, felkutassa s ezekből a Kézainál röviden tárgyalt helyeket kibővítse, a hibásakat helyreigazítsa, a nélkül, hogy e forrásokat más helyeken is használná, mint a melyeken Kézai is használta?

A mellett azonban, hogy a bővebb szöveg nem származhatott Kézai kibővítése útján, ép oly bizonyos az is, hogy *Kézai nem származott közvetlenül a bővebb szöveg kivonatólása által*. Bizonyítják ezt azok a helyek, a melyeken Kézai eredetibb változatot tartott fenn a többi krónikánál, a mit

különösen a használt források, így Viterbói Gottfried és Regino útján lehet kimutatni. Attila leírásánál Kézai oly vonást tartott fenn Gottfried leírásából, mely a többi krónikában hiányzik; a kalandozásoknál, hol az ősforrás Reginót használta, viszont Anonymus szavaival mutat fel oly szoros rokonságot a többi krónikával szemben, hogy itt is az ő variánsát kell eredetibbnek elismernünk és kétségtelenül az eredetinek megfelelőbb az is, a mit Simon és Mihály nemzetségéről mond.

A közös ősforrást, mely mind Kézainak, mind a bővebb szövegnek forrásul szolgált, Kézai kétségtelenül *nagyon meg-rövidítette*, kivonatolta. A prologusnál, genesisnél, sőt Scythia leírásánál is még szóról-szóra ír át, de már a hűnhistóriánál látszik a tendentia, hogy rövidebb mondat szerkezettel fejezze ki azt, a mi a másik szövegben kissé bővebben van meg. A mint a magyar históriához ér, a kivonat még soványabb lesz. A forrás szövegét már abban az alakban ismeri, mikor az a Sz. István, Sz. Imre, Sz. Gellért legendáit használta, és mégis oly röviden adja a bővebb szövegnek itt elég terjedelmes fejezeteit, hogy sok kutatót megtévesztett, hogy e bővebb szövegnél régibb, eredetibb textust tartott fenn. A bővebb szöveggel szemben aránylag Salamon és a herczegek küzdelménél a legrövidebb, de itt is a bővebb szöveg legkülönbözőbb helyeiről találunk adatokat, melyeket e szerfölött szűkszavú kivonatolásnál össze is zavar. Kálmánnál a bővebb szöveg is rövidebb lesz, mire Kézai megint szorosabban egyezik vele. Ennél a résznél volt még legtöbb ok rá, hogy egy bővebb szöveg kivonatolását kétségbe vonják, mert II. Istvánt és III. Lászlót Kézai teljesen kihagyta, de itt is akadtunk bizonyítékokra, melyek kétségtelenné teszik Kézai szövegének egy, a bővebb szöveghez igen közel álló szövegből való torzulását.

Annak a szövegnek pedig, a melyet Kézai kivonatolt, *nagyon közel kellett állnia a bővebb szövegezéshez*, illetve a bővebb szövegezésnek azt meglehetősen hűen kellett fenntartania, mert a Kézainál eltorzult helyek a bővebb szöveg megfelelő helyeiből rendesen kimagyarázhatók és mert, a hol a szövegek forrásukkal (Viterbói Gottfried, Justinus, Regino, az Annales Altachenses, a Legenda S. Gerardi) összehasonlíthatók, a szöveg mindig igen közel áll az eredeti forráshoz; végül pedig

mert oly helyeken, a hol a közös ősforrásnak még egy átírója (Anonymus) maradt fenn, a bővebb szöveg ezzel is rendkívül nagy hasonlatosságot tüntet fel.

Ez az ősforrás pedig közvetlenül Kézai kora előtt, *V. István idejében zárult*. Hogy a krónika összeszerkesztése tényleg V. István idejéből származik, azt bizonyítja, — mint az illető helyeken már említettem is, — hogy az advenák nemzetségeinél a nemzetségeknek e korban szereplő tagjait említi, továbbá, hogy a krónika már használta a kevésbé előbb készült Gellért-legendát is.

Positiv következtetéseket a szöveg megállapítását illetőleg csak ezen, V. István korabeli forrásra vonatkozólag vonhatunk. Az V. István korabeli szöveg részeinek szétválasztása és reconstruálása már nehezebb és nem is jár oly positiv eredményekkel.

Pedig maga ez a szerkesztés már több részből keletkezett. Az V. István korában keletkezett részeken kívül külön *önálló alkotásnak* kell tekintenünk a *húnhistóriát*, mely ezekkel a részekkel egyszerre kerülhetett a régebben keletkezett részekhez.

Azonkívül a magyarok történetében is kétségkívül kellett lenni egy jóval *régebbi résznek*, a melyet az V. István korabeli compiler folytatott és részben át is alakított.

Ezen régebbi krónika korára felvilágosítanak bennünket *Anonymus*, *Richardus* és *Albericus*, kik már használták annak adatait. Richardus ebből tudja, hogy a magyarok testvérnépei merre felé laknak, s hogy a magyarok hogyan jöttek be a mostani hazájukba. Anonymus is már több pontban, különösen a rablóhadjáratoknál, használja ezt a régi krónikát; de legbővebben Albericus írta ki adatait. Ennek a krónikának tehát már III. Béla, illetőleg II. Endre korában meg kellett lennie.

A kérdés tehát az, hogy meddig terjedhetett ez a régi krónika. Útbaigazít erre vonatkozólag Anonymus, a ki hivatkozik I. Endre korára; ¹⁾ és még pontosabban Albericus. Albericusnál a magyar krónikából vett adatok az 1095. évtől

¹⁾ Anonymus c. 15.

kezdve már nem fordulnak elő s ha vannak is magyar vonatkozásai, mint pl. az 1111., 1126., 1128., 1135., 1146., 1151., 1167., 1171., 1194. éveknél, ezeknek már semmi közük a magyar krónikához.

Albericus tehát az 1095. évtől kezdve már nem található adatokat az előtte fekvő forrásban. Sőt az átvett adatok soványsága folytán már itt is nehezen mutatható ki a krónika hatása, legfeljebb I. Bélánál a »*pugil*» jelző és I. Gézának »*Magnus*» neve sejteti e hatást. Az 1047-ik évig azonban, I. Endre trónrajutásáig krónikánk hatása szemmel látható.¹⁾ Így helyesebbnek tartom krónikáink Albericusra gyakorolt hatásának határát az 1047-ik évnél megvonni, mert ha Albericus azután talált módot magyar vonatkozású tudósítások megszerzésére, úgy az 1047—1095. közti két krónikáinkkal rokon(?) adatot is oly módon szerezhette, mint az 1095. utáni adatait.

E szerint *Endre uralkodásának elején szakadt volna meg e régibb rész*, a mit Anonymus szavai is megerősítenek, mert Anonymus csak arról tud, hogy Endre félt III. Henrik bejövételétől, de nem arról, hogy Henrik tényleg be is jött.²⁾

És ugyanezt a határt kell felvenni krónikáinkban akkor is, ha nem a belőle merítő kútfőket vizsgáljuk, hanem krónikáinknak *forrásához*, különösen az *altaichi évkönyvek*hez való viszonyát. A magyar krónika csak Endre trónraléptéig használta az altaichi évkönyveket; III. Henrik Endre korabeli hadjáratainál az altaichi évkönyvek és a magyar krónikák közt már semmi kapcsolat sincs.

Mindez nem magyarázható másképp, mint, hogy krónikáink e legrégibb része még a XI. században keletkezett és I. Endre uralkodásának elejével zárult. Természetesen ebbe a krónikába csak később, valószínűleg az egyes részek összeszerkesztése idején került bele az V. István korából származó, az advenák

¹⁾ Marczali kútfők. 53. l. Kaindl VII. Studie. Arhiv. f. österr. Gesch. LXXXV. II. Hálfte. S. 438—456. bőven tárgyalják ez adatokat, úgy hogy nem tartom szükségesnek ezeket itt is összeállítani.

²⁾ Anonymus c. 15. et timebat adventum imperatoris Theotonorum, ut ne ulturus sanguinem Petri regis Hungariam intraret, ut in sequentibus dicitur.

nemzetségeiről szóló rész, továbbá az Árpádfiak számkivetésének története, mely a következő részszel, — mely I. Béla személyét állítja előtérbe, — áll szerves összefüggésben. Ugyancsak ekkor kerülhetett bele a Vata fiáról, Jánosról szóló pár sor is, valamint Sz. István uralkodásánál István és Imre mellett a szent mellékevek és a »*Sanctissimus Rex Ladislaus*« kitétel is, végre pedig mindazon helyek, melyeket krónikáink a Gellért legendából vetettek át. Viszont benne volt e krónikában már Scythia leírása, mely Anonymusnál és Richardusnál is fennmaradt s Justinus leírásán alapszik.

Az I. Endre korabeli ősforrásnak ezen megváltoztatása és egyeztetése a további részekkel, valamint összekapcsolása a hűnhistóriával bizonyítja, hogy az *V. István korabeli compilátor* tudatos és alapos munkát végzett.

A kérdés már most az, hogy krónikáink I. Endrétől V. Istvánig terjedő szakasza *egy írótól származott-e?* Már külső tekintetre is ellentmond ennek az a körülmény, hogy a krónikák I. Endre, I. Béla, Salamon, I. Géza és Sz. László történetét igen bőven tárgyalják és igen elevenen kiszinezik, míg Kálmántól kezdve igen soványak és színtelenek. Zavart okozott e kérdés megvitatásánál a Bécsi Képes Krónika, mely itt már önállóan toldott. I. Endre, I. Béla, Salamon, I. Géza és Sz. László történetére is iparkodtak egy régibb, soványabb és színtelenebb részt és egy fiatalabb, de elevenebb részt megkülönböztetni. Irányadóul pedig ép a Bécsi Képes Krónika szövegét vették, úgy okoskodva, hogy a Budai Krónika rövidebb szövege ebből rövidült volna. A Budai Krónikáról szóló forrástanulmányom második részét tisztán e kérdésnek szenteltem és bebizonyítottam, hogy úgy a Budai Krónika, mint a Bécsi Képes Krónika egy Nagy Lajos korabeli közös ősről keletkezett, a mely közös őst azonban a Budai Krónika családja őrizte meg hívebben, és nem a Bécsi Képes Krónika. A Bécsi Képes Krónika tehát már itt a Budai Krónika családjában meglevő bő elbeszélést még interpolálta is. Ezen résznek a Bécsi Képes Krónika szövege alapján való kettéválasztása tehát tarthatatlan; a további vizsgálódások alapjárá a Budai Krónika családjának codexeiben fennmaradt szöveget kell tenni.

Nevezetes dolog, hogy Kézai ezt a részt is röviden hozza, a mi könnyen arra a következtetésre csábítja az embert, hogy ez a szakasz is később bővült. De krónikánk ezen része nem teszi egykorú mű benyomását a pontosabban vizsgálóra. Értesülései ugyan elég jók, az eseményeket nagyjában úgy mondja el, hogy azok a külföldi forrásokkal, oklevelekkel és a Bécsi Képes Krónika interpolációival egybehangzanak, de túlnyomó benne a mondai elem és anachronismussal is találkozunk. A szereplő személyekről is jól értesült ez a rész: David dux,¹⁾ Miklós püspök,²⁾ Erneyi, Vid, Opos³⁾ stb. történeti személyek, de e mellett vannak szereplői, kikről más forrás nem tudósít, így pl. Endre törvénytelen fia: György.

Annak, hogy két részből volna összeszerkesztve e rész, ellentmond kerekdedsége, és hogy a stílusban sem vehető észre semmiféle különbség, sem a szövegen semmiféle oly hely, mely két különböző szerkesztés egybeolvasztását árulná el.

Ez a rész nem is keletkezhett a XIII. század eleje előtt, mert már használta *Sz. László legendáját*, mely viszont az 1192-ik évnél korábbi nem lehet. A legérdekesebb azonban, hogy ép *Sz. Lászlóról* több csudát tud elmondani, mint maga a legenda, éles ellentétben állva e tekintetben a Bécsi Képes Krónika interpolációival, melyek még nem nevezik szentnek Lászlót és csak egy csudás dolgot tudnak róla említeni. Ugyancsak ezt bizonyítja az a körülmény is, hogy az I. Bélánál leírt pénzügyi viszonyok III. Béla korára illenek.⁴⁾

Ha tehát ez a rész esetleg külön is keletkezhett, legfeljebb 60—70 évvel ifjabb az ezután következőknél és az advenák nemzetségeiről szóló szakasznál.

De ép oly lehetséges is, hogy az egész I. Endrétől V. Istvánig terjedő rész egyszerre íródott, s az I. Endrétől *Sz. Lászlóig* terjedő korra az írónak valamely más forrás állt

¹⁾ C. D. I. 469. 487. l.

²⁾ Előfordul a tihanyi apátság alapító levelében.

³⁾ V. ö. Századok 1902. A Budai Krónika cz. forrástanulmányomat.

⁴⁾ Az egész leírás azt a hatást teszi az emberre, mintha itt III. Béla és II. Endre uralma volna szembeállítva. Különösen nevezetes kijelentés: non enim per mittebat mercatores et numularios per detestabilem auaricie voraginem, a simplicibus et rusticis superfluum lucrum congregare.

rendelkezésére, míg a Kálmán utáni korra csak néhány száraz adathoz jutott.

Az V. István korabeli krónikának részei után lássuk már most e szerkesztés *fenntartóit és további sorsát is*. Az V. István korabeli krónikának két változata maradt fenn: az egyik, Kézai krónikája kivonatos; a másik egész terjedelmében tartotta fenn a szöveget és folytatta Nagy Lajos koráig. Ez a Nagy Lajos korabeli krónika szintén kétfelé vált a Budai Krónika és a Bécsi Képes Krónika családjában.

A *Bécsi Képes Krónika* a régi bevezetést (*Multipliarie — pronior erat*) új pathetikus előszavával helyettesítette, a régi genesist, a mely a hámita eredetet vallotta új, ez ellen polemizáló, jáfetita eredetet hirdető, Hieronymusra és Josephusra támaszkodó genesissel helyettesítette. A magyarok bejövételének dátumát is másként írta, de itt már elkerülte figyelmét a forrásban levő, hámita eredetet feltüntető leszármazási tábla, úgy hogy ez zavaró elemül benne maradt a Bécsi Képes Krónika családjához tartozó összes codexekben, világos tanúbizonyságot téve arról, hogy a hámita eredetet valló krónikáink tartották fenn az eredetibb szöveget. Ezen változtatásai után pedig legnevezetesebb eltérése a Bécsi Képes Krónika családjának a Budai Krónika családjától azon interpolatiók, melyek I. Endrétől Sz. Lászlóig szórványosan fordulnak elő, onnan azonban II. Gézáig annyira túlnyomóak, hogy a régi szöveget alig lehet kiválasztani belőlük.

A Bécsi Képes Krónika családjának szövegét maga a Bécsi Képes Krónika s a róla készült másolatok, ugymint a *Teleki-, Bélyi-, Csepreghy-codex* nem tartották fenn teljesen, az a körülmény pedig, hogy a Bécsi Képes Krónika *quatenus* szóval a sor közepén végződik, azt is valószínűvé teszi, hogy már az a codex is csonka volt, melyről maga a Bécsi Képes Krónika másolt. A teljes szöveget csak egy kézirat, a *Kaprinai-codex* tartotta fenn korunkra. Ebből a szerkezetből készült kivonatolás útján a *Müncheni Krónika* is.

A Budai Krónika családjának tagjai közül a Nagy Lajos korabeli ősforráshoz legközelebb a *Sambucus-* és *Acephalus-codexek* állanak, bár ez utóbbi már több önálló bővítést is tartalmaz. Úgy a *Sambucus-*, mint a *Acephalus-codex* sokkal

nagyobb hasonlatosságot tüntetnek fel a Bécsi Képes Krónika családjával, mint maga a Budai Krónika, mely családjának legszélsőbb tagja, minthogy írója több nagyobb változtatás mellett a mondatszerkezeten és szórenden is igen sűrűn változtatott. De míg a Sambucus-codex a legszorosabban csatlakozik a Budai Krónika családjához tartozó kéziratok közül a Bécsi Képes Krónika interpolálatlan szövegéhez, az Acephalus-codex már néhány önálló betoldást is tartalmaz, melyek a Bécsi Képes Krónika interpolatioival — legalább részben — rokon eredetűek.¹⁾ A Budai Krónika családjához tartozik ezenkívül a *Dubniczi Krónika* is, mely a Budai Krónika közvetlen másolata. A rövidebb szöveggel való szoros rokonság látszik meg *Mügel*n német nyelvű szövegén s a *Pozsonyi Krónika* kivonatán is.²⁾

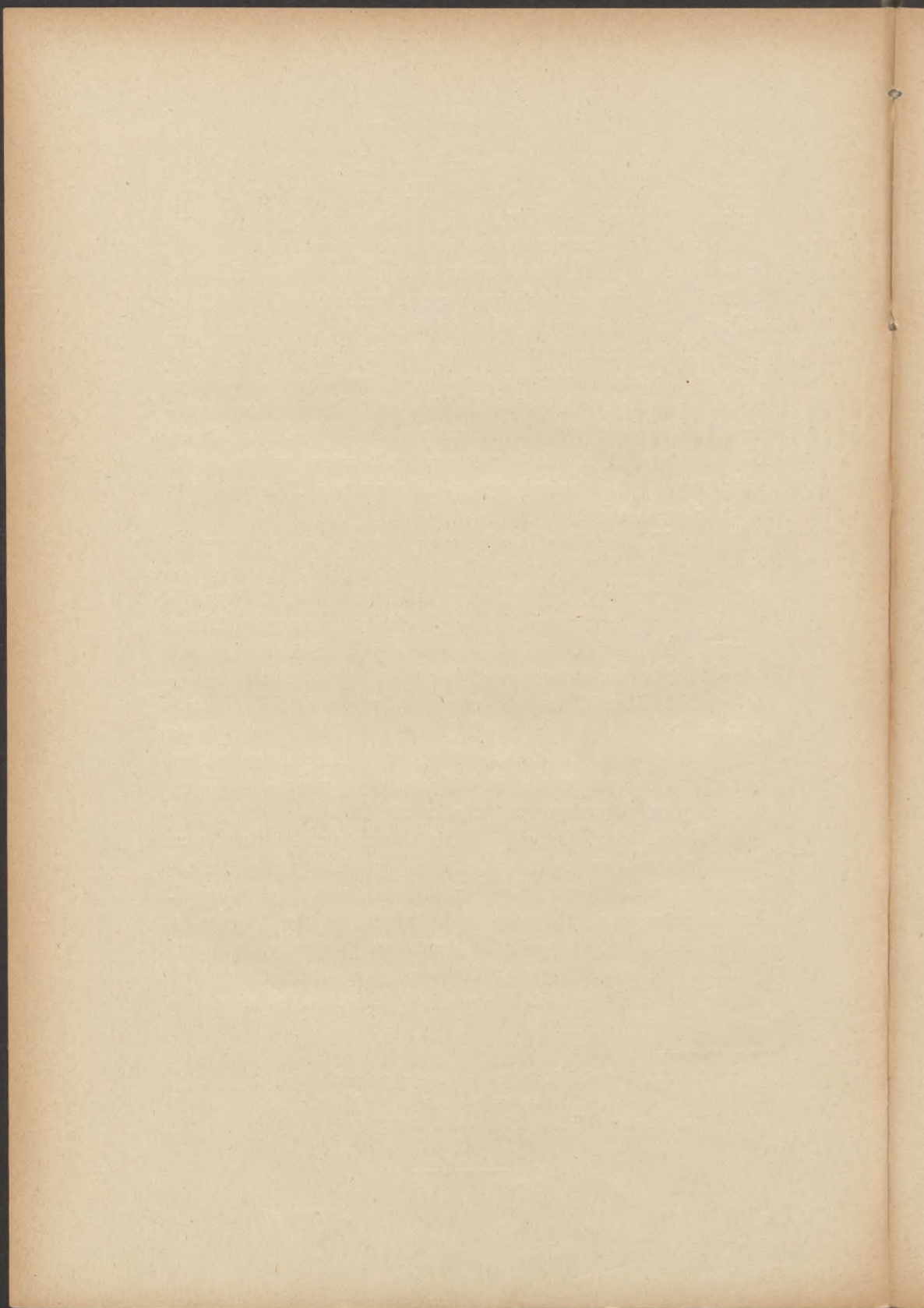
Az V. István korában összeszerkesztett krónikának kellett tehát, még minekelőtte folytatását megkezdték volna, Kézai kezeibe kerülnie. Nagy buzgalommal fogott a másoláshoz, de csakhamar, már Scythia leírásánál lelohadt magyar szalmalángja, ráunt ő is a scriptori mesterségre, mint annyian író-társai közül, kik e mesterség fáradságai alatt unottan sóhajtottak föl. Mentül tovább haladt előre, annál inkább erőt vett rajta az unottság, mind jobban és jobban rövidítette meg alapszövegét. Csak akkor lélegzett fel megkönnyebbülten, mikor Kálmánnál forrása is szűkszáví lett, nemsokára azonban még ezt a sovány tudósítást is rövidíteni kezdette.

Betoldásokat alig eszközölt, talán ezzel sem akarta növelni fáradságát, s alapszövegének átírásában egyetlenegy helyen mutatott igaz érdeklődést a szöveg iránt: az advenák lajstrománál. Ezt a szövegben kihagyta, és külön függelékbe foglalta, a szöveg illető helyén pedig határozottan hangsúlyozta, hogy igaz magyar nemzetség csak 108 van, s az advenák jegyzékénél őrzött meg leginkább oly adatokat is, melyek a bővebb szövegben hiányzanak.

¹⁾ V. ö. A Budai Krónika cz. tanulmányomat. Századok, 1902.

²⁾ E családban különben szintén két változat különböztethető meg. V. ö. Pozsonyi Krónika. Századok. 1905.

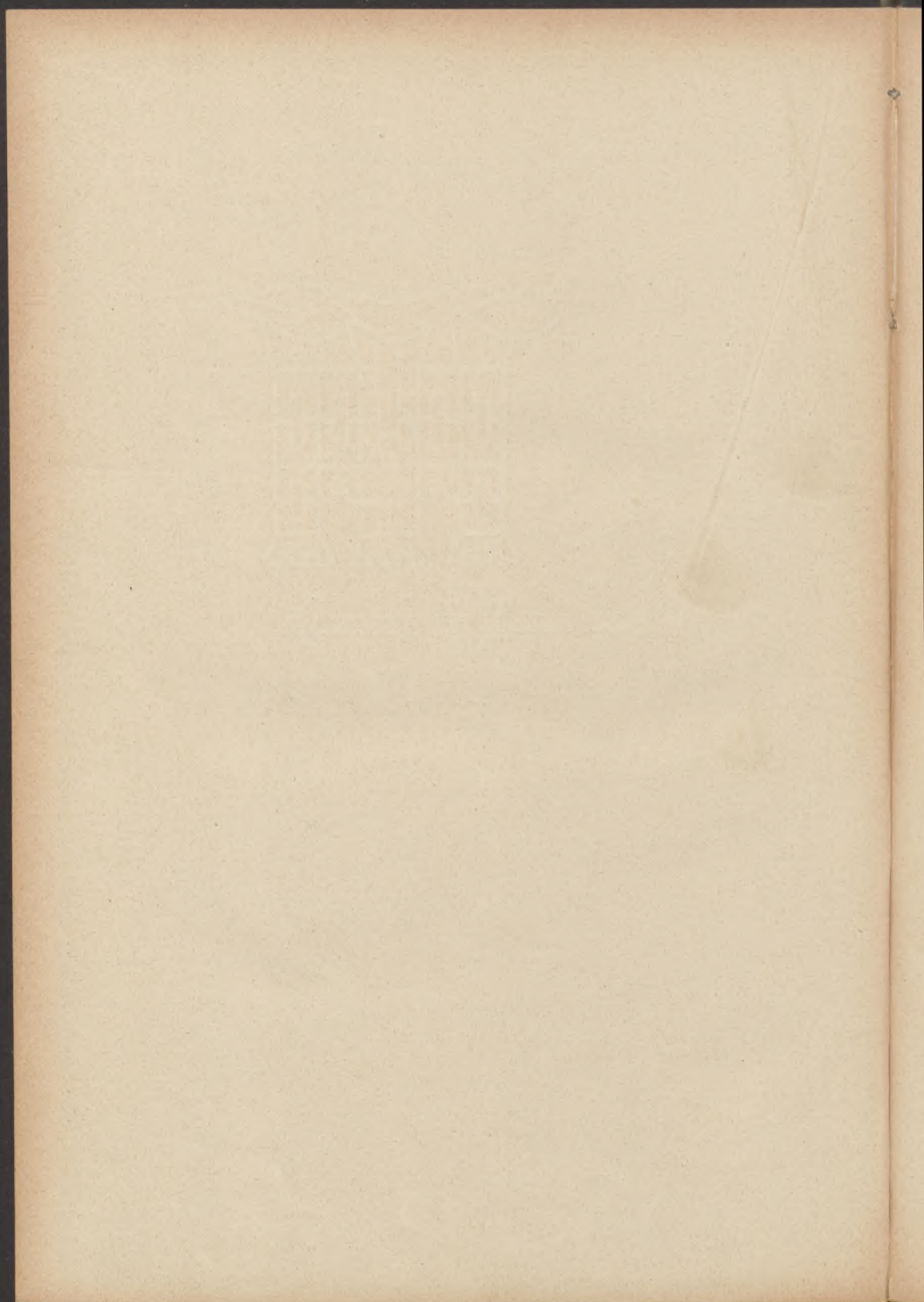

III.

KÉZAI EREDETI RÉSZEI.

a) Kézai eredeti részei.

Melyek a mű azon részei, melyek magától Kézaitól származnak? — ez a következő megfejtésre váró kérdés.

Foglalkozva azon forrással, melyet Kézai átirat és kivonatolt és feltüntetve ehhez való viszonyát, első sorban is azokat a helyeket kell említenünk, melyek e szöveg közt fordulnak elő, de már *Kézai toldásai*.

Az a körülmény, hogy Kézai a kivonatalás daczára néhol jobban, az eredeti forrásnak megfelelőbben és bővebben tartotta fenn a szöveget, megnehezíti e téren a biztos ítélethozást.

Azok közül a helyek közül, a melyek a bővebb krónikában nincsenek meg, csak egy van, mely máshol is előfordúl, t. i. *Salamon megjelenése László udvarában*, a mit Mügelin is és önálló betoldásai közt a Dubniczi Krónika is fenntartott.

<i>Kézai :</i>	<i>Dubniczi Krónika :</i>	<i>Mügelin :</i>
... in veste monachali deinde Albam venit. Et cum Ladizlaus frater eius in porticu Ecclesie Beatissime Virginis ma- nibus propriis elemosy- nam erogaret, ipse inter eos dicitur accepisse. Quem mox cognovit La- dislaus, ut inspexit. Re- versus autem Ladislaus a distributione elemosy- syne inquiri fecit dili- genter, non quod ei no- cuisset, sed ille malum presumens ab eodem secessit inde ...	Visio. Quadam vice veste monachali duobus solum contentus famulis albam regalem venit, Ibique de manu Ladis- lai fratris sui elemosi- nam sumpsit, quem cum Ladislaus cognovisset, timuit eum et diligen- ter requiri faciens po- tuerunt eum invenire nullo modo.	... pey kunig lasla zeiten wart er gesehen zu weyssenpurg, do nam er daz almusen von der hand des heiligen ku- niges sant lasla in mun- ches gewande. Do wolt yn sant lasla gefangen haben, tarft nicht vor dem volke wenn er kein recht gen ym hett, do verkert sich der kunig salomon und kom in andern gewande aus der stat ...

Honnan vette ezt Kézai, nehéz eldönteni.

A három szöveg eltérései nem valami nagy rokonságot árulnak el, bár nem is zárják ki azt, hogy ez az adat az V. István korabeli ősforrásban benne nem lett volna.

A többi illetén adattal szemben úgyszólván még tehetlenebbül állunk. Nincsenek meg azok sehol, Mügelnnél sem.

A mi a magyarok bejövetelénél a Szobnál (*in portu Zub*) való átkelést és Marót rokonának megöletését, Salamon uralkodásánál nejjének Judithnak kolostorba vonulását, végre pedig Kálmán uralkodásánál Péter horvát király székhelyének és Brindisi és Monopoli visszafoglalásának hírét illeti, — ezek talán valamelyes összefüggésben vannak az ősforrással, ha jelen alakjukban nem is származnak onnan.

Marót fejedelemsége ellen bővebb krónikáink is polemizálnak, Kézai helye itt ennek a polemikának visszhangja lehet.¹⁾ A Judithra vonatkozó téves adat is összefüggésben van Kézai forrásával, mert a bővebb krónikákkal egybehangzón Kézai is tévesen Sophia-nak nevezi őt.²⁾ A mi pedig Kálmán uralkodásáról több Kézainál, az benne lehetett az ősforrásban, mert csak három pár szónyi toldásról van szó, a melyről különben sem igen tudnók, hogy adatait Kézai honnan vette.³⁾

Inkább tehetjük fel, hogy Bulcsú vezérnél a Vérbulcsú etymologia Kézai hozzáadása, mert hisz Kézai nemcsak az etymológiák átvételében mutatja ki ezek iránti nagy hajlandóságát, hanem némely helyen azoknak újakkal való felcserélésével is, így az Ungvár és Bársonyos etymológiáknál.⁴⁾

Lélnél a »*tandem in partibus Nitrie sepius fertur habitasse*« és III. Bélánál a »*quem Becha et Gregor apud Grecorum imperatorem diutius tenuerunt*« passzusokról szintén nehéz volna eldönteni, vajjon Kézai toldotta-e be azokat, avagy csak ő tartotta-e fenn az ősforrás ezen szavait. Magam részéről valószínűbbnek tartom az előbbi eshetőséget.

Föltétlenül Kézai eredeti betoldásának kell azonban tar-

¹⁾ Lásd a jelen értekezés 79. lapját.

²⁾ V. ö. u. itt 112. l.

³⁾ V. ö. u. itt 112—3. l.

⁴⁾ V. ö. u. itt 77—81. l. és 110. l.

tanunk a kalandozásoknál a *Suaurchumburc Hertnidről* szóló helyet, melynek nyomát másutt hiába keresnők.

Legérdekesebb pedig Kézai önálló adatait az advenák lajstrománál szemügyre venni. A szöveg illető helyeinek tárgyalásánál már foglalkoztunk is ezen eltérésekkel, midőn azonban a toldásokról, mint toldásokról külön is beszélünk, itt sem mellőzhetjük ezeket. Hogy egyes nemzetségeknél néhány apró vonással többet jegyzett fel, így a Hunt-Páznánoknál, hogy »*de Svevia*« származtak, és hogy »*ultra mare*« akartak menni, hogy Wolfger és Hedrich »*de Vildonia*«, a Buzád nem »*de Mesn*« jött be, nem valami fontos és nevezetes.

Nevezetes a *Simon* és *Mihály* nemzetségnél levő lényegesen nagyobb tudósítás, melynek jelentőségét azonban még túlozni is szokták. Mert nemcsak a bővebb szöveg hibás e helyen, hanem a Kézainál levő toldások is. Hogy Tota férje Benedictus filius *Conradi* és nem *Korláth*, az lehet íráshiba is. Az azonban már nem lehet íráshiba, hogy Nagymartont mondja Tota hozományának, holott a hozomány Bajót volt, míg Nagymartont királyi adományból kapta.¹⁾

A *Keled* nemzetségéről szóló helyesebb közlés azonban már kétségtelenné teszi, hogy Kézai a korában is szereplő genus tagjait jobban ismerte, vagy legalább is nem esett oly hibába, mint a bővebb krónikák.

De itt leginkább azt kell kiemelnünk, hogy Kézai három nemzetséget, mely épen az ő korában kezd szerepelni, told be a nemzetségek lajstromába: a *Balog*, *Bogát-Radván* és *Ludány* nemzetséget. Ezeknek betoldása viseli leginkább magán az író korának bélyegét is. De még ezek a betoldások is oly színtelenek, hogy vajmi nehéz belőlük az íróra vonatkozó következtetéseket vonni.

Az a színtelenség, mely a betoldásoknál megnehezítette azok elbirálását, azonban ép oly nyomasztóan érezhető Kézai összefüggő, önálló alkotásainál: Kún László történeténél és a második appendixnél is.

Kézai művének tulajdonképeni — bár ki nem mondott —

¹⁾ V. ö. II. Endre 1221. évi oklevelét. Fejér. Cod. Dipl. III. 1. 317—319. Nergedsceg különben sem lehet innen.

czélja *Kún László történetének* megírása volt. De Kézai itt is nagyon rövid. Úgyszólván Lászlónak csak két ténylet említi: a *dürnkruti* és a *hódtavi* csatát.

És ez a tudósítás is — bár hiteles — nem bír különösebb jelentőséggel. Igen egyszerűen ismerteti Habsburgi Rudolf és Ottokár ellenséges viszonyát és a László és Rudolf közt létrejött szövetséget. Az előadás a részletekben is megbízható. Helyes adat az is, hogy a cseh tartalék vezére Milota volt; Ottokár törvénytelen fiának, Miklósnak fogságát IV. László oklevélben is említi.¹⁾ Hitelességnél egyebet azonban itt se várhatunk Kézaitól. A németekkel szemben elfogult, a csatában semmi szerepet sem juttat nekik. Ezen és László király nagyhangú dicséretén kívül az előadásnak semmi kimagasló vagy kiváló oldalát nem említhetjük, hacsak nem azt, — a mit Lorenz oly nagyra tart —: »eine sehr erfreuliche Hinneigung zu dem wiedererwachten römischen Königthum«. ²⁾

Egy vonás van, a mi nem kiváló, de szokatlansága miatt feltűnő, hogy tudniillik a kitűnt vitézek közül csak egy családot említi: »*In quo quidem exercitu ipso die comes Renoldus filius Renoldi Banerium Regis tenuit viriliter et potenter, de genere Bastech oriundus, adstantes Domino Regi fratres eiusdem Andreas, Salomon, Ladislaus et alii Regni Hungarie nobiles* ³⁾ *sicut Stelle coeli absque numero.*» E subiectív vonás még inkább torzítja az amúgy is aránytalan és ügyetlen előadást.

Még fogyatékosabb és színtelenebb a *hódtavi csatáról* szóló tudósítás, terjedelemre nézve pedig csak harmadrésze a *dürnkruti* ütközet leírásának. Néhány szó a kúnok elszaporodásáról, a király vitézségének dicsérete s az elesett főurak száraz lajstroma, — ez az egész. Hiteles, de színtelen. Bár oklevelek nem bizonyítják, hogy a Kézainál említett főurak kitűntek e csatában, a dolog a főurak birtokait tekintve mégsem ellenkezik a valószínűséggel. Az *Aba* nembeli *Pata* fia

¹⁾ Cod. Dipl. V. 2. 500. l. V. ö. még Hornecki Ottokárt Peznél III. 153. l. és Szabó Károly: Kún László. 64., 68. l.

²⁾ Lorenz: Deutschlands Geschichtsquellen im Mittelalter. Berlin, 1870. 271—277. l.

³⁾ nationes KM. KP.

Olivér hevesmegyei, s a hevesmegyei nemesség, úgy látszik, élénk részt vett a csatában. Ép oly valószínű, hogy a borsodi Miskolcz nembeli László s a zarándi Igmánd nembeli András is részt vett a csatában. A Rosd nembeli Demeter pedig abaúji birtokai révén jutott a seregbe.¹⁾

Ez a két csataleírás, ez Kézai egész jellemzése királyáról, ez minden, a mit saját koráról elmondani akar. Ha itt fölöslegesnek tartotta többet elmondani, úgy igazolt az a feltevés is, hogy a használt forrás bővebb szövegében is sokat feleslegesnek tarthatott. De, hogy László uralkodása idejéből csak e két eseményt írja le, azt nem tudhatjuk be tisztán csak középkori írói lustaságának. Van annak mélyebb oka is: a tendentia bűnös, minden oldalról gyűlölt, gáncsolt urát jó színben feltüntetni. Az ő munkájából nem hangzik felénk az urak és a magyarság panasza, hogy a király a kúnoknak kedvez és azok közt él, elhanyagolva a nemességet; nem hangzik felénk a nép panasza, mely Kún László szekerének nevezte el az embertől húzott kétkerekű kocsit és nem hangzik felénk az egyháznak és saját nejének panasza erkölcstelen életmódja miatt. A belső zavaroknak, Fermoi Fülöp pápai legátus működésének, László fogságának nyoma sincs Kézai művében, pedig mindez a hódtaivi csata előtt történt. S a László ifjúkori bátorságának hangoztatása (*Egressus . . . velut Martis filius. — Hec est enim Ladislai regis victoria primitiva,*²⁾ *quam divina clementia ei tribuit in etate adolescentie constituto. — Aliud quoque miraculosum prelium Ladislaus rex adolescens habuit cum comanis.*) is arra enged következtetni, hogy a mű írásakor a király már nem volt egészen fiatal. Mindezen lelki hibái helyett pedig Kézainál azt találjuk, hogy »*Ladislaus vero rex illustris, animosus ac magnivolus*«, hogy Rudolf »*regem magnificum, tanquam filium sancte ecclesie catholice sibi postulavit humiliter in auxilium*«.

És ha tendentiosus munka, — a mint hogy az, — akkor sem dicsérhetjük Kézai krónikáját, mint tendentiosus munkát sem, mert a rossz elhallgatása és két odavetett dicsérő frázis

¹⁾ Karácsonyi: A hódtaivi csata éve. Századok. 1901. 633—635. 1.

²⁾ primitiva KM. KP.; primitia KH.

még nem elég arra, hogy megtegye azt a hatást, melyet egy tendentiosus munkától elvárhatunk.

Egészen más képet adnak IV. Lászlóról többi krónikáink; csupa siralom az és egy egész bűnlajstrom; maguknak a morvamezei és hódtavi ütközeteknek pedig ezek semmi fontosságot nem tulajdonítanak.

De Kézainak nemcsak ezt a művét nem dicsérhetjük, nem dicsérhetjük azt a másik részt sem, melyet ő toldott a krónikához: a *második appendixet*, mely a félszabadok és szolgák néposztályaival foglalkozik. Hogy ezt Kézai függesztette művéhez, azt bizonyítja már az is, hogy más változatban nem maradt fenn, hogy a rokon krónikákban semmi nyomára sem akadunk. A »... *presenti opusculo apponere dignum duxi*« szavak is talán erre engednek következtetni. A többi krónikások nem nevezik művüket *opusculumnak*, míg Kézai XVIII-ik századi másolatainak ez a címe: »*Simonis de Kéza Chronicon Hungaricum Elegans Opusculum*«. S a bővebb szövegek nem is toldanak a krónikához függelék, ezt csak Kézai teszi, ki az első függelék is a bővebb szövegezés közepéről szakította ki.

Maga a függelék szintén színtelen, sőt kissé homályos. Hivatkozik benne az író Sz. István rendelkezéseire és Kálmán intézkedéseire, valamint pápai végzésekre is; és bizonyosra vehető, hogy ismerhette a Hartwik-féle Sz. István-legendát, melyből a pápának Sz. Istvánra vonatkozó állítólagos szavait: »*Ego, inquit, sum apostolicus, ille autem verus apostolicus*«¹⁾ vehette.

Ismernie kellett e mellett még Kálmán király első decretumát. Ezt bizonyítja legalább az »*Alii vero Conditionarii ex eisdem captiuis disponuntur, quos tandem Kalomannus Rex ad tantas maneries variavit*« passzus, mert Kálmán első decretumában tényleg igen különböző szolganepek vannak említve (a servuson kívül: hospites, qui in terris laborant

¹⁾ Így, hibásan a legenda »*Apostolus*«-a helyett. Kézai következő szavai: »Vnde et ecclesias regni sui eius committo arbitrio ordinare, captiuis per eum redemptos ei tantummodo possidere«, pedig a Hartwik-féle legenda »qua propter dispositioni eiusdem prout divina ipsum gratia instruit, ecclesias dei simul cum populis utroque iure ordinandis, relinquimus« passzusára (c. 9.) vezethetők vissza.

aliorum 80. pont, cives 38. 39., civiles ebdomadarii 45., castelani 81., iocuscidarius (?) 44., vagus servus 41., mancipius 74.).

Hiteles, sőt talán *Szent István első decretumának* 18-ik pontján alapszik az is, a mit az appendix a szent királyról s a rabszolgák felszabadításáról mond.

De Kálmán utáni adatai nincsenek, a mi kétségesse teszi, hogy Kézai ezt a részt, melyet kétségtelenül ő függesztett a krónikához, maga is szerezte. És határozottan ellene szól Kézai szerzőségének az appendix egy magyar szava: az *vheg* (vheus KP.; vkeus KM.). Ez a pogány rabszolgák neve, csakhogy pogányokról a XII. század nyolczvanas évei óta, sírjaikról a XII. század harminczas éveitől kezdve már nincs szó, s így e kifejezés sem fordul már elő. A midőn tehát e korában már kétségtelenül ismeretlen kifejezést Kézai leírta, — átírt. Ez adat kétségtelenné teszi, hogy a második appendixnél is írott forrás feküdt előtte, hogy azt Kézai — esetleg átalakítva — csak hozzáfűggesztette krónikájához (apponere dignum duxi!).

Az átalakítás mellett szólnak a »*Jobagiones vero castris sunt pauperes nobiles*« szavak és e mellett a *nobiles* szónak gyakori előfordulása.

A különböző néposztályok: udvarnokok, várnép, várjobbágyok, szabadosok és rabszolgák viszonyainak leírása is oly rövid, hogy jóformán helyzetökre vonatkozólag sem tájékoztat.

Kézai írói tulajdonságairól tehát semmi különösebb jót nem mondhatunk.

b) Az író.

Az önálló, Kézai által írt részek megbírálásában nagyban előmozdítaná tudásunkat, ha az íróról is tudnánk valami bizonyosat. Ismerve az író életrajzát, mindig akadhatunk oly momentumokra, melyek művének egyes vonásait megvilágítják. Áll pedig ez leginkább az irányzatos művekre, mint olyanokra, melyekben az író egyénisége oly erősen nyilvánul, hogy saját felfogásának megfelelően még a tényeket is megváltoztatja, vagy legalább felfogásának megfelelőbben rendezi el.

Kézairól azonban alig tudunk többet, mint a mennyit maga mond műve ajánlásában: a nevét és, hogy a király hű clericusa volt.

Még származását illetőleg is ellenkezők a vélemények. *Szörényi Sándor* jezsuita véleménye itt komolyan számba sem jöhet. Ő t. i. »*Pannonia Docta*« című, kéziratban fennmaradt művében a mű írójául minden bizonyítás nélkül egyszerűen *Laurentius de Keseő* clericust a *Ratold* nemzetségből nevezi meg s teszi ezt a kijelentést a kismartoni kézirat dedicatioja alapján.¹⁾ Hasonlóképp figyelmen kívül kell hagyunk *Sándor István* feltevését is, hogy a borsodmegyei *Kaza* lett volna Kézai birtoka.²⁾

De ettől eltekintve is több különböző nézet áll egymással szemben. Míg az előbb említett két feltevés nyelvészetiileg sem állja meg a sarat, *Podhraczký* véleménye ellen már nyelvészeti kifogást nem emelhetünk. De a történeti kritika előtt ez sem állja meg helyét. Podhraczký ugyanis egyszerűen abból indulva ki, hogy *Biharmegyében* ma is van egy Kéza nevű hely, a krónikást innen származtatta.³⁾ Nézetét *Szabó Károly* is elfogadta.⁴⁾ De Podhraczký a pusztá feltevésen kívül semmi egyébbel nem támogathatta nézetét, hogy ez a biharmegyei hely Kézai birtoka lett volna; sőt ama kor okleveleiben egyáltalán nem akadunk e helynek nyomára. A Podhraczký-Szabó-féle nézet mellett tehát csak az szólt, hogy ma ez az egyedüli hely, mely e nevet viseli.

Azóta azonban nagyot változott a felfogás, az eredet kérdésének eldöntéséhez ma már tárgyi bizonyítékok is szükségesek. Ilyen tárgyi bizonyítékkal először *Pauler* állott elő. *Pauler* rámutatott arra, hogy Kézai a dürnkruti csatában vitézkedett főurak közül csak éppen *Básztély Rénoldot* és

¹⁾ »1277 Laurentius de Keseő clericus natione Hungarus, alterius Laurentii de Keseő de genere Rathold, qui anno 1260 fundavit monasterium S. Jacobi de Zala cognatus scripsit Chronicon Hungariae ad sua tempora, quod Ladislao IV. Hungariae dedicavit anno 1277.« Közzölte Podhraczký a *Történelmi Társban*. 1861. X. 238. l.

²⁾ A magyar történelmet illető jegyzeteim. *Sokféle*. 1808. X. 132. l.

³⁾ Ed. Kézai. XX. l.

⁴⁾ Szabó: Kézai fordítása. 1. l.

testvéreit említi meg.¹⁾ Ez a körülmény annál feltűnőbb, mert más nemzetségek tagjai is ugyancsak kitettek magukért ebben az ütközetben. Okleveleink tanúsága szerint kitüntette magát ott a Baksa,²⁾ Bökény,³⁾ Ják,⁴⁾ Ludány⁵⁾ és Oslí⁶⁾ nemzetség egy-egy tagja is; a Csák nembeli II. Máté a fővezér volt, a Kaplony⁷⁾ és Miskolcz⁸⁾ nemzetségnek két-két tagja vitézkedett a Morvamezőn, az Aba nemzetségből hárman,⁹⁾ a Tyukod nemből négyen,¹⁰⁾ a Gutkelekdek közül pedig épenséggel tizen tüntették ki magukat.¹¹⁾ És feltűnő ez a dolog azért is, mert 1259-ben Renold még olyan szegény, hogy a fennhéjázó, gőgös Buzád nembeli Panyit kikoszorazza őt, noha maga István ifjabb király kéri meg Renold számára leánya kezét.¹²⁾

Ezek alapján Pauler joggal kereshetett kapcsolatot Kézai és Renold, illetve a *Básztélyok* között. S meg is találta a dolog magyarázatát, midőn a *Básztélyok* pestmegyei birtokai közt egy *Kéza* nevűre is akadt. Ezt a Kézát Pauler az egyedüli pestmegyei Keszivel: *Dunakeszivel* azonosította. De ez a feltevés helytelen volt. A Rozgonyiak birtokai közt Kéza okleveleinkben először 1339-ben fordul elő, a mikor Renold unokái és dédunokái már osztozkodnak rajta.¹³⁾ Ez a birtok azonban már azért sem lehetett Dunakeszi, mert ezt 1317-ben a *Balog* nemzetség kapta.¹⁴⁾ És ellene szól a Kesziféle combinationak a nyelvészet is. A *z* mindenesetre *sz-t* jelölhetett, de a szóvégi *a* hangtól nem tekinthetünk el. Olyan képzés ez a *de Keza*, mint pl. *de Bachka*—*Bácskai*, *de*

¹⁾ Magyar Nemzet Története. II. 487. l. (Első kiadás.)

²⁾ Cod. Dipl. V. 3. 394. l.

³⁾ Nemz. Múzeum levéltára 1292 évhez.

⁴⁾ Cod. Dipl. VII. 2. 225. l.

⁵⁾ Cod. Dipl. VI. 1. 175. l.

⁶⁾ Wenczel: Árpádkori új okmtár. IX. 224. l.

⁷⁾ Sztáray Oklt. 20. l.

⁸⁾ Cod. Dipl. V. 2. 471. l.

⁹⁾ Wenczel. V. 2. XII. 491. l.

¹⁰⁾ Sombori levéltár. Nemz. Múz. 1345. évnél.

¹¹⁾ Cod. Dipl. V. 1. 156. l. Wenczel IV. 177., V. 66., IX. 197. l.

¹²⁾ Hazai Okmtár. II. 5. l.

¹³⁾ Anjoukori Okmtár. III. 553. l.

¹⁴⁾ Csánki: Magyarország tört. földrajza. I. 47. l.

Sigra—Sigrai, de Rewa—Révai, de Zalka—Szalkai, de Zada—Szadai. Ha különben *Kesz* vagy *Keszi* nevű helységből alakulhatna a Kézai képzés, úgy a XIII. és XIV. századi okleveleinknek valósággal hemzsegni kellene a Kéza névtől, mert ez időben előfordul okleveleinkben Kőkeszi és Ipolykeszi Hontmegyében, Bánkeszi Nyitramegyében, Gyulakeszi Zalamegyében, Nagykeszi, Kiskeszi és Matuskakeszi Bácsmegyében, Budakeszi és Dunakeszi Pestmegyében, Keszi Gömörmegyében (ma Sajókeszi) és ugyancsak Keszi Komárommegyében; a mihez még hozzátehetjük, hogy Komárommegyében ma három Keszi van u. m.: Kiskeszi, Nagykeszi és Kurtakeszi és hogy ma azonkívül is vannak még Keszi nevű helységek Szilágy- (Oláhkeszi), Bars- (Garamkeszi), Hont- (Dacsókeszi v. Keszihócz), Borsod- (Tiszakeszi), Tolna- (Tótkeszi) és Fehérmegyében (Kiskeszi). Ezek a helységek elég sűrűn elő is fordulnak okleveleinkben s ugyan az orthographia megállapodatlansága miatt igen sokféle alakban, mint: *Keseu*, *Kesu*, *Keseo*, *Keszy*, *Keszü*, *Keszwy* (?) *Kesw*, *Kezeo*, *Kezeu*, *Kezi*, *Kezo*, *Kezu*, *Kezii*, *Kezw*, *Kezzy*, de a Kéza alakra még sem találunk példát. Sőt azon két család, mely ebben az időben Keszi nevű birtoka után Keszinek nevezi magát, t. i. a *Dobok* nemzetségből való és a *Dobra* várjobbágy-nemzetségből származó *Kiskeszi Keszi* család sem írja magát, *de Keza*-nak, a minek alapján per analogiam is kimondhatjuk, hogy Kézai nemcsak Dunakesziről nem származhatott, hanem egyáltalán nem származhatott semmiféle Keszi nevű helyről.

Csánki Dezsőnek sikerült azután a pestmegyei, a Bász-télyek kirtokában volt Kéza meghatározása. Véleményét még közzététele előtt közölte Paulerrel is, a ki Csánki érveit elfogadva műve második kiadásában ezt az adatot helyre is igazította.¹⁾ Csánki Dezső ugyanazon praemissából indult ki,

¹⁾ E pap Simon mester volt, Kézai melléknevet viselt, a pestmegyei Kéza helységről, ma Génza vagy Ginza pusztája Fehér megyében, Alcsút mellett, mely akkor Bász-tély Rénold birtokában volt. II. 379. l. és: E Kéza a veszprémi káptalan Országos Levéltárában őrzött 1372-iki határjárás szerint — mint Csánky Dezső barátom értesít — a mai Génza v. Ginzának felel meg. II. 563. l. 262. jegyzet.

mint Pauler, nevezetesen, hogy Kézai a dürnkruti csata leírásában egyedül a *Básztélyeket* emelte ki. Ennek következtében tehát szintén a Básztélyek birtokában levő Kézával hozza kapcsolatba a szerzőt, de kimutatja, hogy ez az akkor pestmegyei hely a mai *Fehérmegyében* fekszik s a mai *Kinza* pusztának felel meg.¹⁾ A középkori Pestmegye ugyanis, Budán alul átlépve a Dunát, Diós, Tétény és Érd táján jó messze benyúlt a mai Fehérmegye testébe egész Tordas, Kuldó és Zámor vonaláig, sőt az Anjou-korban még annál a vonalnál is feljebb, melyet a ma Szent László vizének nevezett patak alkot, egészen Bicskéig, mely a régi esztergommegyei *Vásztélynek*, a Básztélyok törzsbirtokának tőszomszédja. Itt a mai Fehérmegyében, Bicskétől nem messze feküdt a Básztélyok osztályát tartalmazó 1339-iki oklevél *Bod* nevű helye, a mai Bot pusztája is. Ezzel a pusztával határos a mai Kinza pusztája, s hogy ez alatt a Kinza alatt Kézát kell értenünk, azt bizonyítja két későbbi 1369. és 1372-iki oklevél, melyek Bicske és a szomszédos helyek határleírását tartalmazzák. A Básztélyok mindkét határjárásnál, mint tanúk képviselve vannak, a mi elárulja, hogy a szomszédságban birtokaik voltak. Az 1372-iki oklevél pedig említi is a határos *Kéza földet* és a Kézáról Bicskére vezető utat.

Csánki ez adatokból még azt a következtetést is levonja hogy Kéza a Básztélyok birtoka lévén, Simon mester nem a nemesi rendből, hanem a Renoldfiak birtokán élt *félszabad vagy szolgarendű családból* származott, s hogy a krónikásnak főpártfogói épen urai lehettek.²⁾

De a származási hely ismerete magában szintén nem valami nagyon öregbíti tudásunkat, ha a Renoldfiak dicséretét meg is magyarázza. A mit pedig az íróról ezenkívül mondani lehet, az mind csak sejtés, mely gyenge érveken alapszik. A műben előforduló olasz szavak miatt (scartabellis, Vecca Venecia) felmerült az a nézet, hogy az író *Itáliában* járt, hogy esetleg egyetemi tanulmányait ott végezze. Szellemi képességei és írói tulajdonságai azonban nem vallanak valami nagy műveltségre.

¹⁾ Csánki: Kéza. Századok. 1903. 885—890. l.

²⁾ Századok. 1903. 890. l.

Az egyetlen bizonyos jellemvonás az, melyet az előszó-ban talán más, alázatos értelemben maga említ, hogy t. i. a királynak »*Fidelis clericus*«-a. Hűségének bizonyossága a IV. Lászlóról szóló rész éles, különösen a hiányokban nyilatkozó törekvésével, hogy mindent kihagyott, mi a király jó híréen csorbát ejthetett volna. Meglehet, hogy az a »*Magister Symon aule nostre notarius*«, kit László egy 1283-iki oklevélben említ, azonos Kézaival.¹⁾

A *chauvinismus*, melyet Kézai jellemzésére ismételtelen felhoztak, a szigorú kritikát szintén nem állja meg. Azok a részek, melyek alapján Kézai chauvinistaságát kisütötték, mind más forrásból származnak, egy adatot kivéve: hogy a dürnkruti csatában azt írja »*Rudolphus ergo Teuthonie Rex, atque Romanorum cum suis stabat inspicendo, quae fiebant*«, szembeállítva ezt mintegy a magyar seregek vakmerő támadásával és bátor küzdelmével.²⁾

Ez az egy adat is kevésbbé világos, semhogy belőle chauvinismusra következtethetnénk. Magát a magyar érzést Kézai művében nem igen látjuk élesen kidomborodni; de van benne valami, a mi talán a magyar nemes büszkeségét árulja el s a mi a munkának valamelyes rendi ízt ad, t. i. egyrészről a határozott hangsúlyozása annak, hogy vérbeli magyar nemzetiség csak 108 van, másrészről az idegen származású nemzetiségeknek a szövegből való kiválasztása és külön függelékbe foglalása.

De azért ezzel szemben is figyelmeztetnem kell arra, hogy ha Kézait valamely magyar nemzetség tagjának tartanók, viszont érthetetlen volna, hogy mit akart a második appendixszel és főleg azzal a kijelentéssel, hogy a várjobbágyok tulajdonkép szegény nemesek.

És azt hiszem, hogy az író társadalmi állásának meghatározásánál ez az utóbbi adat fontosabb. Mert a 108 tör-

¹⁾ Hazai Okmtár. VI. 296. l.

²⁾ V. ö. még ugyan ott: »*Sed quoniam gens Rudolphi in motu grauis erat propter arma grauiora, nimisque timorata ad resistendum tam validae multitudini, ut Otocarus conducere ferebatur, pro eo contraire et moueri dubitabat.*« Ez adat inkább úgy világítja meg a dolgot, hogy Rudolf seregének csekély volta és nehéz fegyverzete miatt nem támadt.

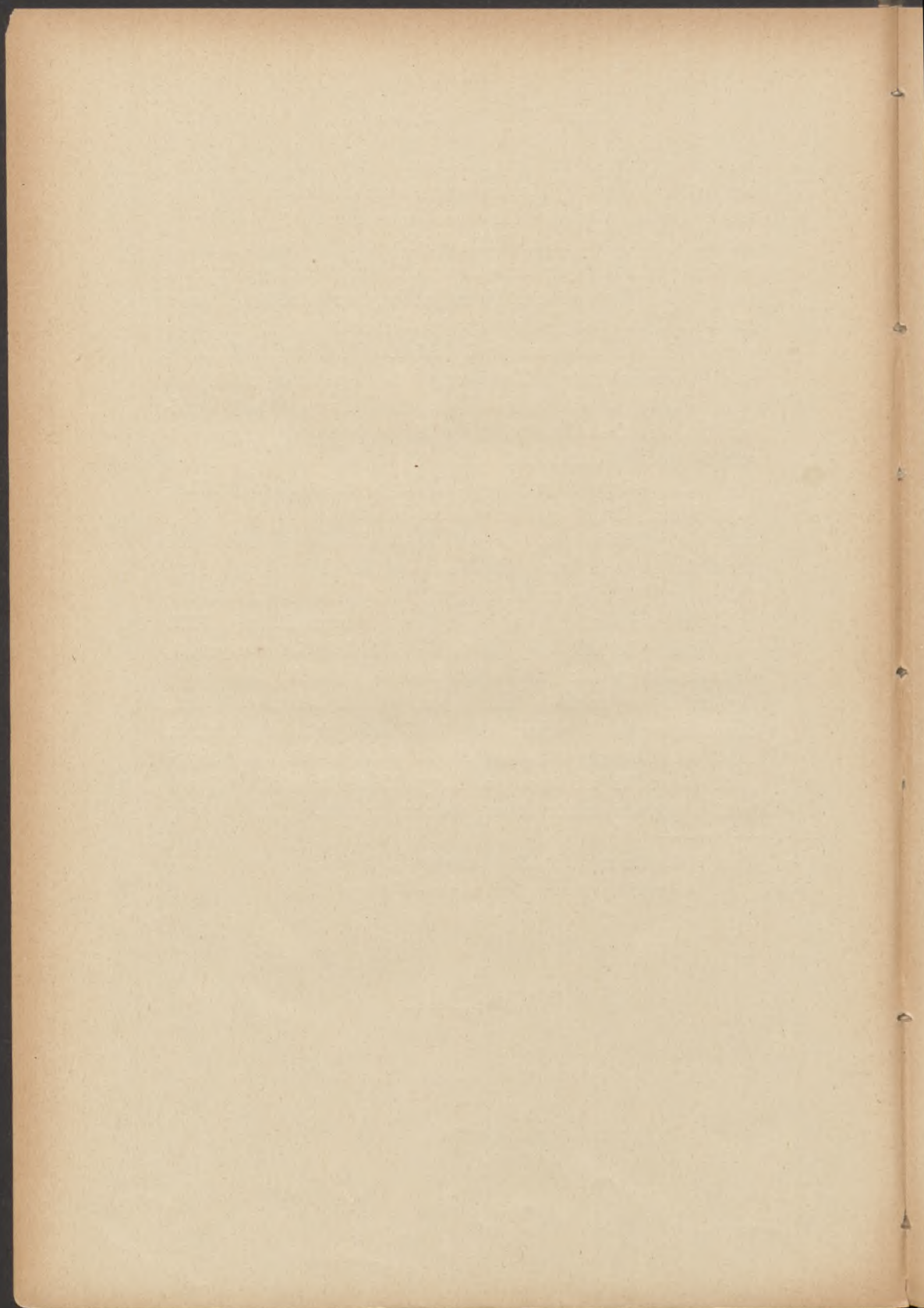
zsökös magyar nemzetség mellett urai vagy pártfogói érdekében, sőt egyenes utasításukra vagy talán traditionalis büszkeségük következtében is síkra szállhatott; de hogy abban a korban, a midőn a rendi különbségek még annyira elválasztották egymástól az embereket s a midőn az alsóbb néposztályok társadalmi ügyeivel legfeljebb az egyház törődött, nemes ember a nemes magyar nemzetségek felsorolása mellett szükségesnek látta a szolgálosztályok helyzetének megrajzolását is, cseppet sem valószínű. Kézai nevet viselő nemesi család sem került eddig elő okleveleinkből s így, azt hiszem, el kell fogadnunk, a mit *Csánki* mond, hogy *Kézai felszabad vagy szolga-rendű családból származott*.

A mi végre műve *iratási idejének* pontosabb meghatározását illeti, kétségtelen, hogy a krónika 1282 után iratott,¹⁾ mert elmondja még a hódtaui csatát. Bajosabb az innenső korhatár meghatározása. Ha Básztey Renoldhoz való viszonyát tekintjük, úgy abból, hogy Renoldot nem nevezi nádornak, arra kell következtetnünk, hogy a munkát még 1289 előtt fejezte be. Minthogy az 1285-iki tatárdúlást sem említi, valószínű, hogy már 1285 előtt írta a krónikát. Ha pedig tényleg azonos az író a fentebb említett 1283-ban előforduló Simon notariussal, akkor még 1283 előtt írta meg művét, mert abban még nem nevezi magát notariusnak.²⁾ Kétségtelenül kimondhatjuk azonban, hogy Kézai krónikája közvetlenül a hódtaui csatát követő években készült.

¹⁾ Karácsonyi: A hódtaui csata éve. Századok, 1901. 626—636. l.

²⁾ Pauler id. mű. II. 722. l. 262. jegyzet.

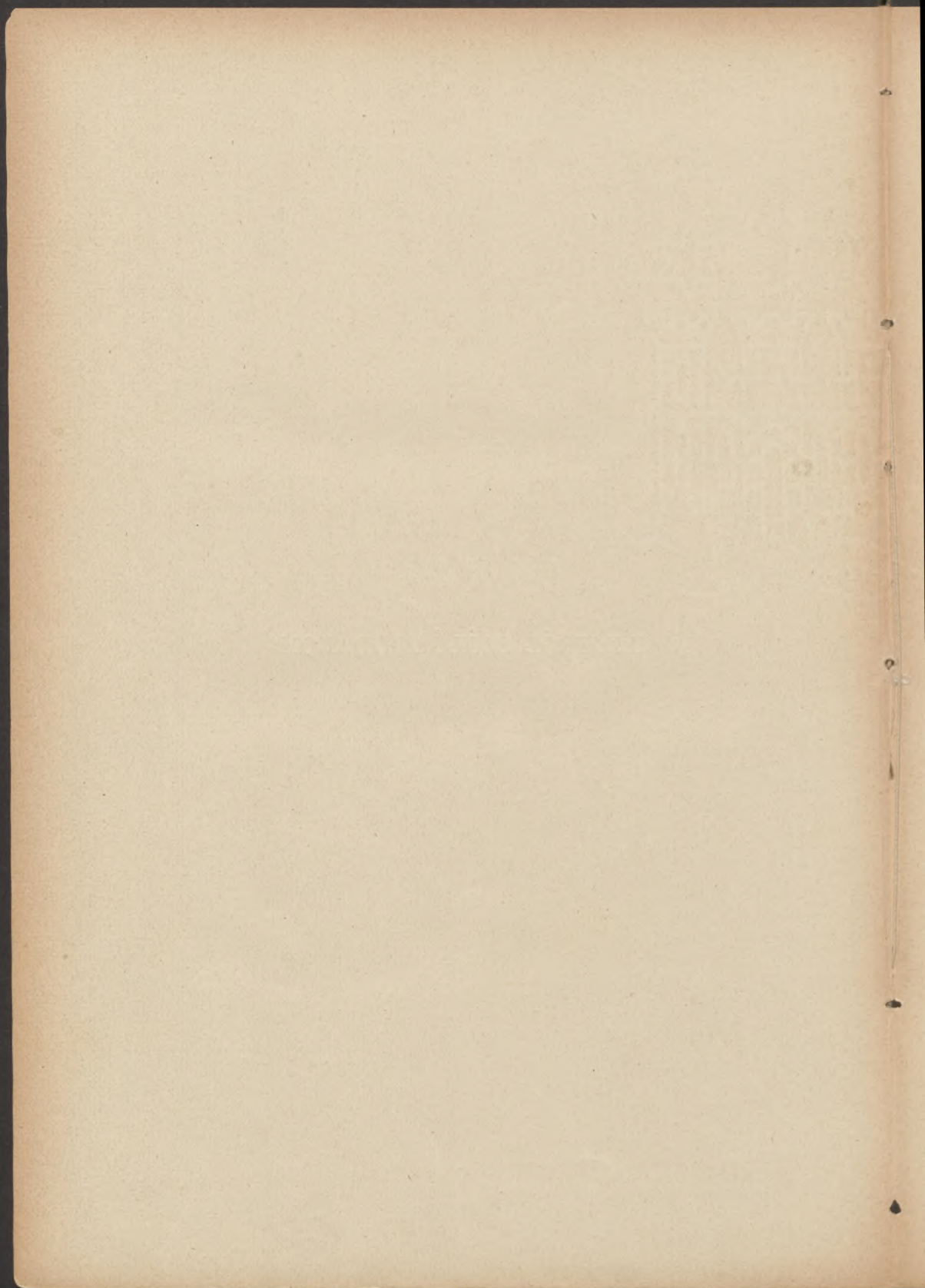

FÜGGELEK.

A KÉZAIRÓL SZÓLÓ IRODALOM.

Jelen tanulmányom elején említettem, hogy Engel Kézairól írván, mindig a Sambucus-codexről szól, s hogy tulajdonképen ez volt az ok, mely a Kézai kérdést hosszú időn át homályba burkolta. De nemcsak Engel, hanem elődei is beleestek e hibába, a mely azután végzetessé vált a Kézai irodalomra, mert e forrásműről már egész kis irodalom keletkezett. Épen ezen s a belőle származó újabb hibák keletkezése és megmagyarázása szempontjából szükségesnek tartottam még a Kézairól szóló irodalomnak, mint fontos és minden Kézai kutatóra érdekes kérdésnek rövid ismertetését is.

Már Kollár Ádám,¹⁾ az első író, ki Kézairól írt, a Sambucus-codexet tekintette Kézai legjobb szövegének, ezt említette első helyen, noha már Pray másolatából ismerte a kismartoni codexet is.²⁾ Összehasonlítani e kéziratokat, sajnos nem hasonlította össze, s inkább csak külsőségekkel foglalkozott, minek következtében tulajdonkép ő lett oka azon tévedésnek, melynek nyügét kútfőirodalmunk oly hosszú ideig nyögte.

Foglalkozott az író nemzetiségével, a »*Nostra autem lingua Veszphthenempti*« passzusból arra következtetve, hogy az író magyar volt; megemlítette, hogy a Sambucus-codex már folytatás s ugyancsak Kézai folytatásának tartotta a Budai Krónikát, miből folyólag megróttá Hess Andrást, a miért Kézai előszavát a magáéval helyettesítette; de a kútfők igazán lényeges kérdéseit ismertetésében teljesen mellőzte.

---

¹⁾ Ad. P. Lambecii Commentariorum de Augusta Bibliotheca librum primum. Vindobonae, 1766. 688—691. l.

²⁾ A kismartoni és Kósa-féle példányt itt még mint külön példányokat kell említenem, minthogy a kutatók két különböző kéziratnak tartották.

Kollár lényegtelen kérdéseket tárgyaló ismertetése alapján írta meg Bod Péter is a *Magyar Athenas* Kézairól szóló czikelyét, melyben a Bécsi Képes Krónikát határozottan Kézai folytatásának mondta. Hogy ő is a Sambucus-codexet ismerte Kézai néven, kitűnik azon megjegyzéséből, hogy »mindkettőnek hártýára írott históriája tartatik a bécsi könyvesházban.«¹⁾

Kollár excursusa volt Kézainak első említése és ismertetése, melyet tizenhat évvel később Horányi kiadása követett.²⁾ Horányi pár rövid szóval már a *Memoria Hungarorum* második kötetében³⁾ is említette Kézait, de a szorosán vett Kézai-irodalom csak a mű kiadásával indult meg; maga a krónika csak akkor vált hozzáférhetővé, s a kiadáshoz írt előszó volt az első komoly számba menő ismertetése. Horányi nézetei már szilárdabb alapon állottak, mint Kolláréi, átvette ugyan Kollár rövid leírását szószerint, egész terjedelmében és csatlakozott is az ebben kifejtett véleményekhez, de e vélemények mellett sokkal nyomósabb argumentumokat hozott már fel. Ő is magyar-nak tartotta Kézait, de Kollár érve mellett már felhozta az előforduló magyar tulajdonneveket, mint Barsunus, Werbulch, Szegzárd is és egy még nyomósabb érvet, hogy t. i. Kézai nem írná le oly erőteljesen a magyarok győzelmeit, ha nem magyar vérből származott volna.⁴⁾ E mellett azonban azt hitte, hogy Olaszországban tanult, mely véleményét a scartabellis, transpassato, sotterato és más hasonló alakokra alapította.

A mi a kéziratokat illeti, nézete sokkal józanabb volt Kollárénál, de, hogy Kollár tévedését határozottan megczáfolja, azt — úgy látszik — nem tartotta szükségesnek. A Kósa-példányt tartotta Kézai művének, a rokonszövegek közé pedig első sorban a Sambucus-codexet és a Budai Krónikát sorolta, a melyekből kiadásában javította is a Kósa-példány szövegét,

¹⁾ Magyar Athenas 1766. 141. l.

²⁾ M. Simonis de Kéza Chronicon Hungaricum. Vindobonae typis Josephi Nob. de Kurzböck 8°. 1782.

³⁾ Horányi: Memoria Hungarorum 1776. II. 347. l.

⁴⁾ ... etiam ob victorias, quas Hungari de variis nationibus retulerunt, magna *εὐφροσύνη* descriptas, ac celebratas, quod profecto minime egisset, nisi Hungarico sanguine cretus, vitam accepisset. 13. l.

ezenkívül azonban már Thúróczy és a Bécsi Képes Krónika rokonságát is elismerte.¹⁾

Még ugyanazon évben követte az első kiadást a második.²⁾ Erre Horányit részben az ő távolléte következtében az első kiadásba becsúsztott sok hiba, részben pedig a homályos helyek indították, melyekhez szükségesnek tartotta bővebb magyarázatokat fűzni.³⁾

Ezután majdnem három évtizedig semmi nevezetes, vagy csak említésre is méltó szó nem esett Kézairól. Végre 1804-ben Kovachich Márton György Mügelnek német nyelvű magyar krónikáját készült kiadni s minthogy maga akadályozva volt, Engelhez fordult azon kéréssel, hogy a kiadáshoz ismertetést írjon, a melyet azután saját, csak a kiadás körülményeire vonatkozó előszavához függesztett.⁴⁾ Ebben az első Kézaival foglalkozó rendszeres kútfőtanulmányban hangoztatta Engel először »dass Keza's Werk die Grundlage aller Chroniken, mithin aller Gesch. von Ungern sey;«⁵⁾ a csodálatos hallgatás pedig, hogy ezt a művet nem méltatták addig, feddő szavakra indította: »Keza, nächst Bela's Kanzler, der wahre Stammvater der Ung. Geschichte, ist von uns so unverantwortlich vernachlässigt, so weniger Aufmerksamkeit und kritischer Behandlung gewürdigt worden, dass es wohl die höchste Zeit seyn dürfte, hierüber noch einmal eine nachdrückliche und aus dem Schläfe weckende Stimme zu führen.«⁶⁾

A legnagyobb határozottsággal mondta ki, — »laut sey es gesagt«, — hogy a Bécsi Képes Krónika, a Budai Krónika és Thúróczy csak másolatai Kézainak, hozzáfüggesztett folytatással, s hogy Mügelnek szintén csak Kézai valamelyik folytatásának fordítása.⁷⁾ Ép ezért energikusan követelte egy

¹⁾ 14—15. l.

²⁾ Budae Typis Catharinae Landerer viduae. (1782). 8°.

³⁾ 16. l.

⁴⁾ Kovachich: Sammlung kleiner noch ungedruckter Stücke. Ofen, 1805. Abhandlung über Heinrich v. Muglen und dessen Chronik von Ungern von Joh. Christian von Engel p. XXII—XLII.

⁵⁾ XXVIII. l.

⁶⁾ Ugyanott.

⁷⁾ XXIX. l.

kritikai kiadás elkészítését s meg is adta az utasításokat, hogy ezt mily alapon kellene megszerkezteni.¹⁾

A Horányi-féle kiadást s a Kósa-féle codexet egyaránt rossznak tartotta; Horányinak már a Sambucus-codexből és a Budai Krónikából javított, sőt néhol bővített kiadása — szerinte — »wenig kritisch« s ebből visszakövetkeztetve a kézirastra, azt állítja róla, hogy ez a legrosszabb kézirat, a mely Kézai művéről csak létezhetik is.²⁾ Az elhanyagolás okát is abban látja, hogy a tudósok csak a legrosszabb, Horányi-féle szöveget ismerik; csak azért becsülhetik Thüroczyt Kézainál többre.

Nem ismeri a kismartoni példányt sem s csak, a hol a kiadás elkészítéséhez ad utasításokat, említi meg, hogy össze kell hasonlítani az összes kéziratokat, és ha igaz, hogy az Eszterházyak példánya a leghelyesebb, úgy ezt kellene alapszövegül venni.³⁾

Már ezekből világos, hogy mi tévesztette meg Engelt. Mikor ő Kézairól beszél, mindig a Sambucus-codexet kell érteni alatta, mely Kézai előszavával és bevezetésével indulva meg később leginkább a Budai Krónikával egyezik, de az Acephalus-codexszel és Pozsonyi Krónikával egyetemben sokszor jobb, gyakran a Kézai szövegéhez közelebb álló szöveget ad.⁴⁾

Így érthető azután, hogy az alapszövegül vett kismartoni példányt, — melyet ő nem ismert, — első sorban a Sambucus-codexszel, »welches bis an das Todesjahr Karl Roberts durch eine dem Kéza beygefügte Fortsetzung reicht,« továbbá a Bécsi Képes Krónikával,⁵⁾ Mügelnnel és a Budai Krónikával tartja összehasonlítandóknak.

Nem is nevezi másképen a Sambucus-codexet, mint »Chronicon Kezae M. S. Vindobonense.« Kézai folytatott, de

¹⁾ XXX—XXXI. l.

²⁾ ... wenig kritische Ausgabe des schlechtesten vom Franciskianer Guardian Eugenius Kóza erhaltenen, obwohl auf Pergament geschriebenen Exemplars, das nur von Kéza vorhanden seyn mag XXVIII. l.

³⁾ XXX. l.

⁴⁾ Lásd a Dubniczi Krónikáról irt értekezésemet. Századok. 1899.

⁵⁾ Chron. M. S. von 1358.

elég jó kéziratának hitte ezt. A kismartoni példányt is csak ehhez hasonlónak tarthatta, s így egész természetes, hogy Horányi szövegét rossznak, a Bécsi Képes és a Budai Krónikát csak másolatnak, Mügeln krónikáját pedig csak fordításnak tekintette. A négy szöveget össze is hasonlította, s a Kézai és Mügeln közti összehasonlításának eredményét ez értekezésében bőven közölte is.

1813-ban a »*Geschichte des ungarischen Reichs*« című művében Engel újra visszatért Kézaira,¹⁾ ekkor már jóval nagyobb anyaggal dolgozott és nézetei is tisztábbak. A magyar krónikának már több szövegét ismerte, — a *Chronicon Rithmicum*ról már 1809-ben a *Monumenta Ungarica* kiadásakor kimondta, hogy ez Kézai versificatiója,²⁾ — ekkor pedig már a Csepreghi-codexet és a Pozsonyi Krónikát³⁾ is Kézai folytatói közé számította.⁴⁾

Kézai szorosan vett kéziratai közé már csak hármat számított: a Kósa-példányt, az Eszterházy-példányt, melyet Hevenessy lemásolt, s melynek egy másolatát Teleki Sámuel gróf is bírja, végül pedig Pray kéziratát. Tudja, hogy ezekben megvan a két appendix, a melyet már — úgy látszik — a mű lényeges részének tart, de azért fenntartja előbbi nézetét, hogy a Horányi-féle szöveg sok helyt »zum Verdrusse des Geschichtschreibers ungemein mager ist.« Az Eszterházy-példányt is ösmeri már a Hevenessy-másolatból, de ezzel sincs megelégedve és kijelenti, »dass diese Eszterházische Handschrift eine der kurzesten unvollständigsten Kopien von Kéza und für die Kritik wenig bedeutend sey.« Pray kéziratáról úgy látszik csak névről van tudomása. Buzdít az összes kéziratok felkutatására és összehasonlítására, s már csak ez összehasonlítás alapján hiszi az alapszöveget megállapíthatónak. Mindazonáltal reménye nem hagyja el, hogy ezen collatio közben »würden andere Abschriften reichere Ausbeute gewähren, wovon mir die deutlichsten Beweise bey der Ausarbeitung dieses Werks vorgekommen sind.«

¹⁾ 36—40. l.

²⁾ *Monumenta Ungarica*. Viennae, 1809. VII. l.

³⁾ *Chronicon sub Carolo Roberto confectum* das Pray besass. 38. l.

⁴⁾ *Gesch. d. ung. Reichs*. Wien 1813. 38. l.

Folytatói és átdolgozói közé számítja a Pozsonyi Krónikát, Sambucus-codexet, Bécsi Képes Krónikát, Csepreghi-codexet, Thúróczyt, a Budai Krónikát, a Vatikani-codexet,¹⁾ Mügelnt és a Rímes Krónikát, de már elismeri, hogy Kézai maga is más régibb műveket használt,²⁾ s a kritikai kiadás feladatává teszi ezek kimutatását, különösen hogy mennyiben használta Kézai Anonymust és a Chronicon Seculi XI-t.

Azon nézetét azonban, hogy e mű minden más magyar krónikának alapja, ekkor is határozottan hangoztatja s a Kósa- és Eszterházy-példányok becsmérése csak úgy érthető meg, ha feltesszük, hogy még mindig a Sambucus-codexet tartotta a helyes szövegnek, s csak az appendixek hiánya — és talán Kún László történetének rövidebb szövege — miatt nem sorolta ezt határozottan a Kézai-codexek közé.

Természetes, hogy Engel ezen nézete sok vitára és heves támadásra adott okot, — sajnos, — azonban a nélkül, hogy a támadók magok is észrevették volna a félreértés okát.

Maga *Endlicher*, ki Engel ezen nézetét elfogadta, sem vette észre, hogy Engel mit ért Kézai alatt; a Dubniczi Krónikáról írt rövid ismertetésében³⁾ ugyan a Sambucus-codexet Chronicon Kezae-nek nevezte, de az előnyt e felett az Engel által becsmért rövidebb szövegezésnek adta. Már a Kósa-féle kézirat említésénél azt írta: »Ob es wirklich eine der schlechtesten Abschriften des Keza sey, wie Engel mit dünnen Worten behauptet, ist noch sehr zu bezweifeln; als eine von den wenigen Handschriften, welche nur bis zu Ladislaw den Vierten gehen, verdient sie auf jeden Fall eine besondere Berücksichtigung«. Az Eszterházy példánynál pedig még tovább ment: »Was ihr Engel zum Vorwurfe macht, nämlich, dass sie eine der kürzesten und unvollständigsten Kopien des Keza sey, dürfte ihr vielmehr zur besonderen Empfehlung dienen«.

¹⁾ Variae lectioit kiadta Lucius. Maga a codex ismeretlen, a Vaticanban nincs meg.

²⁾ ex antiquis libris de gestis Hungarorum, ex legendis S. Stephani, Emerici u. s. w. 36. l.

³⁾ Cronica de gestis Hungarorum. Wiener Jahrbücher der Literatur. 1826. Anzeige Blatt XXXIII.

Azon kéziratok mellé, melyeket Engel Kézai folytatásainak tartott, Endlicher még egyet sorozott, az általa ismert Dubniczi Krónikát s mindezen kéziratokat, igen merészen, csak annyiban tartotta hitelesnek, a mennyiben a rövid Kézai-szöveggel egyeztek. Szerinte ugyanis Kézait, mint minden közepkori író, sokszorosan lemásolták, gyakran nagyon önkényesen megváltoztatták és teljesen kiforgatták, úgy hogy majdnem minden másolata, a sok eredeti rész következtében, önálló művé nőtt, úgy hogy a magasabb történeti kritika feladata ezt az ősforráshoz, mintegy próbakőhöz hasonlítani és e szerint méltányolni. S a kritika feladata ezután az is, hogy ezen kéziratok szövegének történetét a legújabb időktől keletkezésőig visszakísérve, bizonyítékok alapján kikutassa, s a hol a bizonyítékok hiányzanak, combinatiók útján jusson el a lehetőleg tiszta ősforráshoz.

Engel és Endlicher nézete közt tehát nagy a különbség, noha mindkettő megegyezik abban, hogy Kézai műve a többi kéziratok ősforrása. Endlicher elveti a más kéziratok betoldásait, Engel nem; ő inkább a rövid Kézai-szöveget kivonatnak tartja a bővebb szövegekből, nevezetesen a Sambucus-codex és Budai Krónika szövegéből. Engel a bővebb szövegezést tartja az igaz ősforrásnak, de elismeri, hogy már ez is régibb kéziratok után dolgozik. Endlicher nézete arról, hogy melyik a helyes Kézai szöveg, közelebb áll a mai felfogáshoz, de a rövidebb szövegről Engel véleménye mond helyes ítéletet, t. i. hogy ez már kivonat.

Engel szavai buzdították *Podhraczkýt* is arra, hogy Kézainak új kiadását rendezze sajtó alá.¹⁾ Maga a kiadás mottója is Engel híres kijelentése »Kéza's Werk, verfasst zu Zeiten Ladislaus III. zugenannt des Cumaners, ist die Grundlage aller Chroniken, mithin aller Geschichte von Ungern.« Azt a kritikai kiadást akarja elkészíteni, melyet Engel annyira sürgetett, de egészen más eredményre jut: a bővebb szövegeket már nem tartja Kézaihoz elég közelállónak arra, hogy belőlük

¹⁾ Magistri Simonis de Keza ... libri duo ed. I. Podhraczký. Budae 1833.

reconstruálja a szöveget.¹⁾ Így tehát alapul Horányi két kiadását és a Hevenessy-másolatot veszi, s az így megállapított szöveget a Pozsonyi Krónika, Rímes Krónika és Mügelni variánsaival kíséri. Még a Sambucus-codexet is kizárja a collatiókból s azon helyeket, melyeket Horányi ebből javított vagy bővített, a Hevenessy-másolat alapján újra visszaváltoztatja. Így például daczára annak, hogy az általa használt Pozsonyi Krónikában is benne van, mégis kihagyja — kiadása szerint — az első fejezet végéről az »Ego autem in illo tempore illius mundi illud opus inchoavi, quando caritas refriguerat, iniquitas abundaverat et omnis caro ad malum quam ad bonum pronior erat«, passzust, melyet Horányi — igen jó érzékkel — toldott be a Sambucus-codexből.²⁾

A kiadáshoz függesztett előbeszédben Podhraczký szintén átveszi Kollár Ádám ismertetését, majd ismerteti a mű beosztását. Sokra becsüli a nemzetségekről és az advenákról szóló részeket, melyeknek hitelét egy függelékben is igyekszik igazolni.³⁾

Már a kútfő hitelességét és forrásait is bevonja bűvárlatai körébe. Attila történetét, — úgy véli, — Anonymussal közös forrásból vette, csak hogy »Chronologiae oculo destitutus« minden dicsőséget Attilának tulajdonított. A magyarok történetére Salamonig — szerinte — egyaránt használt bel- és külföldi forrásokat, különösen hagiographusokat: Sz. István, László és Gellért legendáit; Salamontól II. Endréig csak chronologiai feljegyzései vannak, melyeket a káptalanok missaleiből, breviumaiból és hasonló könyvekből meríthetett, IV. Béla, V. István és Kún László történetét pedig — Podhraczký véleménye szerint — már mint kortárs és szemtanú írja le. Ezért ki is jelenti, hogy »in iis ergo, quae memoravi (si Salomonis

¹⁾ ... alia (M. SS.) quae habemus per me solerter collata, magnopere differant. (His tamen rationibus non facile me in eam sententiam induci passus sum, ut supervacaneam diligentiam illam duxissem, quam cum illis in castigando Kezae Chronico contemsi) VIII. l.

²⁾ ed. Podhraczký 8. l. — ed. Horányi secunda 24. l.

³⁾ 93. III. l. — Eius denique, Dissertatio de Nobilibus advenis, ac servis ita cum diplomatibus cohaeret, ut non putem necessarium, hac de re quaestionem monere. XIX. l.

apotheosim et quae decursu operis in dubium vocavi, excipias) promptam Eius fidem, nemo sine iniuria carpserit«. ¹⁾

Magára az író személyiségére is kiterjed figyelme: hazájának a biharmegyei Kézát tartotta, s ezzel kapcsolatba hozva, hogy magisternek és clericusnak nevezi magát, azt vélte, hogy a váradi káptalan kanonokja volt. ²⁾

Más hírneves magyar írók is csatlakoztak Engel nézetéhez, habár a kútfő bővebb jellemzésébe nem bocsátkoztak. *Sándor István*, ³⁾ *Melczer Jakab*, ⁴⁾ *Horvát István*, *Jerney János* ⁵⁾ és *Bartal György* ⁶⁾ egyaránt nagyra tartották Kézai krónikájának jelentőségét, Bartal jogi szempontból különösen a második függelékeért.

Az első, ki Engel nézetét megdönteni igyekezett, *Toldy Ferencz* volt. Először a »*Magyar nemzeti irodalom történetében*« ⁷⁾ szólt Kézairól, de csak nagy általánosságban és meglehetősen bizonytalansággal. Második felszólalása már határozottabb. A »*Denkschriften der kaiserlichen Akademie der Wissenschaften*« első kötetében ⁸⁾ megjelent értekezésében — noha itt is még csak nagy általánosságban beszélt — már határozottan állást foglalt Engel nézete ellen, s kijelentette, hogy a Bécsi Képes Krónika és Kézai közös forrásból merítettek, hogy tehát az előbbeni nem másolata és folytatása Kézai Krónikájának. ⁹⁾ Két évvel később pedig már bővebben is kifejtette nézetét.

¹⁾ XXVI—XXIX. l.

²⁾ XX—XXII. l.

³⁾ A magyar történeteket illető jegyzeteim. Sokféle. 1808. X. 132. l.

⁴⁾ Kölcsy-Melczer. Nemzeti Plutárkus II. 1816. 31—37. l.

⁵⁾ »... Kézai Simonnál, kinek krónikáján alapulnak minden más krónikáink ...« Figyelmező 1839. 150. l.

⁶⁾ »... magnus, imo vero omnibus fere scriptoribus sec. XIII. praeterquam Belae regis Notario major est...« Commentarii ad historiam status iurique publici. Posonii 1847. I. 24. l.

⁷⁾ Második kiadás 1852. I. 82. l.

⁸⁾ Wien 1850.

⁹⁾ A magyar történeti költészet Zrinyi előtt. Denkschriften I. 369. l. Németül: Die historische Dichtung der Ungern vor Zrinyi u. o. 399. l.

A *Pozsonyi Krónika* kiadásához készített előszavában, — a hol krónikáink egyes részeit s azok iratási korát igyekezett megállapítani, — kiemelte, hogy a Bécsi Képes Krónika, a Budai Krónika és Thuróczy, ha tényleg Kézai folytatásai volnának, nem hagynák el Kézai elbeszélésének több nevezetes mozzanatát, különösen pedig nem hagynák el a nemzetségekről írott appendixet, mely, mint a genealogiát illető »circa quam aevi medii omne versabatur studium, cuius compilatori gratissimus et nequaquam praetereundus fuisset«. ¹⁾ Erősebb ennél a második érve, hogy Kézai és a Bécsi Képes Krónika nem másolati és folytatási viszonyban vannak egymással, hanem csak közös forrásból merítenek, mert Lél és Bulcsú mondáját, melyet a »libri Cronicorum« említenek, Kézai elveti, míg a Bécsi Képes Krónika hozza. ²⁾ Ezenkívül felhossa még nézete bizonyítására, hogy a királyok története Kézainál nagyon kivonatos, sőt III. Istvántól csupán a nevekre és az uralkodási időre terjeszkedik ki, és végül, hogy Kún László története Kézainál nagyon bő, míg a többi krónika nemcsak hogy át nem vette ezt, de alig érinti a benne tárgyalt eseményeket.

A kéziratok tárgyalásánál még három kéziratot különböztet meg: 1. A Kósa-példányt, melynek egy másolatát is említi; ³⁾ 2. az Eszterházy-példányt, melynek Hevenessy és Cornides-féle másolatairól van tudomása és végül 3. a Sambucus-codexet. ⁴⁾

Pár évvel később már egy német író is — Toldytól függetlenül — hasonló szellemű megjegyzést tett. Büdinger ugyanis Sz. István Gyula elleni hadjáratát tárgyalván összehasonlította Kézai és Thuróczy erre vonatkozó helyeit, s arra az eredményre jutott, hogy Thuróczy közvetlenül használta Kézait, de azonkívül mindkettő előtt egy közös forrás feküdt:

¹⁾ XII. l.

²⁾ XIII. l.

³⁾ Apographum eius quondam Batthyányianum nunc in bibliotheca Academiae Hungariae conservatur. V. l. Ez a kézirat sem az Akadémia, sem a Batthyányiak gyulafehérvári könyvtárában nincs meg.

⁴⁾ V—VI. l.

— nézete szerint — az Annales Hildesheimenses vagy ennek valamely rokona, talán az Annales Hersfeldenses.¹⁾

Visszatért Kézai krónikájára Toldy a *Bécsi Képes Krónika* kiadásakor is.²⁾ Itt is a krónika egyes részeit s azok iratási korát tárgyalva tért rá. E szerint az első szerkesztés — eltekintve a hún krónikától — Salamon halálán túl nem terjedhetett, mert akkor Kézai bizonyára többet szólna Sz. Lászlóról, Kálmánról s utódairól. Ettől megkülönbözteti az »opusculum genealogicumot«, melyet III. István alatt keletkezettnek tart és melyet Kézai szintén kivonatossan vesz át. Már az első részben, különösen I. Endre történeténél több Kálmánkori betoldást vél felfedezni, s Kálmán uralkodásának történetét véli a második szerkesztés végének; innen — azt hiszi — Kézai folytatta a krónikát, V. Istvánig csak a királyok uralkodási datumait véve át, »e ieiunis monachorum annalibus« hozzá írva azután saját tapasztalatai alapján Kun László uralkodása első tíz évének történetét.³⁾

A Magyar Történelmi Társulat első közgyűlésén 1868. máj. 14-én, »Nemzeti történelmünk kezdetei«⁴⁾ czímen felolvasást tartván, ebben ismét a krónika régebbi szerkesztéseivel foglalkozott. Alapjában még itt is ugyanazon nézeteket vallotta, noha azok némely lényeges pontban megváltoztak. Egy új érvet hozott fel a mellett, hogy Kézai műve csak kivonat. »Vannak Márknál — írja — olyak, a mik megvoltak a régi krónikában (I. Endre névtelene), de a miket Kézai krónikása, a ki ezek szerint epitomatornak látszik, mint lényegtelen dolgokat elhagyott: péld. midőn amaz czáfolja a régi szerkesztet (codices quidam), mely Magyarországot csupán a Hétmagyar és nemzetségeik által alapítotttnak állítja«, stb.⁵⁾ Vannak viszont mindkettőben eredeti részek: »a mit tehát ama közös kútfőben nem lelvén, mindkettő saját tudomásából vett fel; a mi egyszersmind azt is mutatja, hogy a Márk krónikása

¹⁾ Max Büdinger: Oesterreichische Geschichte. Leipzig. 1858. I. 391. l. 5. jegyzet.

²⁾ Marci Chronica ed. Toldy. Pestini 1867.

³⁾ 4—6. l.

⁴⁾ Toldy Ferencz összegyűjtött munkái. VII. 221—248. l.

⁵⁾ 237. l.

nem ismerte a Kézaiét, valamint ez amaszt, mint későbbi úgy sem ismerhette.¹⁾

Az első szerkesztés határát I. Endre uralkodásánál látja, íróját pedig »Endre király névtelenének« nevezte el, de azt hitte, hogy már az is csak egy »Istvánkori kezdemény folytatása«. A következő rész szerzőjét Kálmán király névtelenének hívja, »a mik azonban ezek után következnek, rövidségek mellett is feltűnők, hézagaik és incorrectségek igen kései szerkesztőre hagynak következtetnünk, a ki csakugyan maga Kézai lehetett«.²⁾

Toldy érdeme a Kézai kérdés felderítésében, — habár nem ment a nagyobb hibáktól, — mégis igen nagy; ő volt az első, ki nemcsak hogy kimutatta Engel nézetének tarthatatlanságát, hanem már azt is igyekezett megállapítani, hogy a műnek milyen részeit írhatta maga Kézai.

Azon két évtized alatt, melyben Toldy forrástanulmányai keretében ismételtén visszatért a Kézai-kérdésre, már mások érdeklődését is felkeltötte e nevezetes kútfő, s többen is igyekeztek — legalább érdekes adatokkal — hozzájárulni a vitához.

Az akadémia történettudományi osztályának 1855. febr. 5-ikén tartott ülésében *Érdy János* rendes tag figyelmeztetett *Horvát István* egy kézirati feljegyzésére, mely rendkívüli érdekessége daczára sem részesült — úgy látszik — kellő méltánylásban. Horvát István ugyanis *Waddingusnál* talált hivatkozást Kézai Simon krónikájára, s erről az érdekes esetről, — hogy egy külföldi író több mint száz évvel Kézainak Magyarországon való felfedezése előtt már hivatkozott rá, — mindjárt jegyzetet készített.³⁾

Érdy egész terjedelmében bemutatta Horvát jegyzetét, mely azután napvilágot is látott az Akadémiai Értesítőben.⁴⁾ Waddingus magára a kútfő méltatására vagy bírálatára nem terjeszkedik ki, érdekesek azonban azon helyek, melyeket belőle citál. Az egyik helyen említi, hogy II. Endre vejének, Lajos thüringiai örgrófnak ünnepét Jeruzsálemben megülik.⁵⁾ Ez Kézai-

¹⁾ 238. l.

²⁾ 240. l.

³⁾ Waddingus szül. 1578. megh. 1657.

⁴⁾ Akadémiai Értesítő 1855. 78. l.

⁵⁾ Waddingus: Annales Minorum. Romae. 1732. II. 166. l.

ban nincs meg. Más helyen az 1342-ik évnél pedig Kézai bizonyosságára hivatkozik, hogy Kázmér lengyel király neje, Erzsébet, férje halála után mily kegyes és könyörületes életet folytatott.¹⁾ Ez az adat meg éppenséggel már jóval későbbi Kézai krónikájának iratási idejénél. Maga Horvát is levonta ebből azt a következtetést, hogy »habuit ergo Wadding auctum, continuatum Kézam«.

Horvát István feljegyezte még ezekhez, hogy ezt a példányt hol lehetne keresni. Érdy pedig szintén ajánlotta az Akademiának úgy ennek, mint az elveszett Eszterházy-féle példánynak felkutatását és lemásoltatását.

Szerény véleményem szerint azonban ekkor már Magyarországon is igen ismeretes volt az a példány, melyet Wadding használt; ez valószínűleg azonos a már annyit említett Sambucus-codexsel, melyben a fent említett két adat tényleg benn van. E mellett szól az is, hogy a codex Italiából került hozzánk, Sambucus vette meg ugyanis a pistójai apáttól s az ő egész gyűjteményével együtt jutott azután a császári könyvtárba.²⁾

A legérdekesebb a dologban, hogy már körülbelül két évszázaddal Engel előtt és egy évszázaddal Kollár előtt egy külföldi tudós ugyanazon, — vagy legalább is valamely közelebbi testvér-codex révén ugyanazon tévedésbe esett, mely azután annyi vitára szolgáltatott alapot.

Kisebb fontosságú már az az adat, melyet *Podhraczky* közölt a Történelmi Tárban³⁾ *Szörényi Sándor* volt jezsuita »*Pannonia Doctu*« című kézirata alapján. Ez csak az író neve és származása szempontjából lehetne érdekes; Szörényi szerint ugyanis »1277 Laurentius de Keseő Clericus, natione Hungarus, alterius Laurentii de Keseő de genere Rathold, qui anno 1260 fundavit monasterium S. Jacobi de Zala cognatus, scripsit Chronicon Hungariae ad sua tempora, quod Ladislao IV. Hungariae dedicavit anno 1277; videtur eo non parce usus fuisse Joannes de Thurócz«. De Szörényi még meg-

¹⁾ U. o. Romae 1733. VII. 259. l.

²⁾ Kollár P. Lambecii Commentariorum de Augusta Bibliotheca librum primum. Vindobonae 1766. 688. l.

³⁾ Történelmi Tár. 1861. X. 238. l.

jegyezte, hogy maga is látta a krónikát Kismartonban az Eszterházy könyvtárban és ez teszi leggyanúsabbá följegyzését; miért nevezte a szerzőt Laurentius de Keseő-nek, midőn az Eszterházy-féle példány mindhárom másolata, valamint a távol-álló Sambucus-codex is egybevágóan Simon de Keza-t ír? ha pedig a név hibás, úgy a hozzáfűzött genealogiai megvilágítás is hiábavaló.

Ez érdekes adatközlések mellett 1862-ben rendszeresebb tanulmánynyal ajándékozta meg az irodalmat Szabó Károly.¹⁾ A fordításához írt előszóban és jegyzetekben egyaránt hangoztatta, hogy Kézai azt a forrást, melyet a többi krónikával közösen használt, kivonatolta, s hogy a többi krónika már csak azért sem ismerhette az ő művét, mert a Kun Lászlóra vonatkozó bő történetekből mit sem vett át. Mindazonáltal mégis önállóbb munkának jellemzi, mint a milyen tényleg. Az író a biharmegyei Kéza pusztáról származónak tartja — ellentétben Sándor Istvánnal, ki a borsodmegyei Kazát hitte Kézai birtokának és ellentétben Szörényi Sándorral, ki épen-séggel Keseőire akarta javítani Kézai nevét. A Sambucus-codexet, ezt az igazán különös szerepet játszó kéziratot, azonban ő is Kézai-kéziratnak vélte.

Sokkal keményebb támadás érte Engelt *Kerékgyártó Árpád* részéről, ki Művelődéstörténetében sorra bírálata alá vette a kútfőket.²⁾ Ez a mű tulajdonképen nem visz új tényezőket a vitába. Podhraczký és Szabó után közli az író személyére vonatkozókat, majd rövidesen ismerteti a róla keletkezett irodalmat, felhossa Toldy és Szabó érveit, s azután kemény hangon ítél Engel »csalódása« felett, ki »sokkal többet következett Kézai krónikájából, mint a mennyit az magában foglal«. Ha Kerékgyártó felkutatta volna Engel csalódásának okát, bizonyára nem tört volna oly könnyen pálczáat felette, de — s ez elég sajátságos — Engel czáfolói közül egyik sem tette meg ezt. Kerékgyártó még elfogultsággal is vádolta Engelt. »Engel — írja — 1809-ben ismételte a Kézaira halmozott

¹⁾ Kézai Simon mester magyar krónikája. Fordította Szabó Károly. Pest, 1862. Második jutányos kiadás. Pest, 1870.

²⁾ Magyarország művelődésének története. Budapest, 1865. II. Kézai Simon krónikája. 16—22. l.

dicséretet s akkor elfogultsága már annyira ment, hogy midőn forrásul a Képes Krónika szavait idézte, melléje szerzőül Kézait írta.«¹⁾ Pedig a jegyzetben felhozott helyek igenis hibás sorrenddel vannak czitálva, de a Sambucus-codexben épen úgy mint a Bécsi Képes Krónikában benn vannak, még pedig szószerint egyformán.²⁾

A magyar tudósok így Engel nézetével ellentétben fejlesztették a kérdést, de a külföldön minderről nem igen vettek tudomást. *Flegler* a *Sybel-féle Historische Zeitschrift*-ben a magyar történetírásról közölt értekezésében ³⁾ nagyon zavarosan ítélte meg Kézait. Ismerte már Toldy nézetét, hogy Kézai régibb codexek alapján dolgozott, de azért Engellel a *Rimes Krónikát* Kézai versificatiójának, Mügelnt pedig fordításának tartotta. S daczára, hogy Toldy nézetéből — úgy látszik — csak azt vette tudomásul, hogy Kézai már más codexekből írt, mégis az mondja: »Könyvének különös sajátosságát csak magukból a koreseményekből és hatásukból lehet magyarázni. Teljes erővel rohan még egyszer vissza a régi Szittyahonba, leírja terjedelmesen, mondás történettel vegyítve, a hunok tetteit, Attila birodalmának virágzását és pusztulását. Csaknem melleleg és nagyon röviden tárgyalja ezután az Árpád-korszakot, melyet ugyanis csak a húnkorszak természetszerű kifolyásának tekint, ellentétben Béla király névtelen jegyzőjével, ki a magyar előidőkről való egész nézetét csak e korszakba szorította össze. Részletesebb lesz ismét az európai vándorhadjáratok leírásánál, különösen azoknál, melyek a magyaroknak német földön való megveretését eredményezték; csak röviden érinti Sz. Istvánt, de mélyebben bocsájtkozik bele a nagy király halálát közvetlenül követő eseményekbe és ezeket I. Lászlóig meglehetősen egyenletességgel tárgyalja. Erre ismét lakonikus rövidség következik, melyet csak akkor szakít meg, midőn korának, vagyis

¹⁾ id. mű II. 19. l.

²⁾ Engelnél (*Gesch. d. ung. Reichs* I.) »Ob iuvenilem stultitiam et lasciviam« 134. l. helyesen: »propter iuvenilem lasciviam et stultitiam«. — Engelnél 156. l. »Traha vehebatur hyemali et aestivali tempore« helyesen: »et tam nivali quam estivali tempore super traham ferebatur«.

³⁾ Beiträge zur Würdigung der ungarischen Geschichtsschreibung. Hist. Zeitschrift 1867—68. XVII—XIX. kötet.

IV. (Kún) László uralkodásának eseményeit írja le részletesen. Kézai Simon a nép élénk hagyományait utoljára idézte vissza emlékezetébe erős színeivel és alkalmazta a reá ható viszonyokhoz. Az ő idejében újra föléledt a nyugtalan mozgalmakhoz való hajlam, a vadromantikus és kalandos iránti érzék, azért tárgyalja ő a hasonló szellemű korszakokat és eseményeket látható kedvteléssel.«¹⁾

Mily szép jellemzés! Mily nagy, mily fogékony lélek lehetett volna Kézai, ha ez igaz volna!? Mily sivár ezzel a szép jellemzéssel szemben maga a valóság: egy okoskodó clericus szintelen másolata és gyarló, hizelkedő, 3 lapnyi folytatása! Mennyivel szebb volna a történet, mennyivel nagyobbak az írók, ha nagy általánosságban, minden alaposabb kutatás nélkül itélnénk és jellemeznénk! — de egyszersmind, mily hazug.

Egy másik német történetíró: *Ottokar Lorenz* is szentelt egy fejezetet a magyar kútfőknek német forrástanulmányai körében.²⁾ E fejezet minden egyes mondatát a magyarság elleni elvakult rosszindulat jellemzi. Avagy jöhet-e egyáltalában komoly számba egy oly értekezés, mely előtt Mügeltn becsesebb, mint Kézai, mely Mügelnt szeretné a Bécsi Képes Krónika szerzője gyanánt is bemutatni, mely azt állítja, hogy a Budai Krónika vette fel magába a Bécsi Képes Krónikát, a mely dicséreteivel halmozza el Küküllei krónikáját csak azért, mert a szerzője »ein Freund der Deutschen«.³⁾

Lorenz szerint Kézai részben Anonymust másolta, de olvasottabb és műveltebb volt a jegyzőnél. Magára Kún László korára a műben az a felfogás az uralkodó, mely a német-magyar szövetséget is létrehozta. Az előbbi korra vonatkozólag, a hol a monda tudósítása megszűnik, nagyon sovány, a miből azt következteti, hogy hazai forrásokhoz nem juthatott, vagy olyat nem ismert. Csak két dolog van, a miért dicsérheti:

¹⁾ Hist. Zeitschrift 1867. XVII. 328—329. l. Magyar fordítás: A magyar történetírás történelme. Ford. Szinnyei József. Olcsó könyvtár 77—80. sz. 14—15. l.

²⁾ Deutschlands Geschichtsquellen im Mittelalter. Berlin, 1870. (271—277. l.)

³⁾ 276. l.

»eine sehr erfreuliche Hinneigung zu dem wiedererwachten römischen Königthum«, továbbá, hogy felsorolja a bevándorolt német és olasz nemzetségeket, és hogy »man erfährt dabei auch, dasz sich der reine ungarische Adel auf 108 Geschlechter beschränkt hätte.«¹⁾

Elismeri ugyan, hogy a Bécsi Képes Krónika és Mügeln használta Kézait, — tehát még 1870-ben nincs tovább Engel nézeténél, — de e mellett hangoztatja, hogy ezek még egy más forrást is használtak.²⁾ Az egész fejezetre jellemző különben a Kézairól és Mügelnről szóló méltatásait szétválasztó kijelentése: »Ob Kéza selbst ein Eingeborener war, muss dahingestellt bleiben. Sicherlich dagegen war Heinrich von Mügeln ein Deutscher.«³⁾ Ezzel az ismertetéssel fölösleges bővebben foglalkozni.

Sokkal alaposabb értekezés *Zeisberg-é*,⁴⁾ melyben az altaichi évkönyvek Giesebrecht- és Lindner-féle felosztásai ellen polemizált, és melyekben Kézaira vonatkozólag egy egész új kérdést vet fel. Nem két, hanem több részből, több író feljegyzéseiből összeállítottnak tartja az évkönyveket, s azt hiszi, hogy ezeket a részeket azután egységesen átdolgozták. Erre támpontot nyújtanak neki a magyar kútfők, melyek 1046-ig kiírják az évkönyvek egyes tudósításait, a továbbiakban azonban, tehát III. Henrik 1049-iki hadjáratától fogva ezt nem teszik, noha az ezen rosszabb eredményű hadjáratokról szóló tudósítások kapóra jöhettek volna a magyar íróknak. Ebből tehát azt következteték, hogy az alapul szolgáló altaichi évkönyvek csak 1049-ig érhettek.⁵⁾

A magyar kútfőknek az altaichi évkönyvekhez való viszonyát tárgyalván, Lorenz műve alapján indul, pontos collatio után⁶⁾ azonban más eredményre jut. Első sorban is hatá-

¹⁾ 271—272. l.

²⁾ 271—2. l.

³⁾ 272. l.

⁴⁾ Zur Kritik der Annalen von Altaich. Zeitschrift für die österreichischen Gymnasien. Red. Seidl, Tomasek und Hartel. XXVII. 491—511. l. Wien, 1875.

⁵⁾ 505. l.

⁶⁾ 496—503. l.

rozottan tagadja, hogy Mügeln a Bécsi Képes Krónika szerzője lehetne. Mügeln német krónikája lehetne a Bécsi Képes Krónika fordítása, de lehet az is, hogy csak közös forrást használtak.¹⁾ De ha Mügeln tényleg csak a Bécsi Képes Krónika fordítása, akkor sem alapulhat Kézai, — hogy e mellett még egy más forrást is használván a kettőt egybeolvasztotta volna, — hanem csak egy közös harmadik forráson, melyet bővebben aknázott ki, mint Kézai. A három magyar kútfő tehát egy közös forrást használt, a mely csak közvetve lehetett az Annales Altachenses, minthogy mindegyiknek van a többitől független átvétele. Zeisberg elismeri, hogy az első pillanatra ugyan lehetne azt hinni, hogy a Bécsi Képes Krónika Kézai mellett még az Annaleseket is használta, ennek azonban mégis ellentmondanak azon tudósítások, melyek az Annalesektől eltérnek, de maguk közt megegyeznek. Ez csak harmadik, közös forrás használata révén lehetséges. Ha ehhez még hozzávesszük, — mondja Zeisberg, — hogy az egymásután úgy az altaichi évkönyvekből átvett, mint az attól független feljegyzéseknél megegyező, úgy csak az a feltevés lehetséges, hogy a magyar kútfők és az altaichi évkönyvek között egy harmadik forrásnak kellett léteznie, mely az altaichi évkönyvekből merített és a magyar krónikáknak forrásul szolgált.²⁾

Zeisberg ezen fejtegetésével felvetette Kézai és az Annales Altahenses viszonyának kérdését és realisabb alapra fektette a már Toldy által hangoztatott véleményt, hogy Kézai és a bővebb szövegű krónikák csak közös forrást használtak és az utóbbiak nem kibővítései az előbbinek. Később még mások is foglalkoztak e viszony bírálatával, de Zeisberg érvelésének világosságát és következtetéseinek határozottságát senki sem múlta fölül, sőt későbbi írók beleestek oly hibába, melynek tetszetős volta miatt Zeisberg már szükségesnek tartotta azt mindjárt czáfolni. A magyar krónikák és az altaichi évkönyvek egymáshoz való viszonyának kérdését az ő értelmezésével már eldöntöttnek is tekinthetjük.

Inkább általánosságban, semmint részletkérdéssel foglalkozott Kézaival *Fejérpataky László* is az Árpád-kori iroda-

¹⁾ 503. l.

²⁾ 504. l.

lomról írott művében.¹⁾ Összefoglalta az eredményeket, melyeket előtte e téren elértek, — kivéve Zeisbergéit, melyeket még nem ismert, — és Szabó Károly nézetéhez csatlakozott. Ismer-teti igen alaposan a mű tartalmát, felemlítve mindjárt a hibá-kat is, de egyes hypothesiseket, mint bizonyított dolgokat említ,²⁾ néha pedig sokkal önállóbbnak tekinti és jellemzi a krónikát, mint a milyen az a valóságban.³⁾ Nevezetes, hogy a Sambucus-codexet ő is a Kézai-kéziratok közé számítja.⁴⁾

Két évvel később *Marczali Henrik* tért vissza e kérdésre az Árpád-kori kútfőkről írt, a Tudományos Akadémiában a Vitéz-díjjal kitüntetett könyvében.⁵⁾ Az eddigi eredményeket foglalta össze, de mindenkinél határozottabban hangoztatta, különösen az altaichi évkönyvekhez való viszony alapján, hogy Kézai és a többi rokon krónika egy közös ősforrásra (nemzeti krónika) vezethető vissza, s hogy Kézai ezt a közös ősforrást kivonatolta. A magyar kútfőknak az altaichi évkönyvekhez való viszonyára vonatkozólag tehát ugyanazon eredményre jutott, mint Zeisberg, noha — a mint látszik — Zeisberg fejtegetéseit nem ismerte.⁶⁾ Az egész különbség csak az, hogy magának Kézainak az annalesekhez való viszonyát is meghatározta. Annak bizonyítása, hogy Kézai az ősforrásnak csak kivonata, különösen azért birt nagy fontossággal, mert különben a többi krónikák mindazon adatait, melyek Kézaiában nincsenek benn, elvetendőknak lehetne tartani, a mint azt Endlicher állította is. Marczali tehát emellett felhossa első sorban Toldy egyik érvét: hogy Kézai az ágostai csata leírásánál egyenesen polemizál a másik krónikával, másodsorban új argumentumokkal lép fel, collatiókkal bizonyítván, hogy Kézai Ába és Péter történeténél használja az altaichi évkönyveket, de a Budai Krónika szövege

¹⁾ Irodalmunk az Árpádok korában. Budapest, 1878. 83—91. l.

²⁾ Pl. hogy Olaszországban tanult 83. l. s hogy térített a kunok közt. 84. l.

³⁾ Pl. a hún-magyar rokonság történeténél 85. l., a nemzetségeknél 88. l., stilusnál 90. l.

⁴⁾ 89—90. l.

⁵⁾ A magyar történet kútfői az Árpádok korában. Budapest, 1880. 40—48. l.

⁶⁾ Maga is mondja: »Megkísértjük ennek kimutatását új, mint hiszszük, alig czáfolható okokkal.« Id. mű. 41. l.

mindig közelebb áll az eredetihez mint Kézai, a ki az altaichi évkönyvekből csak olyat vesz át, a mi a Budai Krónikában megvan és azt is rövidítve. Harmadik érve pedig, hogy »a hol a krónika mondai elemeket sző az Annalesek szövegébe, mint p. o. az Aba sírjánál történő csodák leírásánál vagy etymologizál, mint a veszett német nevű csatatér elnevezésének magyarázatánál, Kézai híven követi, majdnem szóról-szóra.«

Érvei tehát alapjában megegyeznek a már korábban Zeisberg által hangoztatott érvekkel, valamint Zeisberg és Marczali conclusiói is megegyeznek. A fontos eltérés azonban Zeisberg nézetétől, annak hangsúlyozása, hogy Kézai ezen közös alapforrásnak, — melynek fennmaradt szövegét a Budai Krónikában látja, — csak kivonata, mi által a bővebb szövegezés hitele is bizonyítva van.

A mű önálló részeit Marczali meglehetősen szűk körre szorítja össze, egynehány adaton kívül, — melyeket egyenként felsorol, — csak a Kún László korának történetét és a bevezetést tartja eredetinek, bár ez utóbbinak, valamint az egyes adatoknak önállóságához is még sok szó férhet. Fő érdeme az ismertetésnek az altaichi évkönyvekkel való collatio és a mű értékének helyesebb színben való feltüntetése, noha az appendixeket még nagyobbra becsüli igaz értéküknél. Különös azonban, hogy a kútfő helyes megbírálása mellett a Sambucus-codexről mégis azt állítja, hogy az »a III. Lászlóhoz szóló ajánlással kezdődik ugyan, de hiányzik belőle az appendix és 1342-ig folytatódik«. ¹⁾

Bírálói részéről *Pauler Gyula*, ki különösen az Anonymusról szóló fejezetet erősen támadta, a Kézairól szóló fejezettel nem foglalkozott, de annál inkább kiterjeszkedett erre *Alfons Huber* Marczali műve ugyanis 1882-ben német nyelven is megjelent, ²⁾ s így a német írók is megismerkedhettek a forrástanulmányok terén elért eredményekkel.

Huber ³⁾ Marczalinak szorosán Kézaira vonatkozó nézetét

¹⁾ Marczali id. mű, 40. l.

²⁾ Marczali: Ungarns Geschichtsquellen im Zeitalter der Árpáden. Berlin, 1882.

³⁾ Mittheilungen des Instituts für oesterreichische Geschichtsforschung, IV. Innsbruck. 1883. 128—137. l.

teljesen elfogadta, csak némely, Kézait közvetve érintő kérdésben foglalt el Marczalival szemben más álláspontot. Marczali ugyanis ama régibb szerkesztést, mely Kézainak és a többi krónikának közös alapforrása volt (nemzeti krónika), II. Géza korában keletkezettnek véli. Huber ellenben az erre vonatkozó érveket nem tartotta elég erőseknek s a krónika első szerkesztésének korát inkább csak II. Endre, vagy éppenséggel V. István idejében volt hajlandó látni.¹⁾

Ugyanazon időben egy másik német tudós *Steindorff* is hozzászólt a magyar kútfőkhöz, szintén az altaichi évkönyvekkel való viszony alapján, de beleesett azon tévedésbe, melyet *Zeisberg* már czáfolt, hogy t. i. a bővebb szövegezésű magyar krónikák Kézait használták, és még azonkívül önállóan is kiaknázták az altaichi évkönyveket. E tévedésnek oka különben abban rejlik, hogy a magyar kútfők egymáshoz való viszonyát illetőleg *Lorenz* ismertetése után indult.²⁾

Steindorff hibájába esett *Rademacher*³⁾ is, ki hevesen támadta Marczalit, valamint Huber bírálatát is. De ezen értekezés, — melyet írójának alapossága és sokszor helyes következtetései becsessé tehetnének, — azon nagy hibában szenved, hogy már kiindulópontja hibás s hogy azonkívül is gyakran ferde logikájú. Maga mondja: »Neuerdings behauptet Marczali Kéza sei nur Auszug aus einer älteren Chronik, und diese besäßen wir noch in der Ofener Chronik und den ihr nachstehenden Redactionen,«⁴⁾ épen ezt akarja megczáfolni, de ettől kezdve végig mindig a sokkal bővebb Bécsi Képes Krónikát állítja szembe Kézaival, s azt bizonyítja, hogy Kézai nem lehet a Bécsi Képes Krónika kivonata, — olyat a mit sem Marczali sem Huber nem állított, — és teszi ezt annak daczára, hogy tudja, hogy a Budai Krónika jóval rövidebb a

¹⁾ 135. l.

²⁾ *Steindorff*: *Jahrbücher des Deutschen Reichs unter Heinrich III.* Leipzig, 1881. I. 437—451. l. *Aventin Studien*, 3. Verhältniss zu einigen ungarischen Geschichtswerken. 447—451. l.

³⁾ *Rademacher*: *Zur Kritik Ungarischer Geschichtsquellen. Forschungen zur Deutschen Geschichte.* XXV. Göttingen, 1885. 381—406. l.

⁴⁾ 381. l.

Bécsi Képes Krónikánál.¹⁾ Marczali érveit nem tartja elfogadhatóknak, és hosszan czáfolja, hogy Kézai a Bécsi Képes Krónika kivonata lehetne, bizonyítja, hogy ez utóbbit későbbi mondákkal interpolálták, és hogy a Bécsi Képes Krónika írója ismerte, használta és bővítette Kézait, Kézai mellett pedig önállóan használta az altaichi évkönyveket. Az altaichi évkönyvekkel való összehasonlításból azt a következtetést vonja le, hogy a »Gesta Hungarorum« (Kézai krónikája) egy régibb kútfőn alapszik, a mely már Reginót és az Annales Altachenseseket is használta, másrészt pedig Anonymusnak és a Budai Krónikának forrása, és a mely nem lehet azonos az 1358-iki krónikával (Bécsi Képes Krónika.²⁾ Igyekszik meghatározni, hogy a közös ősforrás mit tartalmazhatott, iratási idejét pedig a XIV. század elejére teszi.³⁾

Értekezésének második részében ⁴⁾ az altaichi évkönyveknek a magyar kútfőkhöz való viszonyát akarja tisztázni. Maga is azt állítja, hogy Kézai csak ott tartalmaz helyeket az Annalesekből, a hol azok a Bécsi Képes Krónikában is megvannak, tudja, hogy a Bécsi Képes Krónika szorosabban ragaszkodik az évkönyvek szövegéhez,⁵⁾ és mégis oda concludál, hogy »Keza steht demnach in einem ganz anderen Verhältnisse zu den Deutschen Annalen als die Bilderchronik. Alles spricht dafür, dass er die Annalen nicht unmittelbar kannte, sie wurden ihm entweder in einer Ableitung bekannt, oder er fand sie schon in seiner Ungarischen Vorlage verarbeitet. Anders verhält es sich mit der Bilderchronik. Ihr verfasser muss für den

¹⁾ Der Bericht (der Bilderchronik derselben ist viel breiter, immer mehr Episoden schiebt sie ein, welche übrigens im Chronicon Budense zum Theil fehlen. 384. l.

²⁾ 388. l.

³⁾ 392. l.

⁴⁾ Die Ungarischen Chroniken und die Altaicher Annalen. Az I. rész czíme: Simon de Kéza und die Chronik von 1358.

⁵⁾ . . . dass Keza Beziehungen zu denselben nur dann hat, wenn sie sich auch in der Bilderchronik finden, und dass sich diese, geringfügige Ausnahmen abgerechnet, enger an die Annalen anschliesst. 398. l. és . . . wo Annalen und Bilderchronik übereinstimmen, während sich bei Keza nur geringe Anklänge finden; zuweilen fehlen ihm auch jene Stellen ganz.

Zeitraum von c. 1040—1045 eine deutsche Quelle benutzt haben, deren Text den Annalen sehr nahe stand, oder diese selbst.«¹⁾ Hogy a dolgot még jobban complicálja, hozzájárul Ehrenfeuchter nézetéhez, hogy III. Henrik magyarországi hadjáratairól egész az 1046-ik évig Németországban egy dicsőítő költemény forgott kézen (a versformát nem tartja szükségesnek), a melyet azután az Annales Altahenses is felvett, kissé rövidítve és helyi eseményekkel bővítve, másrészt pedig a magyar kútfők is használták, még pedig Kézai egy közvetítő magyar krónika alapján, a Bécsi Képes Krónika ellenben közvetlenül is, végül pedig Aventinus előtt is ez feküdt a Bécsi Képes Krónikával egyetemben.²⁾

Rademacher e bonyadalmas hypothesisé mág egyrésről nagyon erőltetett, másrésről Zeisberg és Marczali fejtegetései után fölösleges és valószínűtlen. Magában Németországban sem keltett e nézet viszhangot, s Heinemann,³⁾ ki a Monumenta Germaniae Historica részére állította össze az Árpád-kori magyar kútfőkből a szemelvényeket, Rademacher véleményét egyszerűen elvetette, utalván arra, hogy Kézai máshol is igen felületesen kivonatolja az előtte fekvő alapforrást.⁴⁾ Heinemann Rademacherrel ellentétben helyesen választja szét a Budai és a Bécsi Képes Krónika családját,⁵⁾ és ő az első, a ki a Sambucus-codexet a Budai Krónika családjához számítja, sőt az összehasonlításoknál belőle veszi a Budai Krónika családját képviselő szöveget.⁶⁾ Kézaira vonatkozólag a többi krónikával közös alapforrást fogad el s ezen nézetét a Reginóból és Albericustól átvett helyekkel is bizonyítja.⁷⁾ A közös forrást azonban csak a Gesta Hungarorumra fogadta el Heinemann, a húnok történetét és az appendixeket ellenben Kézai művének tekintette, melyet azután a többi krónika innen vett át.

¹⁾ 399. l.

²⁾ 405. l.

³⁾ Heinemann: Zur Kritik Ungarischer Geschichtsquellen. Neues Archiv. XIII. Hannover, 1887. 61—74. l.

⁴⁾ 66. l.

⁵⁾ 64—65. l.

⁶⁾ 65. l.

⁷⁾ 67—68 és 71—72. l.

A húnok története — szerinte — nem keletkezhetett a XIII. század előtt, mert akkor vette csak fel a Nibelungen-monda a Kézainál is található alakot. És e mellett hozza fel bizony-ságul azt is, hogy a Sambucus-codex — »die älteste Redaction der Chronik des 14. Jahrh.« — élén Kézai bevezetése áll, és hogy csak a húnhistória végétől kezdve tér el ezen codex szövege Kézaitól. »Es wäre auffalend, — mondja Heinemann, — wenn der Verfasser der Chronik von 1330, der die verlorenen Gesta Hungarorum kannte, die Hunnengeschichte, wenn sie in den letzteren schon stand, nicht diesen, sondern der Bearbeitung des Keza entlehnt hätte. Keza ist also der selbstständige Verfasser der Hunnengeschichte . . .«¹⁾ Csakhogy azt Heinemann is elfelejtette, hogy a húnok története Kézainál és az ősforrásban egyenlő lehetett; azaz, hogy Kézai eleinte egész terjedelmében írhatta át az alapforrást, s esetleg csak azután, belefáradva az írásba, — mint annyi középkori író, — kivonatolt, hogy munkáját könnyítse. A míg pedig ennek lehetősége nincs megczáfolva, addig Heinemann véleménye nemcsak minden realisabb alapot nélkülöz, hanem még csak nem is valószínű.

Így *Pauler Gyula*,²⁾ ki Heinemann értekezését már ismerte,³⁾ két különböző írótól eredettnek vallja ugyan a hún és a magyar történetet, de mindkettőt már a Kézai által használt alapforrásban egyesítettnek tartja. Az appendixekre vonatkozólag is helyesebb Pauler nézete, a mennyiben szerinte Kézai az azokban foglalt adatokat csak együvé hordta, de nem önállóan szerkesztette. A stílust ugyan — Pauler fel-fogása szerint — kissé változtatta Kézai, az elbeszélést hol rövidebbre fogta, hol pedig új adatokkal bővítette, egészen saját munkájának azonban csak Kún László uralkodása első nyolcz esztendejének története tekinthető.

A legutolsó bő tanulmány, mely Kézaival foglalkozik, *Kaindl* csernovitzi egyetemi tanár tollából való. Kaindl az Archiv für österr. Geschichte-ben a magyar kútfőkről tanul-

¹⁾ 73—74. l.

²⁾ A magyar nemzet története az Árpád-házi királyok alatt. Budapest, 1893. II. 487—491. l.

³⁾ id. mű II. 785. l., 47. jegyzet.

mánysorozatot közölt, melyben minduntalan visszatért Kézaira is.¹⁾ Sajnos azonban, hogy Kaindl már a kiindulásnál nagy hibába esett: a krónikák szempontjából teljesen értéktelen magyar-lengyel krónikából indulván ki. Ama lehetetlen feltevések fenntartása kedvéért, hogy ebben a férczműben egy magyar krónikarészt is megkülönböztessen, hogy ennek íróját nemzeti önézettől duzzadó magyar emberek, még pedig szláv-magyarnak és esztergominak tarthassa, és e krónikának krónikáink rokonságának megállapításában döntő jelentőséget tulajdoníthasson, mindinkább belebonyolódik a kérdésbe s mind végzetesebb hibába esik.

Hogy krónikáink XI. századi forrásának (*Gesta vetera*) soványságát illető nézetét fenntarthassa, a krónikák legrövidebbikét, Kézait kell a legeredetibbnek feltüntetnie. Ezért iparkodik kimutatni azt is, hogy a hún história Kézai műve. Heinemannnak ezt illető érveit maga sem tartja helytállóknak, tehát új érveket hoz fel, a melyek azonban szintén nem erősebbek.

Ez azonban még nem bizonyítja Kézai krónikájának eredetibb voltát. Kaindl tévedése is komplikálódik. A *Gesta vetera* szerinte a XI. század végéig ért, minthogy pedig a krónikák IV. Lászlóig legalább nagyjában megegyeznek Kézai-val, nemcsak a húnhistóriát, hanem a Kálmán utáni részt is Kézainak tulajdonítja, tagadván még azt is, hogy közös forrásból eredhetnének. Ezt bizonyító érvelésében pedig csak azt a ki nem elégitő bizonyítékot hozza fel, hogy ez irat csak V. István halála után keletkezhetett, a midőn Kézaival egykorú eredetű.

A közbeeső részt Kaindl szerint Kézai a *Gesta vetera*-ból írta ki, máshonnan vett adatokkal még bővítve azokat. A más források közt szerinte legnevezetesebbek az altaichi évkönyvek, melyeknek krónikáinkhoz való viszonyát illetőleg ő is Rademacher álláspontjára helyezkedik, hogy t. i. Kézai használta már ezeket, s a bővebb szövegek Kézait is, az annaleseket is külön felhasználták. Bizonyítékai itt sem állják meg helyüket annál kevésbé, mert főbizonyítéka, hogy a ki a legnagyobb fáradt-

¹⁾ Studien zu den ungarischen Geschichtsquellen. Wien. Studie I—II. 1894, St. III—IV. 1895., St. V—VI. 1898., St. VII. 1898., St. VIII. 1899., St. IX—XII. 1900.

sággal írta meg az első hún históriát, az nem elégedhetett meg krónikájának más részében futólagos és felületes kivonatolással.

De helytelenül fogta fel a legendáknak Kézaihoz való viszonyát is. A Gellért legendát szerinte Kézai nem használta, de használta Kézai mellett a bővebb szövegezés. Azt, hogy a »qui Monachus prius fuerat de Rosacensi abbatia, que est de territorio Aquilegie. Deinde Pannoniam ingressus in Beel fuit diutius eremita« szavak úgy Kézainál, mint a krónikákban megvannak, és hogy Gellért bakonybéli remetéskedése csakis a legenda révén juthatott krónikáinkba, elfelejti.

Sz. István legendájáról is azt állítja, hogy Kézai azt még nem használta, de az Appendix bevezetésében mégis kénytelen észrevenni a legenda hatását, s így ahhoz a kibúvóhoz kell menekülnie, hogy az Appendix, mert a Sz. István legendát használta, eredetileg nem Kézai műve. És hasonlóan téves az az állítás is, hogy az Imre legenda hatása sem észlelhető Kézain.

Kaindl ilyenképp állítván fel nézetét Kézai keletkezéséről illetőleg, hypothesisét teljesen összebonyolította. A Gesta veterának, melynek forrásai Regino és az Altaichi évkönyvek,¹⁾ két szerkezetét különbözteti meg; az egyiket Anonymus használta, a másikat Kézai és a bővebb krónikák.²⁾ Anonymus a Gesta mellett használta ezek forrását, Reginót is;³⁾ a nemzeti krónika pedig Kézai mellett elővette ennek forrását, a Gestát, ezek forrását az altaichi évkönyveket és a magyar szentek legendáit.⁴⁾ Végül a Bécsi Képes Krónika a nemzeti krónikát is és Kézait is használta.⁵⁾ S mind e kijelentések csak arra valók, hogy támogassák azt a gyenge lábon álló tételt, hogy a hún história s vele krónikáink eredeti szerkezete Kézai műve. Természetesen ennek a zavarnak szomorú következményeit érezzük a Gestákra vonatkozó következtetéseknél és a krónikák egymáshoz való viszonyának megállapításánál is.

Kézai származásával legújabbban Csánki Dezső foglalkozott, a ki a Századok 1903. évfolyamában »Kéza« czímen

¹⁾ Studie VIII. 309. l.

²⁾ Studie VIII. 245, 255, 272, 303. l.

³⁾ Studie VIII. 236—44 és IX. 388. l.

⁴⁾ Studie VIII. 236. l.

⁵⁾ Studie VIII. 292. l.

egészítette ki Paulernek a krónikásról közölt adatait. A kiindulási pont a dürnkruti csatában említett Boztehi Renold birtoka, a családtagok 1339-iki osztozkodási levelében említett pestmegyei Kéza. Csánki kimutatta, hogy a Básztyélek birtokai, melyeket maguk esztergommegyeieknek mondanak ma Fehér- és Komárommegyében fekszenek, hogy tehát a megyehatárok itt azóta változtak. A pestmegyeiek viszont, minthogy akkor Pestmegye messze belenyúlt a mai Fehérmegye testébe, a mai Fehérmegyében keresendő. S hogy ezek, s velök együtt Kéza tényleg itt volt, azt Csánki két 1369. és 1372. évekből való oklevéllel bizonyítja; különösen az utóbbival, mely Bicske határainak leírásánál a Kéza földét és Kézáról Bicskére vezető utat is említi. Ez a hely pedig megfelel a mai Kinza pusztának, a Básztyélok törzsbirtokának, a mai Vásztyé pusztának tőszomszédságában.

Pauler és Csánki véleményével egyezik *Karácsonyi Jánosé* is, a ki a »*Székelylek eredete és Erdélybe való települése*« című tanulmányban bírálata alá veszi a hún krónikát is, minthogy ez a székelyleket a húnoktól származtatja. Karácsonyi e tekintetben arra az eredményre jut, hogy krónikáink e része sokkal későbbi keletű lévén, semhogy a húnok történetét ismerhette volna és igen sok helyt eltorzítván az eseményeket, hitelt nem érdemel. Az érvek felsorolásában azonban a szöveg keletkezésére és szövegösszehasonlításokra nem vetett kellő figyelmet, s mellőzve azt a kétségtelen tény, hogy a húnhistóriának ép úgy, mint krónikáinknak legrégibb rekonstruálható szerkesztése V. István idejéből való, összeállította azon bizonyítékokat, melyek szerint a hún történet — e szerkesztésben — nem lehet a XIII. század végénél korábbi. Csakhogy a hún krónika keletkezési korát akarván megállapítani, tudnunk kellene, hogy az V. István korabeli író mit változtatott azon? Ennek ösmerete nélkül mindig csak az V. István kori szöveg áll előttünk, a melyről korántsem hihetjük, hogy a magyar húnhistória eredeti szerkesztése volt. A kor viszi rá Karácsonyit, hogy a húnhistóriát s az egész magyar krónikát Kézai szellemi termékének tartsa s ennek bizonyítására helyi argumentumokat hoz fel: hogy Kézai Csánki szerint a fehérmegyei Kinzáról való, s hogy a szövegében emlí-

tett nemzetségek is a Dunántúl voltak birtokosok. De ez is az V. István korabeli szerkesztésről áll, a mely tényleg túlnyomón dunántúli vonatkozásokat tartalmaz, vagy mert szerzője dunántúli volt, vagy mert a magyar történet első szakasza főleg itt játszódott le.

Érintették a Kézai-kérdést Sebestyén Gyula és Bleyer Jakab is. Az előbbi Pauler, az utóbbi Karácsonyi fejtegetéseihez csatlakozva, önálló adatokkal azonban e tekintetben nem gazdagították az irodalmat.¹⁾

Ezek után már csak teljesség kedvéért emlitem fel *Losonczi Lajosnak* Kézai latinságáról írott nyelvészeti tanulmányát,²⁾ melynek hibája a hasonló irányú más krónikáinkról írt tanulmányokkal együtt az, hogy nem különböztetnek az egyes részek közt, hanem az előttük fekvő szerkesztésben egyseges nyelvhasználatot látnak.

Végül meg kell említenem Kézai két utolsó kiadását: *Endlicherét a Monumenta Arpadianaban* ³⁾ és *Florianusét a Fontes Domestici* ⁴⁾ című gyűjteményében, melyek azonban a kútfő bírálatára nem terjeszkednek ki, és a Magyar Tudományos Akadémia által kiadott *Magyar Honfoglalás Kútfőit*, melyek szintén közlik Kézainak hún históriáját és a honfoglalásra vonatkozó részét Marczalinak régibb nézetein alapuló, de leginkább csak a krónikák kéziratait illető bevezetése kíséretében,⁵⁾ továbbá *Császár Mihály* újabb (de nem teljes) Kézai-fordítását.⁶⁾

¹⁾ Sebestyén: Honfoglalás mondái I. 272—279. l. Bleyer: A magyar húnmonda germán elemei. 13. l.

²⁾ Ludovicus Losonczi: De Simonis de Keza Chronicorum latinitate. Késmarkini. 1892.

³⁾ Monumenta Arpadiana St. Gallii. 1849.

⁴⁾ Fontes Domestici. II. Pest. 1862.

⁵⁾ 472—475. l.

⁶⁾ Császár bevezetése Marczali, Pauler és Horváth Cyrill nézeteinek nem sikerült összeolvasztása. Összefoglaló munkák cikkelyei: az *Egyetemes Magyar Encyclopädia* a korabeli (1872) kutatások eredményeit kifogástalanul foglalta össze. A *Beöthy-féle Képes Irodalomtörténetben* Marczali foglalta össze régibb kutatásait. *Horváth Cyrill* irodalomtörténetében értékénél többre becsüli Kézai munkásságát s főleg nemzeti jelentőségét emeli ki. A *Magyar Írók Élete és Munkái* cikkelye a *Pallas Lexikon* cikkelye alapján készült.

*Értékesítés a történeti tudós -
magasabb köréből XXIV. 4.*

A HARMINCZADVÁM EREDETE

Dvl.
73.628/XXIV. 4.
078227

(SZÉKFOGLALÓ ÉRTEKEZÉS)

DOMANOVSKY SÁNDOR

L. TAGTÓL

FELOLVASTA 1916 ÁPRILIS 3-ÁN

BUDAPEST

KIADJA A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA

1916

858

Tekintetes Akadémia!

Méltóztassanak megengedni, hogy a mikor ma először van szerencsém e díszes helyen megjelenni, mindenekelőtt megköszönjem azt a kitüntetést és megtiszteltetést, a melyben csekély személyem az által részesült, hogy az Akadémia tagjai sorába megválasztani méltóztattak. A legmagasabb kitüntetés ez, a mely tudományos pályán működő férfiút érhet. Érzem a kötelességet, a mely e megtisztelő választás következtében reám hárul, s a melynek minden erőmből iparkodni fogok megfelelni.

Hálás köszönetemet ismételve, vagyok bátor a »Harminczadvám eredete« című értekezésemet tisztelettel előterjeszteni.

* * *

A harminczadról a tudományos világban mai napig is elterjedt fogalmak körülbelül úgy összegezhetők, a mint azokat Acsády Ignác a Közgazdasági Lexikon »Harminczad« cikkének elején összefoglalta: »Régi törvényeink az ország határán szedett ki- és beviteli vámot harminczadnak (tricesima), az erdélyi határmentit huszadnak (vigesima) nevezik s a név világot vet magára a vámtarifára. E szerint a behozott, vagy kivitt áru értékének harminczad-, illetve huszadrészét szedték királyi vám fejében. A magyar államháztartásban első megalakulása, Szent István óta szerepel a harminczad, mint a királyi kincstár rendes jövedelmeinek egyik fontos ága.«¹⁾

¹⁾ Közgazdasági Lexikon. I. köt. Budapest. 1897. V. ö. még Acsády: Magyarország pénzügyei I. Ferdinánd uralkodása alatt 1526—1564. Buda-

Pedig ezzel a hagyományos felfogással szemben már több oldalról igen komoly kételyek hangzottak el, a melyek ezt az általánosan elfogadott nézetet sarkalatos pontjaiban támadták meg.

Már Ortvy Tivadar hangoztatta, hogy a harminczadot »eredetileg azon árúk után szedték, melyeket kívülről hoztak be az országba. Ez volt a szokás 1380-ig, a mely évben egy királyi rendelet harminczad alá vonta az országból kivitt árúkat is, míg végre 1405-ben Zsigmond király óhajára az országgyűlés törvénybe iktatta a ki- és beviteli árúcikkek megharminczadolását.«¹⁾

Míg Ortvy csak abban a tekintetben helyezkedett szembe az általános fölfogással, hogy a harminczadnak a kivitt árúkkal szemben való alkalmazását későbbi alakulásnak tüntette föl, Kováts Ferencz már általában tagadta, hogy a harminczad a a külfölddel való kereskedelmi érintkezésben szedett vám volna. Szerinte »noha úgy Zsigmond 1405. évi I. decretuma, mint korábbi és későbbi törvények és rendeletek általában hangsúlyozzák azt, hogy csak a külföldről (illetve 1380 óta a külföldre) szállított kereskedelmi árúk (merces, res mercimoniales) képezzék a harminczadolás tárgyait, ezen elvtől az illetékes körök már a XIV. század közepe óta a gyakorlatban eltértek. Az egyes városok, így különösen Pozsony, felszólalásait a harminczadkivetés tárgyában másképen nem tudom értelmezni, mint úgy, hogy az Anjouk korában (tán előbb is) a belföldi

---

pest. 1888. 123-124. l. A korona rendes bevételeinek egyik legdúsabb, legbecsesebb forrása ősidőktől fogvást a határvám, a ki- és beviteli kereskedelem megadóztatásából folyó jövedelem volt, melyet tricesimának, harminczadnak, az erdélyi részekben vigesimának, huszadnak neveztek, kétséggkívül azért, mert a vámtarifa azon általános és egyszerű alapelven nyugodott, hogy az export és import minden élő vagy holt árúcikke után a vámszedő által konstatált érték egy huszad, illetve harminczad részét fizettették adóba a királynak... A kivitel elvámolása rendszeren a határszélen történt. Ellenben a behozatal, mely főleg a városok felé irányult, melyek majdnem mindnyájan élvezték a maguk forgalmi vonalán az árúmegállítási és lerakodási kiváltságát... leginkább a városokban esett elvámolás alá s azért rendszeren volt bennük harminczad, még ha, mint például Buda, az ország közepén feküdtek.

¹⁾ Ortvy: Pozsony város története. II. 3. Pozsony. 1900. 57. l.

forgalom, a mennyiben vásári forgalom volt, harminczadkötélessé lett.«¹⁾

Ugyanezt a gondolatot fejezte ki öt évvel később Takács Sándor is: »Annyi bizonyos, hogy igen sok esetben tricesimának nevezik a határvámot, de már ezekből is világos, hogy ezt a kifejezést kizárólag a határvámnak lefoglalnunk nem lehet, ép úgy, mint nem szabad azt állítanunk, hogy az ország határain az áru értékének harminczad részét fizették.«²⁾

Kováts Ferencz és Takács Sándor e nyilatkozatai szerint tehát a harminczad nem szerepelt minden időkben kizárólag a határvám jelölésére. Takács e tételt úgy formulázza, hogy e »korszak a határokon szedett vámokra külön elnevezést nem alkalmazott, hanem a vám valamennyi elnevezését egyformán használta annak jelölésére, kiegészítve gyakran »per portas regni nostri« kifejezéssel.«³⁾ Kováts szerint pedig az illetékes körök a gyakorlatban már a XIV. század közepe óta, tehát még mielőtt a harminczadot az exportált áru után is szedték volna, már eltértek attól az elvtől, hogy csak a külföldi áru képezze a harminczadolás tárgyát. Az ő nézete szerint tehát a harminczad eredetileg határvám volt, a melyet a behozott áru után szedtek, de később belső vámként is szedetett, míg Takács szerint a tricesima ép úgy mint a theloneum és a tributum is egyenlő módon szedetett a határon és az ország belsejében, úgy hogy a határvámoknak külön jellege az Árpádok és az Anjouk idejében még nem domborodik ki s a harminczad lényege úgyszólván az értékvámolás volna.

A fölvetett kérdés nemcsak a középkori államháztartás, hanem egyszersmind a középkori kereskedelem legfontosabb kérdései közé tartozik. A következőkben tehát azt akarom vizsgálni, hogy hogyan keletkezett a harminczad, mi volt eredeti rendeltetése és mennyiben szolgált határvámmul, illetve a bevétel és a kivétel vámjául?

¹⁾ Kováts Ferencz: Nyugat-Magyarország áruforgalma a XV. században a pozsonyi harminczadkönyv alapján. Budapest. 1902. 2. l.

²⁾ Takács Sándor: A magyar vámrendszer az Árpádok és Anjouk alatt. Székesfehérvári községi felsőbb leányiskola ... értesítője. Székesfehérvár. 1907.

³⁾ Id. h. 26. l.

I.

A magyar határvámra vonatkozólag az Arpádok idejéből alig van adatunk. Szent István törvényeiben semmi nyoma sem maradt annak, hogy a határon át a forgalom bármilyen korlátozásnak lett volna alávetve. Szent László II. törvénykönyvében a határőri szervezet, mint teljesen kialakult és meglévő intézmény lép szemünk elé (17. §.), sőt arról is értesülünk, hogy a ki idegen országból a határra jött, hogy itt lovat vagy más egyebet vegyen, azt a comes confinii hírnökével a királyhoz kísértette, hogy az idegen a királytól kieszközölje az engedélyt a vásárlásra, meghatározva annak mennyiségét is; az engedély megadása után pedig a fél a király pristaldusának jelenlétében volt köteles vásárolni.¹⁾ A ki a király engedélye nélkül lovat vinne ki, a comes confinii által föltartóztatandó: lovát elveszik, őt magát pedig bíróság elé állítják.²⁾ Ez intézkedések szerint tehát a határt szigorúan őrizték, de semmi nyoma annak, hogy a határon átvitt árú után valami illetéket szedtek volna.

Ugyanezt az állapotot tünteti föl Kálmán király törvényének 82. §-a, a mely szerint, a kik az ország határait elhagyják, a királyi és ispáni vámszedőktől, »qui exitus tenent«, kötelesek pecsétet kérni, bizonyáglevelet, a melyre a királyi vámszedő is, az ispáné is ráüti pecsétjét. A ki pedig ilyen pecsét nélkül menne ki, mint a törvény megszegője 50 pensával bűnhődjék. Ebből a cikkelyből ugyan kitűnik, hogy a kapuknál vámhely van, de még semmi nyoma sincs a megvámolásnak. A törvény kétségtelenül bizonyos kifelé irányuló csempésztést akart megakadályozni, talán a Szent László idejében életbe léptetett és a saját törvényének 76. §-val megújított lókviteli tilalomnak az áthágását. Az intézkedés tehát kizárólag prohibitív, s ha fiscalis rendszabálylyal kapcsolódik is, még nem ez áll előtérben.

¹⁾ 18. §. De negociacione cuiusvis hospitis. Hospites ex aliis regionibus in confinium pro equo emendo vel aliis rebus negociandis si venerint, cum nuncio eiusdem confinii comitis ad regem eat, et per licenciam regis quicquid et quantum ei concessum fuerit, coram pristaldo regis emat.

²⁾ Szent László II. 16. §.

Takács Sándor szerint az első határvámtarifa a varasdiak II. Endrétől 1209-ben kapott szabadságlevelében ¹⁾ maradt fenn. Ugyanebben az oklevélben fordul elő először a tricesima kifejezés is. A király fölmenti a varasdiakat a kenei fogsága alkalmával tett szolgálataikért minden vám és harminczad alól, kivéve azokat, a kik német földre viszik áruikat, s a kik minden terhelt szekér után három, minden eladó ló után két, a marha után egy, három disznó után is egy dénárt tartoznak fizetni, valamint minden szekér után a Dráva révénél is egy dénárt.²⁾ Nyilvánvaló azonban, hogy itt közönséges útvámról van szó, a mely csak annyiban nevezhető határvámnak, hogy ebben az esetben csak a külföldre törekvő szállítóktól szedik. Arról azonban nincs tudomásunk, hogy ez a vám hol állt, esetleg magán Varasdon-e, a mely később harminczad hely volt?

Az adatoknak ez a hiánya önkénytelenül is arra a feltevésre készíti az embert, hogy a határvám intézménye sem volt még kifejlődve. Szent László király korát illetőleg ez nagyon is érthető. Az ő törvényei olyan állapotot tárnak fel, a melyben a külső országokkal a közlekedés igen ritka volt. A mieink legfeljebb lovat vittek ki, az idegenek is olyan ritkán jelennek meg, hogy külön hírnökkel egyenesen a királyhoz kísérik, a vásárlás engedélyének megadásával még ő maga foglalkozik s így valószínűleg még nem merült fel a gondolat, hogy ezt a kereskedelmet fiscalis czélokra kiaknázzák, vagy pedig az idegen kereskedők megvámoltatása esetről-esetre magában az udvarban történhetett, a nélkül hogy erre szabályzatokat kellett volna kidolgozni. A gyepűszervezet az országot különben is olyan erős védőfallal vette körül, a melyen át, különösen annak, ki a terepet nem ismerte, főképp áruval az átjuthatás szinte lehetetlen volt.

A határvámok felállításának szüksége csak abban az időben válhatott szükségessé, a mikor ez a határőri szervezet

¹⁾ Endlicher Monum. Arpadiana. 405. l. és Fejér III. 1. 86. l.

²⁾ Nullus autem hurgensis tributum et tricesimam soluere teneatur, nisi qui uadit in Teutonium cum suis mercimoniis, de quolibet curru ponderato soluet tres denarios, de singulis vero equis uenalibus duos denarios, a duobus bobus unum denarium, de tribus porcis unum denarium, in portu Drave de quolibet curru unum denarium.

bozlásnak indult. E folyamat nyomait tehát a XIII. században kellene keresnünk, a mikor azonban a vámrendszer is átalakulóban van, a mennyiben a vámok, a melyek addig kizárólag a király tulajdonában voltak, tömegesen jutnak magánosok kezére és a sűrűn adományozott vámentességek folytán már korábbi jelentőségüket is elveszítették. A korábbi idők egyszerűbb és logikus rendszerével szemben ezt az időt már nagy zűrzavar jellemzi, a melyben az eligazodás sokkal nehezebb.

Nem foglalkozom tehát e helyen azokkal az adatokkal, a melyek a XIII. századi külföldi kereskedelmi összeköttetéseinkre nézve felsorolhatók volnának, hanem az Anjouk újjászervező munkáját választom kiindulási pontomul.

Külső kereskedelmünk alakulása szempontjából valósággal sarkalatos jelentősége van annak az oklevélnek, a melyet Róbert Károly 1336 jan. 6-án állított ki a cseh kereskedők részére, és a melyben pontosan meghatározza azt az utat a melyen a cseh kereskedők az országba jöhetnek, valamint a vámhelyeket és vámszolgáltatásokat, a melyekre köteleztetnek.¹⁾ Minthogy Bécs árumegállító joga akkor már akadályokat gördített a nem bécsi kereskedők útjába, ha a Duna vonalán érkezve, fel akarták keresni piacainkat; a külső kereskedelemnek ez lett a fő útja.

Hogy milyen nagyjelentőségű ez az út, azt bizonyítja a hozzája fűződő sok oklevél. Egyik eredetije a brünni levéltárban maradt meg, egy másik példánya, a prágaiaké, szolgálhatott alapul István herczegnek, a mikor Nagy Lajos nevében az ország kormányát vezetve, 1350 aug. 10-én ezt az oklevelet a kölni, huyi és rajnamenti kereskedők részére átírta. A rajnamentieknek t. i. Nagy Lajos még 1344 május 13-án ugyanazokat a jogokat adta, a melyekkel a csehek és morvák is élnek, a nélkül azonban, hogy ezeket a jogokat pontosabban körülírta volna.²⁾ A kölniek azonban már a következő esz-

¹⁾ Anj. Dipl. Eml. I. 343. l.

²⁾ Eredetije Köln város levéltárában. Kiadva Lacomblet Urkundenbuch f. d. Gesch. d. Niederrheins. III. 319. l. és Magyar Történelmi Tár VII. 245. l., Anjou-kori Dipl. Eml. II. 47. l.

tendőben panaszt emeltek a semptei és farkashidai vámszedők ellen, hogy illetéktelenül magas vámot hajtanak be rajtuk,¹⁾ a mi 1345 márcz. 10-én Lőrincz tárnokmestert arra indította, hogy a nevezett vámszedőket e visszaélés megszüntetésére utasítsa.²⁾ A rajnamenti kereskedők azonban jogaikat ezzel sem látták biztosítva és 1350 aug. 10-én kieszközölték a prágaiak részére kiadott oklevél átírását.³⁾ Majd Lajos király adta ki 1365 júl. 5-ikén korábbi oklevelének átírását az új pecsét alatt,⁴⁾ a melyet 1384-ben Mária királyné is átírt.⁵⁾

Jellemzi ez útvonal jelentőségét az is, hogy ezen a ponton kapcsolódott bele az ország két fontos keleti kereskedelmi területe: a szepes-kassavidéki és az erdélyi is a nyugati forgalomba. A szepesi és a kassai kereskedők ugyan, a kik a Vág völgyén ereszkedtek le Bécs felé, csak Nagyszombattól kezdve használták ezt az utat, az erdélyiek azonban először Budára jöttek és onnan fordultak a tengerpart, Bécs, vagy Morvaország felé, a mint erről Nagy Lajosnak 1370 febr. 22-én a szebenieknek adott privilegiuma tanuskodik.⁶⁾ Sőt még a soproniak is Holics felé exportálták boraikat, Bécsset elkerülve.⁷⁾

Eltelkintve tehát a Szilézia, Lengyelország, Moldva és a Balkán felé irányuló összeköttetésektől, forgalmunk a szebenieknek adott oklevélben említett három pont felé irányult. Ezek közül azonban a bécsi út Bécs árumegállító joga, a tengerpart felé vezető, a nagy természeti akadályok miatt korántsem vetekedhetett a Morvaország felé irányuló útvonallal. Zára felé azért is adott Nagy Lajos a szebenieknek a budai harminczad

¹⁾ quod vos ab eisdem tributum enorme et iniustum receperetis ac eos in suis rebus mercimonialibus grautier et ultra modum molestaretis . . .

²⁾ Lacomblet id. mű III. 333. l., Magy. Tört. Tár VII. 246. l., Anjou-kori Dipl. Eml. II. 63. l.

³⁾ Lacomblet id. mű III. 390. l., Magy. Tört. Tár VII. 247. l., Anjou-kori Dipl. Eml. II. 390. l.

⁴⁾ Anjou-kori Dipl. Eml. II. 633. l.

⁵⁾ Lacomblet id. mű III. 772. l., Magy. Tört. Tár. VII. 249. l.

⁶⁾ Zimmermann-Werner: Urkundenbuch z. Gesch. d. Deutschen in Siebenbürgen. II, 337. l.

⁷⁾ Sopron város levéltára Lad. L. Fasc. II. No. 35. Károly király 1338 jan. 13-án kelt oklevele.

kivételével teljes vámmentességet »ut ipsum regnum nostrum rebus et bonis maritimis atque extraneis locupletetur et exuberetur«. ¹⁾ A bécsi út akadályaira nézve pedig azt hozom fel, hogy később is, a mikor a morvaországi összeköttetés el volt zárva, a német kereskedők nem igen kereshették föl városainkat; ha nyitva volt, még a nagyobb szállítási költségek kockáztatásával is, Bécsset elkerülve, Pozsonyba jöttek. ²⁾

Minthogy a Szilézia és Lengyelország felé irányuló kereskedelem csak Róbert Károlynak 1321 júl. 11-én Lőcse város részére adott privilegiumától, ³⁾ majd Kassa és Krakó városának 1324 febr. 25-én kötött szerződésétől ⁴⁾ és végre Nagy Lajosnak 1347 óta Kassa város részére adott privilegiumaitól datálódik, ⁵⁾ az erdélyiek moldvai és havasalföldi jogai, meg még később, először az 1358. és 1368. években szabályoztattak, ⁶⁾ a morva határ felől az ország szíve felé haladó utat Magyarország akkori főútvonalának, annak a morva határon lévő végpontját Magyarország akkori kereskedelmi kapujának kell tekintenünk.

Nem véletlen tehát, hogy Róbert Károly a visegrádi conferentián sok egyéb államjogi ügyek elintézése mellett János cseh királylyal ennek az útvonalnak a szabályozását is megvitatta s ez nem is egyedül a János király személyében képviselt cseh és morva érdekek kedvéért történt. Arról volt szó, hogy a nyugati összeköttetés, a mely az utolsó Árpádok idején kitört s az interregnum alatt még csak fokozódott zavarok idejében a közbiztonság hiánya és az illetéktelen

¹⁾ Id. hely II. 338. l.

²⁾ V. ö. erre vonatkozólag Franz Kováts: Handelsverbindungen zwischen Köln und Pressburg im Spätmittelalter. Mitteilungen aus dem Stadtarchiv von Köln. Heft 35. 1914.

³⁾ V. ö. Demkó: Lőcse története. 310. l.

⁴⁾ Piekosiński: Codex Diplomaticus Civitatis Cracoviensis. I. 17. l.

⁵⁾ V. ö. Farkas Róbert: Kassa árumegállító joga. 7. l.

⁶⁾ 1358 jún. 28. Nagy Lajos szabad kereskedelmet biztosít a brassóiaknak a Jalomitza és a Szeret közt. Zimmermann-Werner: Urkundenbuch. II. 153. l. — 1368 jan. 20. László havaselvi vajda szabályozza a brassaiak havaselvi kereskedelmét. U. o. II. 306. l. — 1368 jún. 22. Nagy Lajos értesíti a brassaiakat a Moldvával való kereskedelmi megegyezésről. U. o. II. 315. l.

vámszedés miatt szinte egészen megszűnt (... via ... a temporibus guerosis et impaccatis propter maleficorum hominum insidias et indebitas exacciones tributorum fere hactenus et usque modo dissueta fuisset), újra helyreálljon. Ennek az összeköttetésnek a felújulása közvetve a cseh királynak is érdeke volt, mert alattvalóinak is szabad mozgást biztosított, s mert más országok kereskedői is az ő vámvonalain át juthattak hozzánk; a kezdeményezés azonban bizonyára Róbert Károlytól indult ki, a ki már húsz évvel korábban Velenczével szemben is mint kezdeményező vetette föl azt a gondolatot, hogy a két ország kereskedőinek szabad érintkezését kölcsönös rendezéssel biztosítsák.¹⁾

Vámtörténeti szempontból Róbert Károlynak a cseh királylyal történt megegyezése folytán kiadott oklevele annál fontosabb, mert az útvonal vámhelyeire vonatkozólag kihallgatták a brünni és a nagyszombati polgárokat s az ő véleményeik alapján állapították meg, hogy a megegyezéssel, illetve Róbert Károly privilegiumával rendszeresített vámhelyek Béla király ideje óta fennállanak és törvényességük általánosan elismert: »que omnia loca tributorum tam civibus Brunensibus de Regno Bohemie, quam nostris ciuibus Tyrnauiensibus referentibus scimus esse a tempore Bele Regis instituta, legitima et omnino fore iusta«.

A mióta az önkényes vámszedés a XIII. század második felében lábra kapott és III. Endre törvényes intézkedéssel szállott szembe e visszaéléssel, azóta a IV. Béla ideje óta ellenmondás nélkül szedett vámokat törvényeseknek tekintették.²⁾ A mikor tehát a szóbanforgó esetben constatálták,

¹⁾ V. ö. a bécsi cs. titk. levéltárban a velencei Copia de Commemoriali I. 588. l. és II. 157. l. Kiadva: Anj. Dipl. Eml. I. 207., 211., 214. l.

²⁾ III. Endre az 1291. törvényben törölte el először csak a IV. László ideje óta felállított vámokat: »Item omnia tributa tempore Ladislai Regis facta omnino extirpantur«. Endlicher. 618. l. és jobban: Kovachich: Sylloga Decretorum Comitium. I. 21. l. — 1297-ben ezt kiterjesztette a IV. Béla halála óta eltelt időre: Endlicher 630. l., »... sed iustum tributum, qualiter tempore domini Belae regis felicitis recordacionis, aui nostri carissimi exigi consueuerant.« — Az 1298. tör-

hogy a holics-budai útvonal fölsorolt vámjai Béla király ideje óta fennállanak, ezzel törvényességük kriteriumát állapították meg; vámtörténeti szempontból azonban ez a megállapítás azért fontos, mert bizonyosága, hogy az oklevélben felsorolt adatok a XIII. század közepén, tehát még az Árpád-kori vámrendszer teljes bomlása előtti állapotokat őrzött meg.

A privilegium szerint a »strata publica« Ujvárnál (a mai Holics) lép magyar földre, azután kettéágazik Sasvárnak és Szenicznek, de ismét egyesül Jabláncznál, a hol átlépi a hegyeket, majd Bikszárdon át halad Nagyszombatnak, onnan Farkashidán, Semptén s az esztergomi érsek falvain: Nyárhidán és Udvardon át a Dunához és Esztergomba és végre a Duna jobb partján Piliscsabán, Szent-Jakabon és Óbudán át Budára. Ez úton egyetlen hídvám: a jablánczi és tíz útvám állta el a kereskedő útját. A hídvámot az áthaladó kocsik és állatok után szedték, az útvámot mindenütt egyformán rudas és ajonczaszekér szerint. Ettől eltérő vám csak Ujváron volt: »in primo introitu ad metas Regni Hungarie in Alba Ecclesia in vulgari Wywar nominata debet solui octuagesima de rebus mercimonialibus«. Míg a többi vámhelynél az út, illetve a híd használata a megvámolás nyilvánvaló alapja, Ujvárnál a behozott árúra vetnek vámot, még pedig értékvámot. Ezt az értékvámot kell az Árpád-kori határvámnak tekintenünk.

Erre az Árpád-kori határvámra különben más adatunk is van. A mikor ugyanis II. Endre 1217-ben a Szentföldre indult, a Velenczével kötött szerződésben a két állam kereskedelmét is szabályozták.¹⁾ II. Endre a velencei kereskedőknek országában szabad kereskedést biztosított, ha árúik után, kivéve a pénzt, a drágaköveket, selyemszövetet, sertét és fűszereket, csupán az országba érkezésüknél nyolczvanadot fizetnek: »salui et securi sint in Hungaria et pertinentys eiusdem domini Regis omnibus, saluo eo, quod octuogesimum de bonis suis tantum in ingressu Regni Hungariae persolvere tene-

vényben ismét: ... »statuimus ut omnia tributa, a tempore regis Ladislai facta penitus deleantur.« Endlicher. 636. l.

¹⁾ Árpád-kori új okmánytár. VI. 381. l., M. Tört. Tár. IX. 16. l. A bécsi udv. levéltárban őrzött Libri Pactorum IV. 335. lapjáról.

buntur; praeterquam de auro et gemmis, caeterisque pretiosis lapidibus et pannis sericis, seta, et speciminibus, de quibus nihil persolvere tenebuntur», és ugyanezeket a jogokat biztosította a magyar kereskedőknek is Velenczében.

Az akkori kereskedelem három nevezetes útvonala közül tehát kettőre kimutatható ennek a határszéli értékvámnak a fönnállása, csak a harmadik útvonalnál, a bécsinél nem maradt emléke. Ott bizonyára Bécs árúmegállító joga teremtett különleges helyzetet, a mely más intézkedések életbeléptetését tette szükségessé.

Valószínűleg a korponaiak is, a kik 1244-iki privilegiumuk értelmében mentesek voltak »ab omni tributo regali, preterquam in confinibus«, erre Ujvár felé járhattak a külföldre, s így a szabadságlevelükben előforduló »tributum in confinibus« első sorban a holicsei határvámra vonatkozhatott.¹⁾

Ez a határszéli értékvám azonban nem harminczad volt, hanem nyolczvanad, sőt a harminczaddal Károly király 1336-iki oklevele éles ellentétbe is állítja, a mikor azt mondja: »hoc tamen declarato, quod in locis tributorum supradictis nullas fieri debeat religacio curruum; preterquam in civitatibus, in quibus tricesimam constituerimus exigendam«. E szerint a harminczadot csak a városokban (civitas) szedték és mindenesetre már akkor is az árúra vetett vám, a melynek kivetéséhez szükséges volt a rakományok kibontása, átvizsgálása.

Eredetére nézve különben a nyolczvanad nem keletkezhetett a XI. század közepe előtt. Eredete ugyanis minden valószínűség szerint a régi pensa-számítással áll kapcsolatban. I. Béla király uralkodásáig azonban a pensát, a melyet a bizanci arannyal azonosítottak, 30 dénárral számították, csak I. Béla ideje óta tekintették a pénzrontás következtében 40 dénárral egyenértékűnek. Ez volt a számítás a XIII. századig, a mikor a pénz mérlegelése a pensa-rendszert lassanként kezdte kiszorítani. A nyolczvanad tehát az árú értéke után pensánsként egy fél dénár vagyis egy obulus volt. E szerint pedig keletkezése idejének a XI. század közepétől

¹⁾ Fejér IV. 1. 330. 1.

a XIII. századig terjedő időszakot kell tartanunk, a mi meg is felelne a fentebb mondottaknak. Szent László idejében még nem szedtek határvámot, Kálmán uralkodása alatt azonban már szerepel a vámszedő az ország kapuinál (*qui exitus tenent*), habár az »*in confiniis*« szedett tributumra az első adatunk csak 1244-ből való. Úgy hogy a nyolczvanad keletkezését a XII. század folyamára kell tennünk.

Károly király a kereskedelmi kapcsolatok új rendezésénél a brünni és a nagyszombati kereskedők bevallásai alapján erősíti meg a legalább számítási szempontból akkor már elavult intézményt. De ugyanebből az intézkedésből látható, hogy ő a vámrendszer súlypontját máshová helyezi át, a mikor hangsúlyozza, hogy a kocsikat csak azokban a városokban vizsgálják át »*in quibus tricesimam constituerimus exigendam*«. Még élesebben jut ez kifejezésre, ha figyelembe vesszük azt a privilegiumot, a melyet 1316 szept. 16-án a velencei kereskedőknek adott, magyarországi kereskedésüket akképen rendezve, hogy jövet és menet javaikkal, árúikkal és embereikkel az egész országban szabadon közlekedhessenek, ha az elődei alatt a szokásjog által szentesített vámokat és a harminczadot, a melyet a Száva révénél ő építtetett, megfizették (*per universum nostrum Regnum venientes cum rebus et mercimoniis, debitis tributis solutis iuxta antiquam approbatam per nostros predecessores consuetudinem, ac soluto tricesimo sub nostro castro, quod edificari fecimus in portu Zave, libere et secure procedatis in eundo et redeundo, etiam cum personis vestris*).

Ez a két oklevél tehát a magyar vámpolitikában fordulópontot jelez. Értékvámot a kocsik kibontása és átvizsgálása nélkül — ámbár a kereskedők ez ellen az átvizsgálás ellen a későbbi időben is éles harczot folytattak — elképzelniünk alig lehet. A holicsei nyolczvanad pedig értékvám, a nélkül hogy a vámszedő az átvizsgálás jogával élhetne. Ebből az intézkedésből és a felállítandó harminczadokból, valamint abból, hogy a velenceiektől nyolczvanadot már nem szednek, hanem csak harminczadot a Száva révénél, azt kell következtetnünk, hogy Károly király a nyolczvanad-határvámot, vagy általában a kereskedelmi határvám elvét elejtette. A nyolczvanad értelmetlen koloncz lett, a melyet az oklevelek átírásánál még egy

ideig tovább czipelnek, a mely azonban néhány évtized alatt teljesen eltűnik. A mikor Nagy Lajos 1370-ben a nagyszebeniek privilegiumát kiállítja, az ujbári vámot már nem nyolczvanadnak mondja, hanem, ámbár a vámtételeket cseh garasokban szabja meg, mégis lényegében ugyanazon nagyságban, rudas- és ajonczaszeker szerint veti ki, mint akár a sasvári vagy a többi útvámot is.¹⁾ Akkorára tehát ez a vámhely elvesztette eredeti jellegét s a már Róbert Károly által elejtett nyolczvanadvám valószínűleg egészen el is tűnt.

II.

Róbert Károly idejében az árú utáni értékvámolás helye az ország belsejében, a városokban van, és egész világosan érvényesül az a tendentia, hogy a harminczadot be- és kiviteli vámnak tüntessék föl, de viszont egész világosan észrevehető a városi polgárság bizonyos ellenállása is ezzel a törekvéssel szemben.

Nem részletezhetem a harminczadvám eredete kapcsán ezeket a küzdelmeket, a melyek a XIV. és XV. században sok ellentétes rendelkezésre adtak okot, a bizonyítás kedvéért mégis kénytelen vagyok néhány pontban a harminczadüggyet későbbi időből vett adatokkal is megvilágítani.

Mindenekelőtt azt kell kiemelnem, hogy az Anjouk vagy legalább is Nagy Lajos idejében a harminczadot a bevételre és kivitelre egyaránt alkalmazták az 1380. év előtt is. Már 1343-ban a zágrábi polgárok azzal a panasszal fordultak az anyakirálynőhöz, hogy tőlük »de rebus mercimonialibus, scilicet :

¹⁾ in loco tributi nostri castri Wywar nuncupati in vulgari Teutonicali Wezker vocati non obstante privilegio quondam domini Karoli regis genitoris nostri carissimi super relaxatione medietatis tributariae solutionis praemissae olim mercatoribus regni Bohemiae per eundem facta confecto de curru magno vulgariter rudaszeker vocato quatuor grossos Bohemicales, de curru parvo ayanthaszeker vulgariter nominato duos grossos similiter Bohemicales persoluant, nullumque munus ipsis tributariis dare teneantur, nec ipsi tributarii in locis eorum tributorum aliquid ultra hoc ab eisdem recipere praesumant. Urkundenbuch. II. 338. l.

de cera, cutibus, porcis et pecudibus ac aliis utilitatibus de Zagrabia et Sclauonia in Veneciam vel in Teutonium aut exteras partes portantibus et pellentibus contra ipsorum consuetudinem et ius ab antiquo observatam« szedik a harminczadot.¹⁾ Ebben az ügyben akkor Miklós bán vizsgálatot rendelt, kikérve a zágrábi egyház²⁾ és Frangepan Duym³⁾ véleményét, sőt augusztus 8-ikán congregatiót is tartott, a melyből a vizsgálat eredményét hivatalosan proclamálta.⁴⁾ 1369-ben meg a bécsi kereskedők panaszkodnak Nagy Lajosnál pozsonyi várnagya, Lőkös fia Miklós ellen, hogy visszatértükben elveszi lovaikat, vagy ezzel fizetségre kényszeríti őket, holott ezek nem az országban vásárolt lovak, hanem a melyekkel jöttek, s kéri a királyt, orvosolja bajaikat.⁵⁾ A következő 1370-ik esztendőben a király eltiltja pozsonyi harminczadosát, hogy a bevitt állatok, olaj, gyümölcs és élelmiszerek után harminczadot szedjenek, de meghagyja neki, hogy az Ausztria és Csehország felé szállított czikkek után a harminczadot a szokott módon továbbra is behajtsa.⁶⁾ Majd 1384-ben azon panaszkodnak a pozsonyiak, hogy az idegen kereskedők, a kik behozott árúik fejében a pozsonyiak borát szállítják ki, a kivitt bor után szedett magas harminczadtételek miatt elmaradoznak, és ezzel el is érik, hogy a királyné a tételeket korábbi összegekre szállítja le.⁷⁾ A mikor tehát az 1405. I. decretum 17. §. új dolognak tünteti föl a királynak azt az elhatározását, a melyet a főpapokkal, bárókkal és az ország tekintélyesebb előkelőivel hozott, hogy mindenki, a ki az ország határain szállít ki

¹⁾ Tkalčić: Monumenta Historica Zagrabiae I. 165. l.

²⁾ Tkalčić. I. 167. l.

³⁾ Tkalčić. I. 166. l.

⁴⁾ Tkalčić. I. 168. l.

⁵⁾ Fejér. IX. 4. 385. l.

⁶⁾ Fejér. IX. 3. 341. l. De rebus vero que extra partes civitatis eiusdem ad Austriam vel Bohemiam mercandi seu vendendi causa ducebantur, more alias consueto recipere et exigere non omittatis.

⁷⁾ Fejér. X. 8. 131. l. quod quia de rebus mercimonialibus forensium seu aduenarum hominum, quibus iidem in ipsorum medio cambium facientes vina eorundem compararent, superflua tricesima de vinis per eosdem in eadem ciuitate comparatis reciperentur, ideo iidem advenae et forenses ... non sic sepe, prout alias ... venirent.

árúczikkeket, ezektől épen úgy köteles a harminczadot megfizetni, mint a behozottaktól,¹⁾ csak mintegy az új elhatározás alkotmányos mázával akar erőt adni annak a törekvésnek, a melyet addig teljes diadalra juttatni nem sikerült. De még ez a törvényes intézkedés sem sokat változtatott a helyzeten. A király már két évvel később a gazdag és hatalmas Pozsony kívánságával szemben, ámbár csak erre a városra vonatkozólag, visszavonta a törvénybe becikkelyezett kiviteli vámot és utasította vámszedőit, hogy a pozsonyiaktól a kivitt czikkek után harminczadot ne szedjenek.²⁾

Az új törekvés ezen kudarczai a polgárság ragaszkodásával szemben a harminczad régi formájához már elárulják, hogy helytelen az a föltevés, a mely szerint talán a XIV. század közepe óta eltértek volna attól az elvtől, hogy csak a külföldi árú szolgál alapul a harminczadszedésre. Hiszen még a pozsonyiak sem emeltek kifogást exportált boraik megharminczadolása ellen, hanem csak a tételek enyhítését kívánták.

Hogy ezzel szemben az Anjouk idejében szélteben vetnek ki harminczadot a belföldi eredetű árúra, azt Kováts és Takács egyaránt észrevették. Kováts utalt rá, hogy Nagy Lajos 1371-iki rendelkezése felmenti a harminczad alól a Pozsonyba szállított magyarországi eredetű élelmiszereket is, 1371 előtt tehát ezektől is szedték, és hogy az 1457/58. évi harminczadkönyv tanúsága szerint Pozsonyban harminczadot fizettek budai fazekasok a városba importált kályhacserepek, bazini és dévényi

¹⁾ *decrevimus, ut universi mercatores, negotiatores et alii cuiuscunque status et conditionis homines, extra regni nostri limites, mercimonia, seu res mercimoniales ac venales deferentes et exportantes, tricesimam partem quemadmodum de illis, quae introducuntur in regnum, soluere et administrare teneantur.*

²⁾ Fejér. X. 4. 606. 1. *Quia nos habita deliberatione fideles ciues, hospites ac mercatores nostre civitatis Posoniensis predictae in exactione et solutione Tricesime in antiquis consuetudinibus conservare volentes, nouam tricesimam videlicet quam de rebus et bonis extra regnum educendis exigi nuper commisimus, ab ipsis deinceps recipi nolumus sed eandem decreuimus abolendam; a harminczadosnak adott utasításban: ab eisdem solummodo Tricesimam ab antiquo exigi solitam recipere debeatis.*

asszonyok durva, bizonyára házi szövésű vásznaik, egy szentgyörgyi kovács pedig vasárúti után.¹⁾ Takács pedig arra hívta fel a figyelmet, hogy Nagy Lajos 1359-ben szabad közlekedést biztosított a szebenieknek városuk és Buda közt, ha a tributumot és tricesimát megfizetik.²⁾ Csak azt fűzöm még ez adatokhoz, hogy a mikor Nagy Lajos megállapítja a szepesiek és kassaiak nyugatnak tartó útvonalát, ott három tributum és a tricesima (excepta tricesima) kivételével minden fizettség alól felmenti őket;³⁾ hasonlóképpen a mikor két évvel később a dunai vámokat szabályozza, a rendezéshez hozzáfűzi »tricesimis tamen saluis manentibus a mercatoribus prenotatis«.⁴⁾ A legrikítóbb azonban az az adat, a mely szerint Nagy Lajosnak 1363-ban külön utasítania kell a vámszedőket és a harminczadosokat is, hogy ha a soproniak illetveket és ajándékokat hoznak a királyi udvarba, akkor visszatértükben ne szedjenek tőlük se vámot, se harminczadot.⁵⁾

A belső kereskedelem árúinak megharminczadolásával szemben tehát nem nyilvánult meg az az ellenállás, mint a kivitel czikkeinek megvámolásával szemben; az intézmény régibb formájához ragaszkodó conservatív erő nem gördített akadályokat az ilyen rendelkezések elé, bizonyára azért, mert ez az intézkedés az intézmény ősi formájának megfelelt.

A XIV. század közepe, helyesebben első fele (1316—1336) óta tehát nem az a törekvés érvényesül az illetékes tényezők részéről, hogy a harminczadot, mint régi határvámot a belső forgalomban is igénybe vegyék, hanem ellenkezőleg az a törekvés, hogy a belső forgalomban meggyökerezett intézményt a külső forgalom megadóztatására is felhasználják. A bevített illetőleg ez nem járhatott nagyobb nehézséggel,

¹⁾ Kovács: Nyugat-Magyarország áruforgalma. 2—3. l.

²⁾ Székesfehérvári közséki felsőbb leányiskola értesítője 1906/7. 26. l.

³⁾ Kassa város titkos levéltára. Thelon. F. No. 6.

⁴⁾ Fejér. IX. 3. 526. l.

⁵⁾ 1363 jan. 3. Visegrád... dum ipsi ad curiam nostram munera et collectas ipsorum apportantes et tandem expeditiis suis negotiis domum redire volentes ad loca tributorum vestrorum et tricesimarum pervenirent, vos ipsos ad tributi et tricesime solutionem compeleretis vobis faciendam minus iuste. Soproni városi levéltár. Lad. L. fasc. III. No. 55.

mert a külföldről bejövő árú a belső forgalomban a régi állapotok szerint is a hazaihoz hasonló elbánásban részesült, a kiviteli vám azonban, különösen az oly hevesen ellentálló Pozsony városára, a mely 1293-ban az ország határán is vámmentességet kapott,¹⁾ novum volt. Ez az újítás a privilegium erején még akkor is megtört, a mikor már törvénybe cikkkelyezték.

Világos tehát, hogy az Árpádok korában, Róbert Károly újításai előtt a harminczad nem volt határvám, és hogy csak a nyolczvanad elhanyagolása után, az új vámpolitika óta lett azzá a tényezővé, a melylyel a fiscus a külső kereskedelemről magának jövedelmet biztosított. Lassanként tolódott el a határok felé, de csak I. Ferdinánd idejében lett igazán határvámmá.

Azok a harminczadmentességek, a melyek az Árpádok korából reánk maradtak, egészen határozottan documentálják a vám belső jellegét. A legrégebb, egyszersmind a tricesima legkorábbi ismert említése a varasdiak 1209-iki harminczadmentessége, a mely szerint »nullus autem burgensis tributum et tricesimam soluere teneatur« kivéve a német földre utazó kereskedő már említett útvámját.²⁾ Húsz esztendővel későbbi II. Endre kiváltságlevele a heiligenkreuzi apátság részére, hogy az apát a legentő bessenyő birtok telepesei után »nec tributum, nec tricesimam ... persoluat«.³⁾ Újabb tizenöt év múlva adja ki IV. Béla szabadságlevelét a budaiaknak, a kik »infra limites regni nostri ab omni tributo, salua tricesima et saluo iure ecclesie Budensis« élveznek vámmentességet.⁴⁾ Majd 1260-ban kapják privilegiumukat a lipcsei Lipcse hospesei »ut per totum regnum Hungariae de suis mercimoniis propriis nullum tributum et tricesimam soluere teneantur«.⁵⁾ Végre 1267-ben a zágrábiak nyerik el a vámmentességet »infra terminos regni nostri aliquod tributum, tam in aquis, quam in terris, nec aliquam tricesimam, in nullo loco

¹⁾ Fejér. VI. 2. 299. l.

²⁾ Endlicher 406. l.

³⁾ Wenzel: Árpád-kori új okmánytár. I. 261. l.

⁴⁾ Endlicher 467. l.

⁵⁾ Fejér IV. 3. 10. l.

soluere teneantur«.¹⁾ Különösen ez utóbbi oklevelek fejezik ki az állapotot világosan. Az *infra limites (terminos) regni nostri*, de még inkább a *de suis mercimoniis propriis* kifejezések minden kétséget kizáróan a harminczadvám belső jellegét igazolják.

Ha tehát 1343-ban a zágrábi káptalan és a szlavóniai rendek oda nyilatkoznak, hogy a királynői harminczadot emberemlékezet óta mindig csak a külföldről behozott árú után fizették, a kivitel azonban nem volt harminczadköteles, ezzel nem a régi Árpád-kori állapotra utalnak, hanem az új politika teremtette viszonyokra. A Miklós bán által akkor megejtett vizsgálat épen az első írott emléke annak a küzdelemnek, a melyet az ország lakossága megindított az ellen a törekvés ellen, hogy a harminczadvámot általában határvámnak tekintsék és a kivitel tárgyai után is szedjék.²⁾ A mikor azonban a bán informatóért fordult a káptalanhoz és Frangepán Duymhoz, hogy a harminczadszedés régi módjára vonatkozólag nyilatkozzanak, kérdései két ponton sarkallottak: 1. vajjon a kivitel is harminczadköteles-e és 2. hogy a harminczadot csak az árú vagy pedig a bevitt pénz: arany és ezüst után is szedik-e? E két kérdésre úgy a káptalan, mint Frangepán Duym tagadólag válaszoltak. Válaszukból nyilvánvaló, hogy a külföldi kereskedőt, ha a behozott árúk után a harminczadot megfizette, a kivitt árú után már nem vámosták meg, hogy általában a tengeren át és a német földre szállított cikkek után harminczadot nem szedtek. A mikor azonban a bevittet illetőleg kijelentik, hogy csak az ország határain túlról hozott árú harminczadköteles, a zágrábiak és a szlavóniaiak azonban harminczadot nem fizetnek, e vallomásukat a varasdiak 1209-ben és a zágrábiak 1267-ben nyert harminczadmentességére alapíthatták, vagy pedig III. Endre 1291-iki törvényére, a mely ugyan különben nem ment át az életbe, a melynek rendelkezése szerint azonban: »*Volumus etiam, quod in locis antiquorum tributorum, populi Nobilium et Ecclesiarum tributa non persoluant. Sed tantummodo*

¹⁾ Tkalčić I. 44. l.

²⁾ Tkalčić: Mon. Hist. Civ. Zagrabiae. I. 165., 166., 167., 168. l.

mercatores, de aliis Regnis ad alia Regna transeuntes.«¹⁾ A zágrábvidéki forgalomban bizonyára a zágrábi és a varasdi kereskedők játszották a főszerepet, valószínű tehát, hogy a vidék elenyészően kis számban Zágrábba érkező kereskedőitől sem szedtek harminczadot és az 1343-iki információk vallomásai vagy ebben az esetleg az 1291-iki törvényre támaszkodó szokásban lelik magyarázatukat, vagy pedig abban a törekvésben, hogy a zágrábiak és varasdiak harminczadmentességét kiterjeszszék az összes szlavóniaiakra.

III.

Mi volt tehát a harminczad eredetileg, mikor és hogyan keletkezett?

Maga a harminczad szó könnyen arra a következtetésre csábítaná az embert, hogy a 30 dénáros pensa-számítás, tehát az I. Béla király ideje előtti időben keressük eredetét. A magyar pénzláb az Árpádok korában egyedül ebben az időszakban adott volna alapot a megharminczadolás kifejlődésére. Azonban a harminczadot ily messzire visszakísérni nem tudjuk. 1209 előtt nem történik róla említés, akkor pedig a 30 dénáros pensa számítás már régóta feledésbe merült. III. Béla királynak a párisi Bibliothèque Nationalban őrzött kimutatása a királyi jövedelmekről szintén nem ismeri. Ott a vámjövedelem következőkép szerepel: »Idem habet de pedagogis et passagijs et mercatis seu foris, que omnia sua sunt xxx Mille Marcarum.«²⁾ Mint jövedelmi forrás II. Endre okleveleiben tűnik fel. Thallóczy Lajos fedezte fel a barcelonai levéltárban azokat az okleveleket, a melyekkel II. Endre Jolantha leányának hozományáról gondoskodott.³⁾ A hozomány, a melyet II. Endre leányának biztosított 12.000 márka ezüst, minthogy azonban a folyton pénzvavarral küzdő II. Endre ezt az összeget kifizetni nem tudta,

¹⁾ Kovachich: Sylloge Decretorum Comitium. I. 21. l. és Endlicher 618. l.

²⁾ Legjobb kiadása a Gazdaságtörténeti Szemlében. 1895. 286. l.

³⁾ Thallóczy Lajos: Árpád-házi Jolán Aragon királynője. Századok. 1897. 577-592 l.

vejének, Jakab aragoniai királynak egy 1235-ben kelt oklevéllel lekötötte az ország egész harminczadjövedelmét,¹⁾ úgy hogy a míg a fenti összeg törlesztve nincs, e jövedelmet az aragoniai király kezelhesse vagy Bertalan pécsi püspök és az ispotályos és templomos rendek magyarországi mesterei által, vagy úgy, hogy a harminczadjövedelmet elzálogosítja. Ezt a kötelezettséget pedig utódai nevében is vállalta, mert az oklevél tanúsága szerint a harminczad akkor még csak évi 1500 márkát jövedelmezett,²⁾ ámbár II. Endre gazdálkodása mellett, tekintetbe véve különösen a becslés körülményeit, feltehetjük, hogy annyit sem hozott, a mennyire a király becsülte.

Nem kutatom e lekötés további következményeit,³⁾ a nevezetes az, hogy az 1235-iki oklevél szerint a harminczadjövedelem igen jelentéktelen jövedelmi forrás volt, mert a III. Béla korabeli összes vámjövedelemnek csak huszadrésze. A harminczad különben az Árpád-korban főkép a királynői udvartartás szolgálatában állt. 1276-ban IV. László kötött le a veszprémi püspöknek, mint királynői kancellárnak, évi 500 márkát első sorban a győri harminczad terhére. Hogy ez az ötszáz márka meghaladhatta az egész győri harminczadjövedelmet, következtethetjük abból, hogy a király a kancelláriát követelésének behajtásában másodsorban bármely királynői

¹⁾ U. ott az oklevél facsimileben is közölve ... omnes proventus tricesime nostre titulo duodecim milium marcarum argenti duximus ad tempus obligandos, ita videlicet, quod nos corporali super hoc prestito inramento dicimus ac promittimus ... nullatenus dictam tricesimam in usus alios deputare, nec aliquid super illa vendicare, donec prefata pecunia dicto regi Aragonum vel eius procuratoribus totaliter et integre fuerint persoluta. 584. l. — Ennek következtében IX. Gergely pápa még ugyanazon évben az ügyet a pécsi püspök s a templomos és ispotályos rendek magyarországi mestereinek figyelmébe ajánlotta, azzal a meghagyással, hogy a harminczadjövedelmet gyűjtsék össze, a míg a 12.000 márka be nem folyik. Fejér. III. 2. 448. l.

²⁾ Az oklevél ugyan azt mondja: Dicta quaeque tricesima singulis annis pro mille et quingentis marcis in solutionem deputabitur, minthogy azonban fentebb expressis verbis ki volt mondva, hogy omnes proventus nostre tricesime ... duximus obligandos ez csak úgy értelmezhető, hogy ennyi volt akkor az átlagos jövedelem.

³⁾ A hozomány még 1251 végén sem volt kifizetve. V. ö. Kropf Lajos: Árpád-házi Jolán Aragon királynője. Századok. 1897. 224. l.

jövedelemforrásra utalta.¹⁾ III. Endre 1298-iki törvénye is a királynői udvartartás kapcsán tér át arra, hogy a királyi és királynői vámok vagy harminczadok megszorítás nélkül szedhetők, ellenben a IV. László uralkodása óta felállított vámok eltörlelndők.²⁾

Ez adatok alapján a harminczadvám keletkezésének idejét a XIII. század elejére vagy a XII. század utolsó éveibe kell tennünk. Hogy akkor még kisebb jelentőségű jövedelem, azt II. Endre számszerű adatán kívül az is bizonyítja, hogy olyan specialis célra kötik le, mint a milyen a királynői udvartartás. Hogy nem sok helyen szedhették, az 1276-iki győri adatból, illetve az ottani 500 márka jövedelemnek az 1235-iki 1500 márkás összjövedelemhez való arányából következtethető. Ugyanezt a feltevést igazolja Róbert Károlynak fentebb tárgyalt 1336-iki oklevele is, a mely szerint a harminczadot a civitas-okban szedték, sőt ott sem mindenütt. Az Árpádok korából csak két városra nézve van pozitív adatunk, hogy harminczadja volt: az egyik Győr,³⁾ a másik Esztergom.⁴⁾

E városok bonyolult és zavaros vámviszonyait kell tehát vizsgálat alá venni, hogy felelhessünk arra a kérdésre: mikép keletkezett és mi volt a harminczad. E két város vámtörténetére az Árpádok korából különben elég kimerítő adatokkal rendelkezünk, sőt mind a két város vámtarifája is fennmaradt, Győré 1255-ből,⁵⁾ Esztergomé 1288-ból.⁶⁾

Fel kell hívnom azonban a figyelmet arra, hogy e vám-

¹⁾ ... ipsam cancellariam reginalem cum predicto 500 marcarum stipendio annue de tricesima nostra, nominatim Jauriensi, soluendo vel aliunde undecunque acceptare voluerit de redditibus reginalibus ... Fejér. V. 2. 337. l. V. ö. Zsigmond 1425. évi átírását. Fejér. X. 6. 673. l.

²⁾ et regalia seu reginalia in tributis, seu tricesimis cum omni integritate percipi possint. Statuimus ut omnia tributa a tempore regis Ladislai facta penitus deleantur ... 21. §. Endlicher 636. l. A »statuimus« szó ugyan a törvényben rendesen új czikkelyt vezet be.

³⁾ Fejér V. 2. 337. l. 1276.

⁴⁾ Fejér V. 3. 467. l. 1289.

⁵⁾ Kiadva Endlicher Monum. Arp. 491. l. és Wenzel: Árpád-kori Új Okmánytár. VII. 523. l.

⁶⁾ Kiadva Endlicher 609. l. és Knauz: Monumenta Ecclesiae Strigoniensis. II. 238. l. Az alábbiakban ez utóbbi kiadást használom.

tarifákban különböző természetű vámjogok olvadtak össze és pl. útvám, révpénz és kereskedelmi vám vegyesen, összekeverve szerepel. A harminczad kétségtelenül kereskedelmi vám volt, éles ellentétben áll tehát azon vámjövodelmekkel, a melyeket III. Béla kimutatása »de pedagogis et passagijs« név alatt említ, s a mely alatt az út-, híd- és révvámost kell értenünk, s ezzel szemben a »(de) mercatis seu foris« csoportjában keresendő. Kétségtelenné teszi ezt, hogy mindig a bevitt árú után fizetendő és, hogy már Róbert Károly 1336-iki oklevelének tanúsága szerint kivetése kapcsolatban van a szekerek felbontásával vagyis az árú átvizsgálásával.¹⁾ A győri és esztergomi vámtarifák tárgyalásánál tehát e szempontokat nem szabad figyelmen kívül hagyni.

A győri vám Árpád-kori történetére a legbecsesebb felvilágosítást IV. Béla király 1254 június 28-áról kelt oklevele adja, a melyben a pilisi apátság birtokait és jövedelmeit összeírta és megerősítette.²⁾ Az oklevél kiadására az adott okot, hogy a pilisi egyház privilegiumait Esztergomban helyezte el, a hol azonban azok elpusztultak, a mikor a tatárok a várost elfoglalták. Az összeírás tehát nem a bemutatott eredeti adománylevelek átirásával történt, hanem bevallás és emlékezet alapján. Ez összeírásban előfordulnak bizonyos vámjövodelmek is, nevezetesen a győri és pozsonyi királyi vámok jövedelmeinek bizonyos részei. E szerint a győri vám jövedelmének egy harmada a zirczi apátságé, második harmada III. Béla király adományából a pilisi apátságé, míg a harmadik harmad a mindenkori győri ispánt illeti meg: »Videlicet medietas tributí regalis de Jaurino; nam due partes tocíus tributí Jaurinensis ad nos pertinebant, de quibus unam partem possidet ecclesia de Bocon, aliam partem ecclesia de Plis, quam possidet ex donacione inclite recordacionis Bele regis, avi nostri; terciam vero partem percipit comes Jaurinensis pro tempore constitu-

¹⁾ hoc tamen declarato, quod in locis tributorum supradictis nullas fieri debeat religacio curruum; preterquam in civitatibus, in quibus tricesimam constituerimus exigendam.

²⁾ Kiadva Fejér IV. 2. 218. l., Horváth János: Egyházi Értekezések 1823. évf. I. 168. l., Wenzel: Árpád-kori új okmt. VI. 188., Békefi Remig: A pilisi apátság története. I. 316. l.

tus.« Ugyanez a jogviszonya az apátságnak a pozsonyi királyi vámmal szemben is, a melynek jövedelmén egyforma részben osztoznak a pilisi apátság, a pannonhalmi apátság és a mindenkori pozsonyi ispán.¹⁾

A vámtarifa, a melyet Győrből birunk, egy évvel IV. Béla itt ismertetett oklevele után kelt. Kiadatása tehát valószínűleg kapcsolatban áll a vámjövedelem felosztásának kérdésével. Az oklevél bevezető soraiból az vehető ki, hogy a király a behajtás módját illetőleg kérdést intézett a győri püspökhöz, a püspök informáló leveléből írta át azután a »more antiquitus observato« vámtételeket a győri ispánhoz és a győri, abдай és füzitői vámszedőkhöz intézett parancsában.²⁾ Az oklevél azonban, sajnos, nem maradt fenn eredetiben, csak két későbbi átírásban: Bécsben és Sopronban, sőt e két átírásban jelentékeny eltérések is vannak. A soproni átírás az oklevelet öt évvel későbbi időpontról, 1260-ból keltezi; minthogy azonban a bécsi »MCCL quinto« az ötöst betűvel írja ki, valószínű, hogy a soproni másolatba hiba csúszott.³⁾

Ez az oklevél különben a győri vámnak királyi jellegét csak azzal árulja el, hogy a tételekből az ispán harmadot kap. Máskülönben ez egy szóval sincs említve s a vámszedők is mindig csak egyszerűen »tributarii« néven említetnek. Az ispán harmada mindig ki van különítve (...tributarij debent habere ... et Comes ...; vagy csak tributarij ... comes; ... tributarijs ... comiti ...). Külön is szedték be, sőt voltak tételek, a melyek után az ispánnak nem járt semmi.

Mielőtt azonban felhívhatnám a figyelmet arra, hogy a győri vámtarifa több tekintetben ellentmond az 1245-iki oklevélnek, előbb arra kell utálnom, hogy a győri vám a tarifa

¹⁾ Preterea medietas tributi regalis de Posonio; cum due partes totius tributi Posoniensis ad nos pertinerent, de quibus unam partem habet ecclesia Sancti Martini de Sacro Monte Pannonie, aliam partem possidet ecclesia de Plys antedicta; terciam vero partem percipit comes Posoniensis pro tempore constitutus.

²⁾ Litteras venerabilis patris Episcopi Jauriensis super forma exigendorum tributorum in Jaurino, Abada el Figetageur more antiquitus observato recepimus in hunc modum.

³⁾ Endlicher kiadása a bécsi, Wenzelé a soproni másolat alapján készült.

szerint alapjában véve útvám volt. Az elvámolás alapja a kocsi vagy hajó, vagy pedig a felhajtott marha. Az alap, a melyen szedik, kétségtelenül az út fenntartása, ezért történik, hogy a hajókon vitt árút is kocsirakományba számítják át és egészen úgy vámolják el, mintha a megfelelő számú kocsi haladt volna át a városon.¹⁾ Innen magyarázható az is, hogy a győri vámhelynek két expositurája is volt: Abdán és Füzitőn,²⁾ a melyek közül az abdai nyilvánvalón azon kocsikat és marhákat terhelte, a melyek a várost, Csorna felől jöve, elkerülték, a füzitői pedig (ma pusztá Ószőny mellett Komárom vármegyében) azokat, a kik északról érkezve, a mai Ószőnynél keltek át a Dunán, hogy a győri útvonalon folytassák útjokat. Ez utóbbiak igen kis útrészt tehettek meg a Győr által fenntartott úton, mert kocsinként csak egy dénárt fizettek, a marha után meg semmit, holott az abdai vámtétel is 2 dénár volt egy kocsiért, $\frac{1}{2}$ dénár a marháért.

A tarifa azonban a győri vámot már nem kizárólag útvámnak tünteti föl. Külön tételben szerepel már benne a kocsi só, kocsi méz, azonkívül a bor, a bors és a kisebb árúczikk. Az útvámot pedig különböző kulcs szerint fizetik a magyarok, az idegen német kereskedők és a latin hospesek. A kivetésben már bizonyos kereskedelempolitikai szempont szerepel, a mely annál érdekesebb, mert a győri tarifában maradtak meg a király kereskedelmi vámszedésének legkezdetlegesebb nyomai. Az eredetileg útvámnak szedett tételek t. i. épen azzal alakulnak át kereskedelmi vámmá, hogy kutatják az árú rendeltetése czélját és a kereskedő hovatartozását.

Tulajdonkép két fővámtétele van: a kocsirakományé és a marháé. Eltekintve már most a latin hospes igen magas 1 fertónyi (70—110—120 d.) kocsivámjától,³⁾ a német keres-

¹⁾ Item si uenerint in nauibus cum suis mercimonijs, debent computare et redigere ad quantitatem curruum, et de quolibet curru tributarij debent habere quatuor denarios et comes duos. Sed si superius eant in nauj, de onere cuiuslibet currus octo denarios tributarijs, et duos Comitj.

²⁾ A soproni másolatban ugyan Fygetegeur, a helyes azonban a bécsi másolat Fizegtu alakja.

³⁾ Item de curru hospitum Latinorum unum fertonem.

kedő, ha bejön az országba, fizet Győrött egy kocsirakományért 4 dénárt a vámszedőknek, 2 dénárt az ispánnak,¹⁾ ha kiviszi az árút, 8 dénárt a vámszedőknek, kettőt az ispánnak,²⁾ míg a magyar kocsi (de curribus Hungaricis) a tétel 2 d. a vámszedők és $\frac{1}{2}$ ³⁾ d. az ispán részére. Marhát a német nem hoz be, csak kiviszi, fizet ilyenkor 2 dénárt a vámszedőknek, felet az ispánnak,⁴⁾ míg a magyar ember ökréért csak fél dénárral tartozik a vámszedőnek és negyed dénárral az ispánnak.⁵⁾

A rendszer ezekben a tételekben egészen világos. Alapul t. i. mindenesetre azok a tételek veendőek, a melyekben az ispán az összes lerovásnak harmadát kapja. A marhánál tehát a magyar vámtétel az alap ($\frac{1}{2}$ d. + $\frac{1}{4}$ d.), a kocsirakománynál a befelé jövő német kocsinak a vámja (4 d. + 2 d.), a mi megfelel annak az ősi állapotnak, hogy eredetileg a magyar csak marhával kereskedett, kocsiszámra való áruval nem, a német pedig még a XIII. században sem hozott be marhát, hanem csak kivitte. A mikor később a magyar kocsirakomány vámtételét megállapították, Kálmán király törvényének 33. §-a szerint, a mely a hivatásos kereskedőt a termelővel szemben kettős vámtétellel sújtotta, a magyar kocsi vámjának a királyt illető részét a megfelelő német tétel felében, 2 dénárban határozták meg, az ispán azonban csak fél dénárt kapott. A németek kiviteli vámtételeinek megállapításában pedig a királyi részt illetőleg a beviteli vám kétszerese volt az elv. Így fizetett a német bejövet kocsirakományaért 8 dénárt és az ispánnak kettőt. Minthogy a marhánál német beviteli vámtétel nem volt, a magyar tétel négyszeresét vették: 2 dénárt és az ispánnak $\frac{1}{2}$ d.

¹⁾ de quolibet curru Teutonico veniente in Hungariam tributary debeant habere quatuor denarios et Comes Jauriensis duos denarios Regales.

²⁾ Item de curru transeunte de Hungaria tributary debent habere octo denarios et Comes duos. Ez a tétel a bécsi másolatban kimaradt.

³⁾ Item de curribus Hungaricis tributary duos denarios, et Comes de duobus curribus unum denarium.

⁴⁾ Item si Teutonici boues superius deferant, de quolibet boue duos denarios et Comes vnum denarium de duobus bobus Teutonicorum.

⁵⁾ Item de bobus Vngarorum superius deferencium vnum denarium de duobus bobus, et de quatuor bobus Comes vnum denarium.

Ehhez a tételcsoporthoz járultak azután kétségtől kétértelmű eredetű tételek, a melyekben a kereskedelmi vám jellege már inkább kidomborodik: egy kocsi méz után a vámszedőknek három pondus, a comesnek egy ¹⁾; egy tunella bor után a vámszedőknek 8 d., az ispánnak 2 d. ²⁾ Végül ³⁾ korra nézve valószínűleg a legkésőbbi s talán ép ezért a tarifának a végén szerepel két tiszta értékű: a borsé, 100 márkánként egy márká és a keztyű és más kis vagy szatócsárú, 100 darabonként két darab. ⁴⁾

Ebben a fokozatos fejlődésben látom annak az okát is, hogy a tarifa meghazudtolja az 1245-iki oklevél amaz állítását, mely szerint az ispán a vámjövedelem harmadát kapja. Az eredeti tételknél a comes része tényleg az egész tételnek harmada, ⁵⁾ a kocsi méznél már csak negyede, ⁶⁾ különben ötöde: így a magyar kocsirakománynál, ⁷⁾ a kifelé haladó német kereskedő kocsirakománynál, ⁸⁾ a németek kihajtott marhánál ⁹⁾ és a bornál. ¹⁰⁾ Sőt a tulajdonképeni értékű: borsnál és szatócsárúnál az ispán része nincs is feltüntetve; minthogy pedig a comes része mindig igen gondosan külön föl van jegyezve, azt kell következtetnünk, hogy ezekből a tételekből egyáltalában nem részesedett.

De egyelőre nem elemezem tovább e tarifát. Megelégszem annak a constataciójával, hogy az értékűmölés kezdetei megtalálhatók benne. Azt a kérdést, hogy mi alapon beszélt

¹⁾ Item de curru mellis tributary debent habere tria pondera, Comes vnum pondus.

²⁾ Item de qualibet tunella vini tributarys octo denarios, et Comitatus duos denarios.

³⁾ A sószállító szekér vámját szántszándékkal hagytam ki, mert az más vámoknál is különleges elbánásban részesül.

⁴⁾ Item de centum marcis piperis tributary debent habere unam marciam piperis, et de centum chiroticis duas chirotecas, et sic de alijs minutis mercimonijs.

⁵⁾ Bejövő német kocsinál 4 : 2; a magyar marhánál $\frac{1}{2}$: $\frac{1}{4}$.

⁶⁾ 3 : 1.

⁷⁾ 2 : $\frac{1}{2}$.

⁸⁾ 8 : 2.

⁹⁾ 2 : $\frac{1}{2}$.

¹⁰⁾ 8 : 2.

a király huszonegy évvel később az ő győri harminczadáról, mikor a győri vám az 1245. évi oklevél szerint mind a három részében más kezén volt, egyelőre függőben hagyom. Erre a kérdésre több fölvilágosítást nyújt az esztergomi vám története.

III. Béla kimutatása jövedelmeiről a vámokat még úgy említi, mint a melyek mind a király tulajdonában vannak. E jövedelmek egyes részeit azonban épen III. Béla kezdte eladományozni. Első ilyenmő adománya még uralkodásának első esztendejében kelt és az esztergomi káptalan javára történt.¹⁾ Az oklevél ugyan elveszett, de egy későbbi oklevélben úgy hivatkozik erre az adományra, mint a melyet Lukács érsek idejében tett;²⁾ az utolsó esztendő azonban, a melyben Lukács érsek még szerepel 1174, Béla koronázásának esztendeje. A király akkor az esztergomi vám két részét adományozta a káptalannak. Az eset bizonyára kapcsolatban volt azzal a viszálylyal, a mely III. Béla trónralépésekor közte és az érsek közt tört, a miért Lukács megtagadta Béla király megkoronázását. Az ünnepélyes actust ennek következtében a kalocsai érsek végezte, de III. Béla ezzel kapcsolatban elismerte az esztergomi érsek királykoronázó jogát és bizonyára a viszály elsimítására adományozta a káptalannak az esztergomi vám jövedelmének két részét.³⁾ Hogy ez alatt a két rész alatt nem kétharmadot kell értenünk, arról ugyancsak III. Béla 1188-ban kelt okleveléből értesülünk, a melyben az előbbi két részhez még a harmadikat is hozzácsatolja,⁴⁾ csak a negyedik részt tartva meg saját használatára: »quarta tantum parte ad usus regios retinentes«. Ezt a negyedik részt tíz évvel később, 1198-ban, Imre adta át a káptalannak.⁵⁾ Megerősítette a káp-

¹⁾ Knauz: Monumenta Ecclesiae Strigoniensis. I. 123. l.

²⁾ Knauz I. 137. l.

³⁾ *canonicis ecclesie beati adalberti duas partes tributi de foro strigoniensi, ad ius regis pertinentis, diuine remunerationis intuitu contentulimus.* Knauz. I. 137. l.

⁴⁾ *Terciam vero eiusdem Tributi partem Job eiusdem loci existente archiepiscopo reuerendo, in utilitatem et profectum predictorum canonicorum ordinauimus; u. ott.*

⁵⁾ *et quartam partem eiusdem thelonei, quam nostra deuocio, pro remedio animae nostrae et regni nostri salute, prefatae donauit ecclesiae, presentis scriptis auctoritate confirmamus.* Knauz. I. 157. l.

talant eme jogában 1235-ben II. Endre¹⁾ is s a mikor IV. Béla idejében ebből a kérdésből kifolyólag a káptalannak Esztergom városával surlódásai támadtak, Csák tárnokmester tanusága szerint Fülöp pilisi ispán 1251-ben királyi ítélet alapján be is iktatta a káptalant »in possessionem plenariam tributi«. ²⁾ Az esztergomi vám, III. Béla adománya szerint kifejezetten tributum fori, tehát mind a négy negyedében, a maga egészében az egyházra szállt.

Hogy egyeztethető azonban ez össze azzal, hogy 1289-ben az esztergomi vámhely, mint királynői harminczad is szerepel, sőt az 1270 előtti években, tehát már a fenti adományozások és beiktatás utáni időben az ispán is részesedik a vám jövedelméből? E viszonyt igen érdekesen világítja meg V. István 1270 május 13-án kelt adománylevele,³⁾ a melylyel az esztergomi ispán vámrészét, »partem tributi Strigoniensis, que Strigoniensem comitem, qui fuisset pro tempore, et comitatum contingebat et ad ipsum pertinebat a tempore, cuius non extat memoria«, vagyis az egész vám felének kétharmadát »id est duas partes medietatis totius tributi« szintén a káptalannak adja át. E szerint a vámjövedelem felosztása a következő volt: mindenekelőtt Szent Tamás egyházának prépostja megkapta a vám tizedét,⁴⁾ ezen egyházi tized levonása után a régi adományok alapján a káptalant illette meg az egész vámjövedelem fele,⁵⁾ másik feléből pedig két harmadrészt kapott az ispán, egy harmadot az esztergomi sziget apáczái.⁶⁾

Ez oklevél tanusága szerint tehát az 1198—1270. években a káptalan birtokába jutott egész vám mellett, a melyet 1251-ben is így neveznek, egy másik ugyanakkora vám is állott fenn. Minthogy ez utóbbinak kétharmada volt az ispán

¹⁾ Knauz. I. 310., 311. l.

²⁾ Knauz. I. 386. l.

³⁾ Knauz. I. 575. l.

⁴⁾ ... excepta decima, que preposito sancti Thome provenit...

⁵⁾ ... medietas totius tributi Capitulo ex antiqua progenitorum nostrorum largicione proveniebat.

⁶⁾ Relique vero dimidietatis due partes comiti Strigoniensi, pro tempore constituto, debeatur; Tercia vero dimidietatis sororibus de Insula Strigoniense proveniebat.

kezében, az ispánnak az a joga, hogy őt a vámjövedelem harmada illeti meg, csorbát nem szenvedett. V. István adományával¹⁾ egyidejűleg az esztergomi ispánság az érsekre szállott s így az ispáni harmad eladományozása nem ütközött akadályba, úgy hogy a beiktatást Moys nádor már öt nappal az adomány kelte után minden nehézség nélkül elintézhette.²⁾

Mindezeket az említett adományleveleket Pál esztergomi prépost kérésére és előterjesztésére szóról szóra átírta és megerősítette 1288 április 18-án IV. László is,³⁾ ugyanabba az oklevélbe a prépost által bemutatott vámtarifát is beiktatva.⁴⁾ Az 1288-ban jóváhagyott vámtarifát tehát olyannak kell tekintenünk, a mely a legszorosabb kapcsolatban van az 1270-ben V. István adományával teremtet jogállapottal. Minthogy pedig megerősítése 1288-ban a legünnepélyesebb formában történt, fel kell tennünk, hogy a következő évben is ugyan ezen tarifa szerint szedték a vámot, annál is inkább, mert 1290-ben III. Endre⁵⁾ és 1357-ben és 1365-ben Nagy Lajos is újra átírták.⁶⁾

1289-ben pedig a vámhelyet maga az esztergomi érsek, Ladomér, egyháza jogainak hű őre is kifejezetten királynői harminczadhelynek nevezi:⁷⁾ »Strigonium, locum videlicet solucionis tricesime Reginalis et tributí Capitulo ecclesie nostre Strigoniensis prouenientis.« Akkor t. i. viszály támadt a káptalan, mint vámszedő hatóság és Buda városa közt bizonyos német, főképp bécsi és regensburgi kereskedők miatt, a kik a Dunán hajón szállították áruikat Budára és az esztergomi vámot elkerülték, tehát sem az ott fizetendő királynői harminczadot, sem a káptalant megillető vámot nem fizették meg. A sérelem orvoslását az esztergomiak a budaiaktól vár-

¹⁾ Megerősítette ez adományt 1274-ben az esztergomi káptalan egyébb birtokaival együtt IV. László is. Knauz. II. 32. l.

²⁾ Knauz. I. 576. l.

³⁾ Knauz. II. 236. l.

⁴⁾ Knauz. II. 238. l.

⁵⁾ Knauz. II. 269. l.

⁶⁾ Esztergomi főkáptalan levéltára. Lad. 25. fasc. 1. Nr. 14. és 15.; Fejér. IX. 3. 470—488. l.

⁷⁾ Knauz. II. 252. l.

ták, át is írtak több ízben Verner budai bíróhoz és a város tanácsához, sőt a harminczadosok és a vámszedők is jártak Budán, de mindhiába. Erre Ladomér érsek Verner bírót, a tanácsot és a budaiakat interdictummal sujtotta, a minek meg is volt a kívánt hatása, mert Verner és két esküdt polgár vezekelve jelentek meg előtte Domonkosnak az ispotályosok Szent István királyról nevezett esztergomi házának főnökével és bevallották, hogy az esztergomi vámon esett sérelemben bűnösök. Egyben megígérték, hogy a kereskedőket sem a várbán, sem a külvárosokban nem fogadják be, ha előbb esztergomi harminczad és vámkötelezettségüknek eleget nem tesznek, sőt hogy levélileg előre is figyelmeztetik őket erre, ha pedig a kereskedők az esztergomi vámot mégis elkerülnék és a budaiak befogadnák őket, a kereskedők ipso facto veszítsék el árúikat, a budaiak pedig kerüljenek újra interdictum alá.

A vámjogosítványt illetőleg az oklevél azt következőkép határozza meg: »ex prerogativa Civitatis Strigoniensis et ex consuetudine, cuius temporis non exstat memoria, sit locus apud Strigonium omnibus mercatoribus descendendi et explicatis suis mercibus Tricesimam reginalem et Tributum Strigoniensis Capituli persoluendi.«

Az eset körülményeiből s az idézett sorokból tehát világos, hogy 1. a királynői harminczad 1289-ben nem novum és 2. hogy a királynői harminczad már akkor is az árú kibontására kötelező kereskedelmi vámmal kapcsolatos.

Az 1288-ban jóváhagyott esztergomi vámtarifának nincs is semmi útvám jellege, ebben tehát ellentétben áll az 1255-iki győri tarifával, a mely eredetileg útvám volt. Azonban az esztergomi is ép úgy, mint a győri, több fejlődési fokozat tételeit róttá egymás mellé, a melyek még világosabban és határozottabban választhatók el, mint a győri tarifánál; sőt más oklevelek segítségével az egymás mellé rótt tételek keletkezési kora is megállapítható.

A káptalannak ugyanis 1255-ben a hazai,¹⁾ 1284-ben pedig a német kereskedőkkel voltak differentiái, hogy milyen

¹⁾ Knauz. I. 424. l.

árúk után szedhetnek tőlük vámot. Az első esetben királyi, a másodikban érseki ítélet döntötte el a kérdést, a melyek alapján a régi tarifához 1255-ben és 1284-ben újabb pótlások járultak, úgy hogy az 1288-iki tarifa legalább három különböző korban keletkezett részből áll, a melyek az első rész kivételével pontosan datálhatók.¹⁾

Az első, legrégibb rész szól először az orosz kereskedőről, a ki egy lóval jön, vagy más drága prémeket árusítókról, akár Esztergomba, akár Pestre tartanak. Ezek bizonyára Esztergomnál keltek át a Dunán és árúik után fél márkát fizettek.²⁾ Azután következnek a borra kivetett tételek. A szerémi bor után az esztergomiak tunellánként két pondust ($\frac{1}{24}$ márkát) fizetnek, a szerémiak 20 tunellánként egy márkát, tehát 20 tunellánál 8 pondussal többet rónak le, mint az esztergomiak. A közelebbi somogyi, zalai stb. borok vámtétele tunellánként csak egy pondus. Ha azonban a bort a bányavárosokba, vagy a külföldre, nevezetesen Csehországba viszik, a vevő, mielőtt a Dunán átkel, hordónként szintén egy pondusszal tartozik.³⁾

Talán ehhez a régi tarifához tartoznak még az élő állatok tételei is: a marha és a disznó után 1 frisaticus,⁴⁾

¹⁾ Knauz. II. 175. l.

²⁾ mercator autem de Ruscya veniens, unius equi, siue in Pest, siue alibi descendant, et similiter hñ, qui pelles deferunt caras, soluunt dimidiam marcam.

³⁾ Item si de Bulgan, qui dicitur Marchia, ciues Strigon. portent vinum, siue in karinis, siue in curribus, de qualibet Tunella soluent duo pondera. Item si homines de marchia vina deferunt in Strigonium, de viginti Tunellis soluunt unam marcam. Item si vina uenalia de quocumque loco Strigonium deferantur, siue de Symigio, siue de Zala, siue de Sukrou, siue etiam de Pest, siue in Carina, siue in curru, de qualibet Tunella unum pondus debetur. Item de qualibet Carina de vino Bulgan tributarys datur ultra tributum supradictum vnus cubulus de vino. Item si vina de Marchia uel de alys Locis delata Strigonium, aliqui extranei siue in aurifodinam, uel eciam in Boemiam, quocumque extra regnum, de qualibet Tunella debet emptor unum pondus, ante quam transeat danubium.

⁴⁾ Item de qualibet boue pascuali uiuo, qui non mactatur, emptor debet unum frisaticum. Similiter de porcis.

és öt juh, vagy 10 bárány után ugyanannyi,¹⁾ mert a frisaticusban való számítás, a mely a pótlások előtti időben volt szokásos, valószínűleg a legrégibb rész alapján maradt meg a későbbi toldásokban is, ámbár az itt említett tételek az 1255-iki pótlás végén vannak felsorolva.

Az 1255-iki pótlásra az okot az adta, hogy a tatárjárás után vita támadt a budai és fehérvári kereskedőkkel, a kik azt állították, hogy a külföldről behozott szövetek és árúk vámkötelesek, de a mit Magyarországból visznek be a városba, attól vám nem követelhető.²⁾ A pör folyamán tartott vizsgálat megállapította azt, hogy a szövetek korábban nem voltak vámkötelesek,³⁾ de hogy a magyarországi kereskedők ezt az új vámot ép úgy tartoznak fizetni, mint a külföldiek, a mint különben már a tatárjárás előtt is fizették.⁴⁾ A király tehát elrendelte, hogy a szövetek után vám fizetendő a káptalannak, a melyet hazaiak és belföldiek egyaránt fizetnek, csak az Esztergomból kivitt és azután oda ismét visszahozott szövet mentes a lerovástól.⁵⁾

Ennek megfelelően az 1255-iki pótlás így kezdődik: Item si panni veniunt ... Felsorolja azután, hogy 40 vég színes szövet vagy patyolat vámtétele egy márka;⁶⁾ egy vég

¹⁾ Item de quinque ouibus emptor debet unum frisaticum. Item a pasca vsque ad festum sancti Johannis Baptiste de decem agnis unum frisaticum, deinceps soluitur sicut de ouibus.

²⁾ Knauz. I. 424. l.

³⁾ ... de pannis et de mercimonijs ... de quibus ... prius Strigony tributum solutum non fuerat. U. o. II. Endre 1217-ben Velenczével történt megállapodása is azt bizonyítja, hogy akkor legalább a velenceziek selyemszövetek után még nem fizettek vámot, Árpád-kori új okmt. VI. 381. l.

⁴⁾ ... tributum soluere tenerentur, et quod soluerunt illud ante aduentum Tartarorum, secundum modum premissum. U. o.

⁵⁾ ... quod deinceps inantea quicumque pannos, uel alias res nenas, siue intra siue extra regnum empta, Strigonium abtulerint, consuetum exinde tributum Strigon. Capitulo soluere teneantur; sed si res aliquas tributo prius ibidem ex hys persoluto, exportari de Strigonio, et postmodum denuo reportari illuc contigerit, tributum exinde nullatenus exigatur. Knauz. II. 425. l.

⁶⁾ ... de quadraginta pecys pannorum coloratorum marca debetur; ... Item de quadraginta pecys de sindone vnam marcam.

skarláté 4 pondus; ¹⁾ egy márka ára barchenté fél pondus, vagy ha magasabb árú, árának megfelelően; ²⁾ 2 vég szürke posztóé, vagy német szövété 1 pondus. ³⁾

A tarifa kiegészítése azonban alkalmat adott a káptalannak más tételek hozzáfűzésére is. Új vámtételt iktat tehát be a mókus- és nyúlőrre, a melyek nem voltak a régi tarifa drágaprémmé tétele alapján elvámolhatók. Ezekre ezerszám rója ki a vámot. ⁴⁾ Megragadja azután az alkalmat, hogy a város iparos polgárait is kivessen valamelyes kereskedelmi vámot. Az ablakánál áruló kovácstól, vargától és más kézművestől minden szombati vásárnapon fél frismaticust követel, ⁵⁾ a péktől egy kenyert, ⁶⁾ a kocsmárostól pedig havonként 3 pondust. ⁷⁾ Belekerülnek tehát a vámtarifába olyanilletékek is, a melyek tulajdonképen nem vámjellegűek.

Még feltűnőbb a tételek specializálására irányuló törekvés 1284-ben. Akkor az ellentét a német, főképp bécsi kereskedőkkel abból támadt, hogy azok az általuk szállított vetemények, nevezetesen gabona, búza, árpa, zab, borsó, bab, hüvelyes vetemények, répa és más kisebb árúk után vámot fizetni vonakodtak. ⁸⁾ Az érsek az ügyet néhány esztergomi

¹⁾ ... sed pro qualibet pecia Scarlate soluunt mercatores quatuor pondera.

²⁾ Item de pannis fustanicis, marcam ualentibus, datur dimidium pondus, uel si fuerint maioris precij, soluitur iuxta eorum ualorem.

³⁾ Item de duobus pannis Griseis unum pondus, similiter de teutonica Tela.

⁴⁾ Item de pellibus Squiriononum duorum milium sex pondera soluuntur. Item de mille leporinis pellibus, quinque pondera soluuntur.

⁵⁾ Item singule mansiones fabrorum, sutorum et aliorum operariorum, qui suas fenestras habent, in quolibet Sabbato dimidium frismaticum debent.

⁶⁾ Item pectores de vico, seu alibi, quolibet Sabbato unum panem dant.

⁷⁾ Item Tabernarj vini et Chereuisie, cuiuscumque nationis sint et ubicunque in ciuitate Strigon. uendant talia, quolibet mense tria pondera dant.

⁸⁾ Knauz. II. 175. ... ydem mercatores de frugibus, uidelicet de frumento, Syligine, ordeo et auena, pisis, fabis, leguminibus, rapis et de alijs mercimonialibus rebus suis minutis, predictis fratribus nostris tributum soluere contendebant.

polgár eskü alatt tett vallomása alapján döntötte el és kötelezte a bécsi kereskedőket, hogy a vámot mindennemű és fajú árúik után fizessék meg.¹⁾

A tarifa 1284-iki kiegészítése ennek megfelelően a kisebb árúkra kivetett 1%-os vámtétellel,²⁾ a lefelé haladó idegen hajók vámkötelezettsége elvének kimondásával³⁾ és a gabonaneműekre rótt vámmal kezdődik.⁴⁾ Ez utóbbi tételnél azonban, a mely a vetemények neveit Ladomér érsek okleveléből (... de frumento, Syligine, ordeo et auena, pisis, fabis, leguminibus) veszi át, hirtelen fordulattal elcsavarja és más mederbe tereli a dolgot. Az »auena« szó után betoldja: »Brasý« és azután a »pisis, fabis, leguminibus« helyett, mintha a »pisis«-t »piscis«-nek olvasná, a veteményekkel egy kalap alá foglalja a kisebb, mindennapos halakat, kétségtelenül csak azért, hogy beiktathasson négy különböző más tételt a nagyobb halakról, úgymint a vizákról (darabonként 1 pond.), a tokokról (ugyanúgy), a bárkának nevezett vivariumban szállított halakról (bárkánként 2 jobb hal) és a mázsaszekérszámra szállított sózott halakról (szekerenként 1 uncia).

Az 1284-iki toldás készítője általában ravasz ember, mestere az ilyen átmeneteknek. A mázsaszekérszámra szállított halak tétele a sorban azért áll utolsó helyen, hogy ehhez ismét két mázsaszekérszámra való tétel csatlakozzék: a rézé és az ólomé (szekerenként 1 frisat.),⁵⁾ ámbár ezek Ladomér oklevelében nincsenek említve. Ezek felvételére tehát csak az

¹⁾ ... quod omnes mercatores, sicut prediximus, in Hungariam uenientes, de omnibus mercibus suis et rebus alijs mercimonialibus, cuiuscunque generis, maneriei uel speciei existant, predictis fratribus nostris iustum tributum et consuetum sine contradiccione in perpetuum soluere teneantur.

²⁾ Item de minutis utpote Caseis et fructibus, centesima pars datur.

³⁾ Item de singulis Carinis honeratis, que de alijs terris descendunt, iustum et solitum tributum detur, ut supra dictum est, secundum qualitatem rerum delatarum.

⁴⁾ Item de quolibet curru frumenti, siliginis, Ordei, Auene et Brasý, uel eciam piscium parvulorum, qui cottidie deferri consueuerunt ad forum, unum pondus datur; exceptis seruis Regis, qui dimidium tributum soluunt.

⁵⁾ A mázsaszekér a XIII. század közepén tűnik fel a régi közönséges szekér mellett. V. ö. Szamota-Zolnai: Magyar oklevél-szótár. 623. l.

érseknek az a parancsa adhatta az alapot, hogy mindennemű és fajú árúk vámkötelesek. A mázsaszekerek tételei után különben a tarifa ismét az apró árúra tér vissza: »de omnibus autem minutis fori, sicut de Lino, de Canapo, Ollis, Scutellis, Cyfis et alijs dabitur secundum consuetudinem approbatam«, úgy hogy a hozzátoldás eddig egy logikus elrendezésű zárt egészet alkot.

Kevésbbé mondható ez el a következő zavaros elrendezésű tételekről, úgy hogy ezen ellentét alapján okunk van feltenni, hogy a végső rész ismét külön keletkezett. Ennek a kérdésnek azonban nincs különösebb jelentősége, mert hiszen csak négyévi időközről van szó. Hogy azonban a továbbiak mégsem 1284-ben, hanem közvetlenül a vámtarifa jóváhagyása előtt kerülhettek a tarifába, azt IV. Lászlónak a megerősítés előtt nem is egészen egy hónappal, 1288 márczius 21-én kiadott oklevele teszi valószínűvé.¹⁾ IV. László király akkor magába szállott és megszüntette ellenségeskedését az egyházzal. Ezt az alkalmat ragadta meg a káptalan jogainak megerősítésére; ennek következménye a márczius 21-iki, valamint a tarifát jóváhagyó április 18-iki oklevél is. Az első a káptalan vámjogának kissé zavaros körülírása. Az egyház ugyanis a király előtt különösen két panaszt hangsúlyozott: hogy a budai és pesti és más magyarországi kereskedők Győrnek menve az esztergomi vámot elkerülik, és hogy a bécsi, regensburgi és rajnáninneri német kereskedők vonakodnak az 1284-iki ítéletnek megfelelően bizonyos árúk után a vámot megfizetni, holott a rajnántúli németek, a francziák és velenceiek ellenmondás nélkül fizetik. A király tehát ennek következtében a felfelé haladó magyar kereskedőknek megtiltotta, hogy az esztergomi vámot elkerüljék, a rajnáninneri németeket pedig kötelezte, hogy ugyanazokat a tételeket fizessék, a melyeket a többiek is lerónak. A vámtarifa utolsó tételei közt előforduló külön elvi kijelentések tehát, hogy a határ felé menő kocsik árúi s az arra hajtott marha is vámköteles,²⁾ valamint, hogy a Moson és Pest közt közlekedő

¹⁾ Knauz. II. 228. l.

²⁾ Item de singulis curribus, transeuntibus cum suis mercimonys

kocsik, ha Esztergomot el is kerülik, a vámot mégis tartoznak megfizetni,¹⁾ a márczius 21-iki oklevél hatása alatt keletkezettnek tekinthetők. E tételek későbbi keletkezése mellett szól a mészárosokra kivetett adó is,²⁾ a mely olyan ellentétet keltett a káptalan és a mészárosok közt, hogy mozgalmuk 1293-ban már valósággal forradalmi jelleget öltött.³⁾ Ha ez a tétel még 1284-ben került volna a tarifába, a mészárosok mozgalma bizonyára már korábban éreztette volna hatását. E két tételcsoporthoz járulnak még: a mészárosok adója kapcsán a bőrökre vetett adók tételei, azután a piaczi kereskedők és ószerekek helypénzei és néhány más tétel.⁴⁾

Végighaladva az esztergomi vám Árpád-kori történetén, sikerült annak alakulását részleteiben is eléggé megvilágítani, a nélkül hogy a harminczadszedés kérdésének megoldására különösen kínálkozó támaszpontot nyújtana. Az egymásnak ellentmondó adatok látszólag még növelik is a zavart. 1289-ben az esztergomi káptalan vámhelyén kívül mint királynői harminczadhely is szerepel, 1288-iki tarifája azonban csak a káptalannak fizetendő tételeket sorol föl és sehol semmi nyoma sincs külön királyi vagy királynői harminczadtételeknek.

És zavarja a dolgot az is, hogy sehol sem találunk olyan értékvámolást, a mely a harminczad nevének megfelelné. Az esztergomi tarifa több esetben szól értékvámról, de az ilyen esetekben mindig századrészt követel. Így róják ki a vámot

ad confinium, soluitur iustum tributum, similiter et de magnis bobus, si pellantur extra forum, uel in curru ad confinium, de quolibet boue emptor dat duos frisaticos.

¹⁾ Item de curribus cum mercimonijs transeuntibus de Musinio in Pest, uel de Pest in Musunium, qui non intrant ciuitatem Strigon., in villa Tat integrum soluitur tributum. — V. ö. még Item de singulis nauibus victualium de Soiaragdo datur unus fricaticus; és: Item si Carine de partibus inferioribus ascendant, continentes cutes boum, de centum cutibus soluitur uncia.

²⁾ Item macellarj singulis diebus carnum, dant dimidium frisaticum; exceptis qui carnes bouinas vendunt, qui dimidium cutem boum, quos occidunt, soluunt.

³⁾ V. ö. erre vonatkozólag III. Endre 1294 július 29-én kelt ítéletlevelét. Knauz. II. 354. l.

⁴⁾ A mázsakocsiszámra szállított viaszé, a sóé, a komlóé és szömörceé.

a velenceziekre, a kik »centesimam partem omnium mercimiorum suorum soluunt.«¹⁾ Hasonló szavakkal veti ki a tarifa a vámot a kisebb áruczikkerekre.²⁾ A sóból is 100 kőso után egy sókoczka jár.³⁾ Végre ide számítható a barchent tétele, a mely szerint egy márkányi értékűnek a vámtétele fél pondus, vagyis $\frac{1}{96}$ márka (1.04%).⁴⁾ Ugyanaz az egyszázalékos érték-vám ez, a mely a győri tarifa végén is előfordul a borsra és apró árúra, a melynek értékét azonban ott bizonyos tekintetben devalválja az a mellette álló másik tétel, hogy a keztyűkből százanként két darabot vesznek.⁵⁾

Sőt ezt az egyszázalékos értékvámot tovább kísérhetjük a harminczad későbbi történetében is, a mikor az már más intézményektől függetlenül fejlődött. Nagy Lajos uralkodásának elejéről bírjuk például a zágrábi vám tarifáját, a mely ugyan akkor káptalani vámhely,⁶⁾ de egyszersmind harminczad-hely is, tehát még az Árpád-kori esztergomi vámviszonyokhoz hasonló szervezetet mutat. A tarifát a zágrábi polgárokkal támadt viszályból kifolyólag a káptalan 1343 január 13-án adta ki;⁷⁾ három évvel később a király is vizsgálatot rendelt, a mely 1346 április 5-én a káptalan tarifáját néhány apró változtatással megerősítette.⁸⁾ Csak két világos tételt említek:

¹⁾ Ez tulajdonképen ellenkezett az 1217-iki megállapodással, a mely szerint a velencei csak bejövet alkalmával fizet nyolczvanadot, Árpád-kori új okmt. VI. 381. l., de hogy a velenceiek ellenmondás nélkül fizették, bizonyítja IV. László 1288 márcz. 21. oklevele, Knauz. II. 228. l.

²⁾ Item de minutis, utpote Caseis et fructibus, centesima pars datur. Bizonyára ezt az 1% -os vámot kell érteni a minuták másik tételénél is (len- és kenderszövetek, fazék, tálacska, füstölők) a secundum consuetudinem approbatam alatt.

³⁾ Item de centum Zoanis salium, de quocunque locorum quomodo-
docunque Strigonium deferantur, unum sal datur.

⁴⁾ de pannis fustanicis marcam valentibus, datur dimidium pondus.

⁵⁾ Item de centum marcis piperis tributarij debent habere unam marcam piperis, et de centum cyrotecis duas cyrotecas, et sic de alijs minutis mercimonij.

⁶⁾ A Grécz-hegyi vám harmadik harmadát III. Endre adományozta a káptalannak 1292 jún. 26-án; a másik két harmadot a káptalan akkor már bírta. Tkalčić: Mon. Civ. Zagr. I. 69. l.

⁷⁾ Tkalčić. I. 159. l.

⁸⁾ Tkalčić. I. 180. l.

»Item de pannis aliis vel rebus quibuscunque et in quocunque consistant, seu cuiuscunque precii existant, communis estimatio precedit in loco vendicionis competens, qua facta, de singulis marcis valoris talium rerum et mercimoniorum recipiantur duo denarii et sic pars centesima«; ¹⁾ és »Item quod si aliquae res, superius non expresse, ducantur undecunque et cuiuscunque precii existant, de quibus quasi ignotis non recalebatur tributum esse receptum, quandocunque de rebus huiusmodi ignotis vel non consuetis valor atendatur, et sic habita estimacione condigna comuni, pars centesima recipiatur pro tributo in denariis.« E két tétel a ritkán előforduló szövetekről, a melyek értéke nem általánosan ismert, és a szokatlan vagy új árukról szól, a melyekre tarifális tételek nincsenek, s melyeknél az érték-vámolás leginkább ragaszkodik a régi hányados alapelvhez. A zágrábi tarifa, ámbár tételei ott, a hol párhuzamba állíthatók az esztergomi tarifa tételeivel, ezekénél magasabb vámtételeket tüntet fel, ²⁾ az alapelvben mégis ugyanazt az 1⁰/₀-os értékvámot alkalmazza, mint a győri és az esztergomi tarifa.

A harminczadolás csak sokkal később, Zsigmond idejében tűnik fel. Zsigmond azonban az 1405. I. decretum 17. §-ában maga is beismerte, hogy az ő harminczadszedési rendszere novum. A törvény erre vonatkozólag így szól: »Praeterea quia noviter, certis, justis et rationabilibus causis moti pro reipublice utilitate, totiusque regni conservatione pro qua eciam . . . praedecessores nostri, Hungariae reges multa statuta, multasque consuetudines *inducere curaverunt* . . . decrevimus ut universi mercatores etc . . . extra regni nostri limites mercimonia . . . *deferentes et exportantes, tricesimam partem* quemadmodum de illis, quae introducuntur in regnum, soluere . . . teneantur. Idcirco in premissi *decreti nostri noviter instituti* aliqualem

¹⁾ Az 1343-iki tarifából hiányzanak az »et sic pars centesima« szavak.

²⁾ A zágrábi tarifa báni dénárjai körülbelül megfelelnek az esztergomi tarifa frisaticusai értékének. Mindkettő körülbelül két közönséges dénárnak felel meg. Összehasonlításképp ide iktatom, hogy a skarlát végjéért Esztergomban 4, Zágrábban 6 pondust fizetnek; egy koci vete-ményért Esztergomban $\frac{1}{48}$ márkát, Zágrábban $\frac{1}{30}$ márkát; egy vizáért Esztergomban $\frac{1}{48}$, Zágrábban $\frac{1}{30}$ márkát.

alleviationem et etiam *recompensam*« felmenti őket az országban fizetendő egyéb királyi vámok alól.

A novum ugyan a törvény szövege szerint vonatkozhatnék csupán a kiviteli megharminczadolására. Azt azonban már fentebb kimutattam, hogy az 1405-ben nem volt novum, hogy a zágrábiak már 1343-ban állást foglaltak ez ellen az elv ellen, de a bécsi kereskedők panasza 1369-ben, a pozsonyiaké 1384-ben és Nagy Lajos 1370-iki parancsa pozsonyi harminczadosához kétségtelenné teszi, hogy ez az elv a XIV. század második felében mégis fennállott.¹⁾ A király ezt a fordulatot ugyan alkalmazhatta a kiviteli harminczad több oldalról megtámadott elvének diadalra juttatása érdekében is, de csak azért, hogy ennek az elvnek általános elismerést szerezzen, bizonyára nem adott nekik olyan jelentékeny recompensatiót, mint a milyen a többi királyi vámonknál nyert vámentességük.

Ez a recompensatio csak a vámtételek emelésével hozható kapcsolatba. A tarifaemelés kérdése pedig, legalább a pozsonyi harminczadnál, először Mária királynő idejében kerül szóba. A pozsonyiak akkor határozottan azt állítják, hogy a tételeket a régi szokással szemben háromszoros nagyságban szedik.²⁾ Ez megfelel az 1⁰/₀-ról 3³³/₀-ra való emelkedésnek és mindennél világosabban bizonyítja az összefüggést az esztergomi és győri tarifa, másrészt pedig a későbbi harminczadtarifák közt. Az említett esetben azonban Mária királynő a pozsonyiak kérésére 1384-ben a magasabb tételeket ismét megszüntette és visszaállította a régi tarifát, a miből következtethetjük, hogy az akkor még nem nyert általános elismerést. A harminczadnak, mint hányadnak megállapítását tehát csakis Mária királynő kormányzásához és Zsigmond 1405. I. decretumához

¹⁾ V. ö. fentebb 15—16. l.

²⁾ ... eundem (scil. regem) informare velitis ut exaccio tricesimalis, que sistit in sua civitate Poseniensi in omnibus contra veterem consuetudinem quasi triplicata existit, transponere dignetur ad civitatem suam Jaurinensem seu ad Schintawiam prout antiquitus consuetum fuit. Pozsonyi városi levéltár, Rakovszky másolata, Dipl. Pos. I. 856—858. l. Az oklevél keltezetlen, de keltét Mária királynő idejére, 1384 előttre kell tenni. V. ö. Ortvy: Pozsony város története II. 3. 56. l. A pozsonyiak először 1369-ben kérik a harminczad elhelyezését, a tételek leszállítását pedig 1384-ben érik el. Fejér. X. 8. 131. l.

kapcsolhatjuk, annál is inkább, mert ebben a decretumban fordul elő először a »tricesima pars« kifejezés, a mely korábban nem fordul elő emlékeinkben. Ez a kifejezés tarifában is mindjárt e rendelkezés után tűnik fel az 1436-iki Sybenlinder-féle budai harminczadtarifában. Akkor ugyanis Weiss Mihály budai polgár panaszt emelt az olasz származású bajmóczi Noffri Leonhard, az akkori harminczadispán és helyettese Egenburger István ellen, hogy jogtalan új tételeket szednek. Zsigmond az ügyet úgy döntötte el, hogy a harminczadot ugyanolyan tarifa szerint szedjék, mint Sybenlinder idejében, a ki Noffri előtt a budai harminczadot kezelte és 1436-ban a király budai várnagya volt.¹⁾ Az ennek következtében Sybenbinder által közzétett tarifában²⁾ előforduló tricesima pars,³⁾ pecia,⁴⁾ penna,⁵⁾ vlna,⁶⁾ cutis,⁷⁾ libra,⁸⁾ tusin,⁹⁾ pellis¹⁰⁾ féle tételek tehát egyenesen az 1405-iki rendelkezéssel hozhatók kapcsolatba.¹¹⁾ A hányados és nem fix megállapítású tételek különben a

¹⁾ Fejér. X. 8. 663. l.

²⁾ A tarifát Fejérnél sokkal jobban kiadta Kováts Ferencz a pozsonyi városi levéltárban őrzött példány alapján: Nyugat-Magyarország áruforgalma stb. 211. l.

³⁾ Item de Cirotecis corregatis ... semper tricesima pars ... debet solui.

⁴⁾ Item de filis aureis videlicet Spullengold, semper tricesimam peciam ...

⁵⁾ Item de pennis Strucionum eisdemque consimilium semper tricesimam pennam ...

⁶⁾ Item de vna pecia Samath, siue de pecia Damaschk aut de alys sericeis pannis, siue cum auro contextis semper vna tricesima vlna dari debet.

⁷⁾ Item de pergameno semper tricesimam cutim ...

⁸⁾ Item si vnus Mercatorum, aut Institorum ducens specierum diuersarum genera ut sunt Crocum, Piper, Zinziber, Gariofoli, Noces Muscati, flores Muscati ac Cynamomis et talibus speciebus consimilia semper tricesimam libram ...

⁹⁾ Item de Bursis portis seu pretextis, et Cingulis alysque talibus consimilibus semper tricesimum tusin ...

¹⁰⁾ Item de Sexagena coloratorum cucium ... semper tricesima pellis ...

¹¹⁾ Hasonlóképp harminczadról van szó, a hol 4 arany forint után 2 garast szednek: Item ... quatuor floreni auri faciunt unum kramphund, de quibus solui debent boni duo grossi, mert prenominati grossi ... quatuor decem faciunt vnum florenum auri.

Sybenlinder-féle tarifában is ép úgy mint a győri, az esztergomi és a zágrábi tarifákban a ritkán előforduló szövetekre és apróbb árúra, mint fűszerek, strucztoll, erszény, öv, aranyfonál, pergamen, festett bőrök, vonatkoznak.

De még az 1405-iki I. decretum után sem nyert általános elismerést az az elv, hogy a harminczadnál az árú harminczad értékefizetendő. Kétévtizeddel a Sybenlinder-féle tarifaközzététele után az 1457/8-iki pozsonyi harminczadkönyv tanúsága szerint Pozsonyban, a mint azt Kováts Ferencz kimutatta, a legtöbb árú után értékének tizenheted részét (5'88%) vették harminczadnak.¹⁾ A fix összegben megállapított tételeknél állandó hányadról nem is lehetett szó, tehát állandó harminczadról sem. De nagy nehézségbe ütközött a harminczados hányad pénzlábunk miatt is, a melylyel a harminczadolás nem volt összhangba hozható. Eltekintve pénzlábunk fejlődésének első korszakától, a mikor a pensát 30 dénárba számították, a mikor azonban harminczadvám még egyáltalán nem volt, nincs időszak, a melynek számításával ezt a hányadolást össze lehetne egyeztetni. A márka dénárszáma a különböző veretek szerint a legnagyobb ingadozást mutatta; a pensát, a mikor harminczad már van, 40 dénárba számították. Legfeljebb a 90 dénáros forint a XIV. század közepén és második felében volna a harminczadszedéssel összeegyeztethető. A 100 dénáros forint ismét nehézségeket okozott, úgy hogy pénzértékben a harminczadot pontosan kiszámítani nem tudták. Sybenlinder tarifája szerint az forintonként 14 garas, csakhogy ez (14×7) csak 98 dénáros forintra vezet, tehát nem pontos calculatio.²⁾

El kell tehát ejtenünk azt a gondolatot, hogy a harminczadot eredetileg azért hívták harminczadnak, mert az árú harminczad értékét szedték. A 90 dénáros forint és Zsigmond 1405-iki I. decretumának idejében kifejlődhetett ez az elmélet, de a korábbi időkben a harminczad névnek nem lehetett ez az értelme. De nem kapcsolhatjuk eredetét a német Zollpfundhoz sem, a mely alapelvében hatvanad volt,³⁾ mert ez az

¹⁾ Kováts: Nyugat-Magyarország áruforgalma. 20. l.

²⁾ Item prememorati grossi, de quibus supra fit mencio, ipsorum quatuor decem faciunt vnum florenum auri, et non plus neque minus.

³⁾ V. ö. Kováts: Nyugat-Magyarország áruforgalma I. l. — A. Zoll-

1'66%-os vám már eleve jóval magasabb volt a magyarországi vámkulcsnál, és mert nálunk a fejlődésnek semmiféle stadiumában nem látjuk ezt az arányt érvényesülni.

Az Árpádok, sőt Róbert Károly idejéből és Nagy Lajos uralkodásának elejéről különben nincs semmi adatunk önálló harminczadhivatalról, vagy önálló harminczadvámról. A harminczad, a hol róla positiv értesülésünk van, mint Győrött és Esztergomban, más vámmal együtt fordul elő. Sem Győrött, sem Esztergomban legkisebb nyoma sem maradt annak, hogy az 1255., illetve 1288. tarifák tételein kívül még más vámot is szedtek volna. Zágrábban, a hol valószínűleg Róbert Károly léptette életbe a harminczadot,¹⁾ ez szintén a káptalan váma mellett fordul elő. Ezek alapján tehát fel kell tennünk, hogy a királyi vagy királynői harminczad eredetileg a vámjövedelem birtokában levő egyházi hatóság vámjövödelmének bizonyos része volt.

Ezt a következtetést zágrábi adatokkal közelebbről is támogathatom. 1318-ban a zágrábi káptalan azzal a kéréssel fordult Róbert Károlyhoz, hogy a zágrábi vám birtokában, a melynek két részét oly régen bírja »cuius non extat memoria«, harmadikát pedig királyi adományból kapta,²⁾ erősítse meg. Róbert Károly ezt a következő szavakkal tette meg: »Nos igitur . . . idem tributum fori montis Grecensis, quod in eo loco, *preter tricesimam domine consortis nostre solum esse*

pfundról v. ö. Inama-Sternegg : Deutsche Wirtschaftsgeschichte. II. 378. l. Schulte : Geschichte des mittelalterlichen Handels und Verkehrs zwischen Westdeutschland und Italien. I. 688. l. és Ernst Mayer : Deutsche und französische Verfassungsgeschichte vom 9. bis 14. Jahrhundert. I. 83. l.

¹⁾ Erre enged következtetni Róbert Károlynak a velenceiek javára 1316-ban kiadott privilegiuma, a mely szerint soluto tricesimo sub nostro castro, quod edificari fecimus in portu Zave, libere et secure procedatis. Anj. Dipl. Eml. I. 207. l. Ez alatt ugyan a Medve várához tartozó portus sancti Jacobi in fluvio Zave volna értendő, de ott akkor nincs nyoma harminczadnak, csak egyszerű tributumnak, Tkalčić. I. 402. l. Semmi esetre sem magyarázható az 1314-ben előforduló tricesima de Zamoborra, a melyről az illető oklevél is megmondja, hogy »falsa tricesima« volt. Blagay-család oklevéltára. 77. l. III. Endre 1292. adományában még szó sincs a harminczadról.

²⁾ III. Endrétől 1292 jún. 26. Tkalčić. Mon. Hist. Civ. Zagrabiae. I. 69. l.

dinoscitur, ipsi capitulo exigendum et possidendum . . . in perpetuum confirmamus«. Az oklevél végén azonban még külön is kiemelte: »Per hoc tamen supradicte tricesime nullum volumus preiudicium generari«.¹⁾ A királynői harminczad tehát Zágrábban a káptalan vámjával együtt szerepel s a király szükségesnek tartja, hogy a harminczadjog épségben tartását a káptalan szedte vám megerősítése alkalmából különösen hangsúlyozza. Bizonyára azért, mert a két intézmény kapcsolatos volt egymással. Ezt árulja el az esztergomi káptalan 1346 április 5-én kiadott oklevele is arról a vizsgálatról, a melyet a zágrábi vám ügyében tartott, s a mely szerint »tributum montis Grecensis, Zagrabie, cum suis pertinentiis el foris, capitulum zagrabiense a tempore, cuius non extat memoria ex collacione regum Hungariae optinuerunt et optinebant totaliter, preter tricesimam reginalem«.²⁾ A káptalan tehát birta a vám egész jövedelmét a királynői harminczad kivételével, a mint az az 1318. és 1346. oklevelekből kiténik. Azok a vámviszályok, a melyek a káptalan és a város közt támadtak, a városnak 1320 körül feltűnő vámszedéséből származtak, a melynek helye azonban »in civitate vel suburbio« volt.³⁾ Ebben a tárgyban már 1321 február 2-ikán a király vizsgálatot rendelt el⁴⁾ és a bán még ugyanazon év augusztus 21-én a város által életbeléptetett »filarchina« nevű vámot és a tőle szedett sóvámot a káptalannak ítélte meg.⁵⁾ 1339 körül is feltűnt egy új »postava«-nak nevezett vám, a melyet Károly király engedélyezett a városnak; szedését illetőleg akkor a káptalan és a város meg is egyeztek, sőt a káptalan a korábban elvitatott »filarchina« vámot is átengedte a városnak.⁶⁾ Ezeket a váموkat azonban következtetéseinknél figyelmen kívül hagyhatjuk, mert nem a Grécz-hegyen szedett váموk voltak. A zágrábi királynői harminczadnak semmi köze hozzájuk, ellenben szoros kapcsolatban van a káptalan szedte tributum forival.

¹⁾ Tkalčić I. 93. l.

²⁾ Tkalčić. I. 180. l.

³⁾ Tkalčić. I. 109. l.

⁴⁾ Tkalčić. I. 97. l.

⁵⁾ Tkalčić. I. 98. l.

⁶⁾ Tkalčić. I. 151. l.

Mindenesetre idegenszerű a gondolat, hogy egy teljesen eladományozott vám jövedelméből a királyi vagy királynői fiscus mégis részesedjék. De épen az esztergomi vámnak fentebb vázolt fejlődése azt bizonyítja, hogy ez lehetséges volt. Hiszen Imre király adománya óta az esztergomi vámnak mind a négy negyedrésze a káptalan birtokában volt s ezzel a comes jogain is sérelem esett, de királyaink megtalálták a módját, hogy a káptalan birtokába jutott vámmal egyenlő értékű második vámot is létesítsenek, a melynek kétharmadát engedték át az ispánnak az összvám harmadaként, és csak egy harmada, tehát az egésznek egy hatoda maradt a király kezében, mígnem azt is eladományozta az esztergomszigeti apáczáknak.

Az esztergomi vám tehát a XIII. század közepén már az eredeti vámnak a kétszerese volt, a mi kitűnik a budai vám 1255-iki tarifájával való összehasonlításból is.¹⁾ Ez a tarifa annál nevezetesebb, mert IV. László 1278-ban némi kihagyásokkal ugyanezt a tarifát léptette életbe Gölniczbányán is, úgy hogy a vámtételeiben a XIII. századi tributum fori normáltarifáját sejtethjük.²⁾ A budai és gölniczi vámnál azonban az értékvám még nem is 1⁰/₀-os, mint Esztergomban és Győrött, hanem 0·41⁰/₀-os. A posztónál,³⁾ a prémeknél, a viasznál⁴⁾ és a pénznél⁵⁾ fordul elő ez az értékvám mindig abban a formában, hogy a vámszedők becsülik meg az árút és minden öt márka érték után vegyenek egy pondust, vagyis az érték $\frac{1}{240}$ részét. Ez a rendszer kétségtelenül a 240 dénáros márka alapján épült fel; az esztergomi értékvám nem pontos

¹⁾ Endlicher. 493. l.

²⁾ Wenzel: Árpád-kori új okmt. IX. 204. l.

³⁾ Imprimis statuimus, quod currus panno oneratus, cum castrum intrauerit, tributarii ad hospicium mercatoris accedant et estiment pannum, et de panno ualente quinque marcas recipiant unum pondus.

⁴⁾ Item de curru, qui portat pelles ferinas et intrat castrum, tributarii decedant ad hospicium mercatoris, et secundum quod estimantur pelles, de quinque marcis recipiant unum pondus. Similiter statuimus de cera.

⁵⁾ Ceterum si mercator non deferret aliquas merces, nisi argentum, de quinque marcis debet soluere unum pondus . . . Gölniczbányán a pénz után nem szedtek vámot.

kétszerese, mert a fennálló pénzláb szerint ez képtelen számításra vezetett volna, hanem valamivel több, 0'82⁰/₀ helyett 1⁰/₀. Az esztergomi tarifa azonban más pontokban is elárulja ezt a viszonyt a pesti tarifával szemben,¹⁾ ámbár a két szabályzat politikai tendenciája igen különböző.

Ha tehát lehetséges volt ez a megkettőzés, miért ne tarthatta volna fenn magának a király a részesedés jogát, a mikor a vám második felét is odaadományozta a káptalannak?

Külön tricesimatorokról sem maradt ebből az időből adat, csak Ladomér érsek 1289-iki oklevelében, a mely szerint a német kereskedők csempészete miatt »Tricesimatores domine Regine et tributarios eorumdem fratrum nostrorum« elmentek Budára sérelmük orvoslását szorgalmazni,²⁾ de ez a hely sem zárja ki azt, hogy a királynői tricesimator és a káptalan tributarius a ugyanaz a személy, vagy legalább is, hogy együtt működtek. Esetleges ellenőrzést a király másként is gyakorolhatott. II. Endre, a mikor 1235-ben Jolántának hozományul a harminczadjövedelmet lekötötte, megjelölte a módot is, hogy Jakab király e jövedelmet miként kezelheti s erre a célra a pécsi püspök mellett az ispotályosokat és templomosokat jelölte meg.³⁾ A két megnevezett lovagrend e célra alkalmas is volt, mert a templomosoknak volt házuk Esztergomban,⁴⁾ a János-lovagoknak pedig Esztergomban kettő⁵⁾ és Győrött is egy.⁶⁾ Minthogy pedig az ép most említett 1289-iki esetben a bűnbánó Verner bíró épen az ispotályosok Szent István királyról nevezett esztergomi egyházának főnökével jelent meg az érsek előtt, hogy az excommunicatio alól fölloldozást nyerjen s előtte tette ígéreteit, valószínűnek tartom, hogy a harminczad behajtásával, illetve ellenőrzésével a király részéről az ispotályosok voltak megbízva.

¹⁾ Pl. Pesten 3 ökör után a vám 2 dénár, Esztergomban 1 ökör után 2 friesachi dénár; Pesten egy mázsa réz után 2 dénár, Esztergomban 2 friesachi.

²⁾ Knauz. II. 252. l.

³⁾ Századok. 1897. 584. l.

⁴⁾ Balics: A róm. kath. egyház története Magyarországon. II. 2. 323. l.

⁵⁾ Balics. II. 2. 302. és 307. l.

⁶⁾ Balics. II. 2. 308. l.

IV.

Ilyen módon a harminczad a tributum foriból vette volna eredetét. Igaz, hogy a győri vám eredetileg nem volt tributum fori, hanem útvám, de politikai jelentősége és a tarifa végéhez függesztett 1%-os értékvám, majd 1271-től a város árúmegállító joga, már szintén kivetköztették eredeti jellegéből. És ebből az eredetből sok mindent meg lehet magyarázni a harminczad későbbi zavaros történetében. Meg lehet magyarázni főképen azt a csodálatos jelenséget, hogy míg a kivitel megvámolásával kapcsolatosan olyan nagy mozgalmak támadtak, a hazai kereskedelem megvámolása ellen a lakosság alig emelte fel szavát, és hogy, a mikor már régóta a külföldi kereskedelem megvámolása állott előtérben, még mindig rendesen és úgyszólván ellenmondás nélkül szedték a harminczadot a magyarországi kereskedőktől is. A harminczad ilyenformán holmi fogyasztási adó jellegét öltötte magára, a mi még a tributum foriból származott örökség volt.

Vásárvám jellege azonban még későbbi fejleményeiben is néha szinte kirívóan tör elő, így pl. az 1503-iki brassói huszadkönyv szerkezetében, a melyben hétről hétre szinte látja az ember, hogy a huszados miként veszi számba a hetivásárra jövő vásárosokat, kiróva rájuk a vámot a szerint, hogy mijük van. E »habet«-tel jelzett tételek mindig megelőzik az »importavit« jelzésű tételeket, a melyek a kivitelt jelzik (importavit in Moldaviam v. ad partes Transalpinenses), s a melyeknek beírása a vásár végeztével, mikor az idegenek hazaszélednek, következik be.¹⁾

A középkor jelentékenyebb vámjai az útvámmal szemben mindenütt a kereskedelmi vámból fejlődtek.²⁾ Ez utóbbiról írja Lamprecht »Der mittelalterliche Sinn des Wortes Teloneum ist ein viel weiterer: es bedeutete Verkaufsabgabe,

¹⁾ Quellen zur Gesch. d. Stadt Kronstadt in Siebenbürgen. I. 1—81. l.

²⁾ V. ö. Ernst Mayer: Deutsche u. französische Verfassungsgeschichte vom 9. bis zum 14. Jahrhundert. I. 79—80. l., Inama Sternegg: Deutsche Wirtschaftsgeschichte. II. 377—379. l.

Accise und Zoll in unserem Sinne¹⁾ Az accisa neve is ez intézményből származott.²⁾ És az is általános jelenség a középkorban, hogy a vámhely egyformán idegeneknek tekintti a más városból valókat, akár hazaiak, akár külföldiek; az import és export fogalmai tehát e szerint magyarázhatók: a helybeli a vámon kedvezményben részesül más város polgárával szemben, még akkor is, ha a hazaiak viszont kedvezményt élveznek a külföldiekkel szemben.³⁾ Ez az állapot jellemzi a győri és az esztergomi viszonyokat is, de ez is különbözteti meg a tulajdonképeni határvámtól.

Nehézség a kérdés magyarázatában csak egy van: miért nevezték ezt a részesedést harminczadnak, illetve milyen arányban részesedett a király a jövedelemből?

Ha t. i. elfogadjuk a Győrrre vonatkozó 1276-iki adatot, ámbár az oklevél a jövedelmet valószínűleg a ténylegesnél jóval nagyobb összegben jelöli meg, az 500 márka harminczad alapján a vám összes évi jövedelmét 15.000 márkára kellene tenni. Ez a kor viszonyaihoz mérten olyan horribilis összeg, a milyenre nem is gondolhatunk. Még II. Endre 1235-iki különben szintén valószínűtlen becslése is a III. Béla korabeli magyarországi összes vámjövedelemnek huszada és nem harminczada volna. Kétségtelen, hogy azóta a forgalom rohamosan megnövekedett, a régi vámtételekhez, a mint azt Győr és Esztergom példája mutatja, újak kerültek: a vászonra, fűszerekre, apróárúra stb., a régiek is néhol emelkedtek, a vámjövedelemnek tehát tetemesen meg kellett növekednie, a mivel szemben azonban viszont figyelembe veendő, hogy a királyi vámok nagy része idegen kézre került, és hogy a tricesima nem is kapcsolható össze akármilyen királyi vámmal, hanem csak a tributum forival. Talán Győr is csak akkor lett harminczadhely, a mikor 1271-ben árúmegállító jogot kapott.⁴⁾

¹⁾ Lamprecht: Deutsches Wirtschaftsleben im Mittelalter. II. 271. l.

²⁾ V. ö. Conrad: Staatslexikon »Accise« cikkét.

³⁾ V. ö. Inama Sternegg id. mű III. 2. 224. l. — Érdekesek e szempontból az itáliai városok Schaubé által ismertetett tarifái is, Handels-geschichte der romanischen Völker. 742—753. l.

⁴⁾ Fejér. V. 1. 146. l. Statuimus etiam, quod omnes mercatores

Sajnos, hogy 1255-ben, a mikor Győr tarifáját megerősítették, ebbe még a szövetekre vonatkozó vámtételek sem kerültek bele, holott Esztergom ezeket ugyanabban az évben már beiktatja a saját tarifájába. A győri tarifát tehát olyan korból bírjuk, a mikor a tributum fori még fejletlen. Egy esetleges 1271 utáni tarifa Győrről is bizonyára más képet nyújtana.

A viszonyoknak a XIII. század folyamán való gyakori változásai azonban azt bizonyítják, hogy ez alatt a század alatt a harminczadnak is nagy átalakuláson kellett keresztülmennie. Minthogy III. Béla még nem említi, 1209-ben azonban már előfordul, eredetét a XIII. század elejére vagy legkorábban a XII. század utolsó éveibe kell tennünk. II. Endre alatt még jelentéktelen jövedelem volt, a mit nemcsak az 1235-iki számszerű adat bizonyít, hanem az 1217-ben Velenczével kötött megállapodás is, a mely szerint a vámügy súlypontja akkor még a nyolczvanadon volt. Nagy átalakulásnak kellett azonban történnie, a mikor a század közepén a szövetek és fűszerek behozatala megnövekedett. A harminczad fogalma már akkor eltolódhatott.

Ezen az alapon pedig talán a két számszerű adat ellentmondásai és kétségei is megoldhatók. II. Endre adata, eltekintve a benne rejlő kétségtelen túlzástól, megfelelhet a viszonyoknak. A királynak, a ki az aragon királyt Jolánta hozománya tárgyában meg akarta nyugtatni, érdekében állott, hogy nagy számot mondjon. Az 1500 márkát tehát reducálnunk kell. Reducált nagyságban azonban ez a vámjövedelem olyan kicsiny, hogy feltehetjük azt, hogy a király az eladományozott királyi vámjövedelmekből valamelyes kis hányadot, a névből ítélve harminczadot fenntartott magának. Mert, hogy a harminczad feltűnése épen a vámok eladományozásával esik egybe, nagyon valószínűvé teszi, hogy az így beállott jövedelemvesztéssel szemben bizonyos új jövedelmi forrásokra törekedtek. A győri adat ugyan ennek a harminczadnyi részesedésnek ellentmond, de ha a harminczad fogalma időközben eltolódott,

usque Austrum in Hungariam descendentes, et de Hungaria in Austriam transeuntes, mercimonia sua in castro deponant Jauriensi ad concambium faciendum.

ez az ellentmondás is megoldható. Minthogy a győri vám 1255 után lényeges változáson ment át, az 1276-iki adat pedig már abból az időből való, a mikor a város árúmegállító jogot élvezett, a jövedelemnek épen itt egyrészt az említett okokból, másrészt a városnak nagy jelentősége miatt a bécsi forgalomban nagyon meg kellett növekednie. E mellett azonban figyelembe veendő az is, hogy az 1271-iki privilegium nemcsak árúmegállító jogot adott a városnak, hanem ki is vette az ispán fönnhatósága alól, akként, hogy a polgárok fölött nem bíraskodhatott,¹⁾ tőlük terragiumot nem szedhetett²⁾ és a vámjövdelemből csak Győr »villa« szombati vásárának »tributum fori«-ja maradt az ő kezén.³⁾ Minthogy azonban a város ezzel a privilegiummal a várba tétetett át⁴⁾ és a »castrum« külön vásárt kapott, sőt az árúmegállító jog is a »castrum«-é volt, a »villa« vására és vámja egészen elvesztette jelentőségét.⁵⁾ A castrumban szedett vámmal tehát a király szabadon és egész nagyságában rendelkezhetett. A változott viszonyok közt azonban fennmaradt a királyi vámjövdelem korábbi neve, tricesimának nevezték ezután is, ámbár már nem volt a jövedelem harminczad része. Ilyen körülmények közt pedig némi reducálással ez a jövedelem már nem valószínűtlen.

Ez az eset pedig megengedi azt a föltevést is, hogy hasonló, habár nem olyan nagyarányú eltolódások másutt is

¹⁾ ... *executos nihilominus a iudicio, iurisdictione, potestate et iudicatu Comitum Jauriensis et curialis Comitum sui, perpetuo et pariter expeditos.* Fejér. V. 1. 147. l.

²⁾ *Absoluimus et eosdem et expeditimus a solutione dimidii fer-tonis, quam ratione terragii comiti Jauriensi soluere debent annuatim...*

³⁾ *Praeterea concessimus eisdem liberum forum, tam in castro, quam exterius celebrandum, ubi Comes Jauriensis et eius officiales nullam penitus iurisdictionem poterunt exercere; hoc solum et specialiter in praesentibus declarato, quod tributum fori, quod die Sabbathi in villa Jauriensi celebratur, Comes Jauriensis percipiet plenarium, quemadmodum percipisse dignoscitur vsque modo.*

⁴⁾ ... *placet hospites nostros de Jaurino ad castrum transferre Jauriense...*

⁵⁾ Az apátsági vám is jelentéktelen lett. V. ö. Békefi Remig: A pilisi apátság története. I. 230. l.

történhettek. A vámjogosítvány kiterjesztésénél, új árúkra engedélyezett vámolási jogok adományozásánál, a király a maga részesedését az illető vám jövedelméből bizonyára új alapon rendezhette. Ez lehetett a törekvés különösen a nagyforgalmú helyeken. Győr mellett mindenesetre első sorban Esztergom jött figyelembe, a mely a Bécs felé irányuló forgalomban különösen a Duna vízi útjának köszönhette hatalmát, a melynek jelentőségét azonban az is emelte, hogy a Cseh- és Lengyelország felől jövő északi »strata publica« is itt kapcsolódott be az ország úthálózatába, és hogy 1288-ban útkényszert kapott, a mi a vámszedés szempontjából az árúmegállító joggal majdnem egyenértékű kiváltságnak mondható.¹⁾

Hol voltak még az Árpádok idejében harminczadok, biztosan megállapítani nem tudjuk. Bizonyára még több helyen kellett lenni, ha ezek nem is voltak olyan jelentősek, mint Győr és Esztergom. Róbert Károlynak az Omodé-fiakkal 1311-ben kötött egyezsége ez utóbbiakat arra kötelezte, hogy »Scapes, Gylnich et Cassa cum universis tricesimis, tributis, censibus et quibusvis obuentionibus libere dimisissent et resignassent D. Regi dicto...«²⁾ a miből arra következtethetünk, hogy Szepesben, Gölniczen és Kassán, vagy legalább is ezek valamelyikén szintén volt harminczad. Egy 1314-ből kelt ítéletével meg a szamobori hamis harminczadról tesz említést, a mi arra enged következtetni, hogy az interregnum idejében, illetve Róbert Károly uralkodásának elején ezzel az intézménnyel már visszaélés is történt. Mind a két adat azt bizonyítja, hogy a győri és az esztergomi harminczadok mellett már az Árpádok korában több kisebb jelentőségű helyen is volt a királynak harminczadjoga.

¹⁾ Az esztergomiak ezt a jogot mint őket régóta megilletőt már korábban is vitatták. V. ö. Ladamér érsek oklevelét 1284 febr. 20. Knauz. II. 175. l.; de királyi oklevélben először IV. László 1288 márczius 21-iki oklevelében van világosan kifejezve, Knauz. II. 228. l.; az 1289 szept. 15-iki oklevél ezt ősi jognak tünteti föl, persze ezt is Ladamér érsek adta ki, a »locus... omnibus mercatoribus descendendi« itt nem árúmegállító jogot, hanem a vámszedés érdekében elrendelt vám-kötelezettséget jelent, Knauz. II. 252. l.

²⁾ Fejér. VIII. 1. 408 l.

E vámhelyeknek, a melyek eredetileg »tributum fori«-k voltak, a fogalma azután lassanként tolódott el a határvám fogalma felé, első sorban a forgalmi szempontból nevezetes helyeken, mert sem a pesti, sem a gölnczi tarifán még nem jut kifejezésre a külföldi kereskedelemmel szemben követendő különleges eljárás elve. A nagy forgalmi csomópontokon azonban már korán érvényesültek a kereskedelempolitikai tekintetek. Az e tekintetben életbe léptetett rendszabályok megfeleltek általában a középkor szellemének és intézményesen Kálmán király törvényében gyökereztek. Általánosságban azonban a külső kereskedelem megvámolásának elve csak az 1291-iki törvényben lépett előtérbe, a mikor a III. Endrének szabott koronázási capitulatióban a rendek a király vámjogával szemben a nemesi és egyházi népek vámmentességét hangoztatták és a vámot csak a külső kereskedelemre akarták korlátozni.¹⁾ Ez az elv III. Endre uralkodásának zavaros éveiben s az interregnum még nagyobb zavaraiiban nem jutott érvényre.

Határvámnak egyelőre megmaradt a nyolczvanad, ha a három fő útírány közül Róbert Károly idejében csak az északonál is mutatható ki. Az elv azonban, a melyet az 1291-iki törvény kimondott, s a melyért nem a király, hanem a rendek küzdöttek, végre érvényesült Róbert Károly berendezéseiben.

Róbert Károly külső hatalmaknak ajánlatokat tett, tárgyalásokat folytatott, a vámhelyeket illetőleg vizsgálatokat tartott. Az interregnum idejében elpusztult északi útvonalat Újvár felé ismét visszaiktatta jogaiba. Ez alkalommal megerősítette az újvári nyolczvanadot is, a külföldi kereskedők értékeinek megvámolását azonban a harminczadhelyekre tette át. Ezzel az utolsó nyolczvanad létjogosultsága és vele együtt maga az intézmény is eltűnt, de viszont a harminczadügy előtt széles perspectiva tárult föl. Új harminczadok keletkeztek, egyelőre még a régi alapon, a mint az a zágrábi példából következtethető.

¹⁾ Item volumus, quod in locis antiquorum tributorum, populi Nobilium et Ecclesiarum tributa non persolvant. Sed tantummodo mercatores, de aliis Regnis ad alia Regna transeuntes. Kovachich : Sylloge Decretorum Comitium. I. 21. l. és Endlicher 618. l.

A harminczadhelyek azonban már nem voltak közönséges tributum forik, hanem a külső kereskedelem elvámolásának, tehát általában a külföldi forgalomnak góczpontjai. Ezzel azonban visszássá lett az a helyzet, hogy a király a harminczadhelyek vámjából csak részt kapott. Már nem tartozik a jelen fejtegetések keretébe, hogy a harminczad XIV—XV. századi történetével foglalkozzam, mindazonáltal rá kell mutatnom, hogy önálló harminczadhivatalok csak Nagy Lajos idejében mutathatók ki. Az új irányzatot nem lehetett összeegyeztetni az olyan kiváltságokkal, mint a milyenek az esztergomi káptalanéi voltak. A módot pedig, hogy a király hogyan szerezheti meg magának az öt tricesima címen megillető részesedés helyett az egész vámjövédelmet, megmutatta a győri példa. A vámhelyet át kellett helyezni. Az új szabályozásban ennek nagyobb akadályai nem voltak. Bécs árumegállító jogának fejlődése is előmozdította e folyamatot, mert a régi Győrnek és Esztergomnak vezető útvonal elvesztette jelentőségét. Nagy Lajos még a győri harminczadot is áttette alkalmasabb helyre: Pozsonyba.¹⁾ Az esztergomi harminczad is eltűnt minden föltűnés nélkül.

Az új fejlődési korszak tehát új helyekhez kapcsolódott. A nyolczvanad megszűntével egészen a harminczadhelyekre terelődött át a külső kereskedelem megvámolása, a nélkül hogy a harminczadhelyek egyelőre elvesztették volna »tributum fori« jellegüket. A belső forgalom után is tovább szedték a vámot, illetve a fogyasztási illetékeket. A tételek emelésére pedig jó ürügyül szolgált a név, a melynek régi értelmét már nem ismerték.

¹⁾ 1365-ben még parancsot intéz Nagy Lajos Simon győri vice-tricesimatorhoz. Fejér. IX. 3. 489. l.; 1369-ben már a pozsonyiak kéri, hogy helyezzék vissza régi helyére, a mit a király el is rendel. Fejér. IX. 4. 177. l.; azonban ez úgy látszik nem történik meg, mert 1370-ben is ott van, Fejér. IX. 4. 341. l.; később ismét kéri: transponere dignetur ad civitatem suam Jaurinensem, seu ad Schintawiam, prout antiquitus fuit, veluti sua Serenitas graciosis literis nobisque permisit et ratificavit. Pozsony város levéltára: Dipl. Pos. I. 856. l. V. ö. még Ortway: Pozsony város története. II. 3. 56—65. l.

